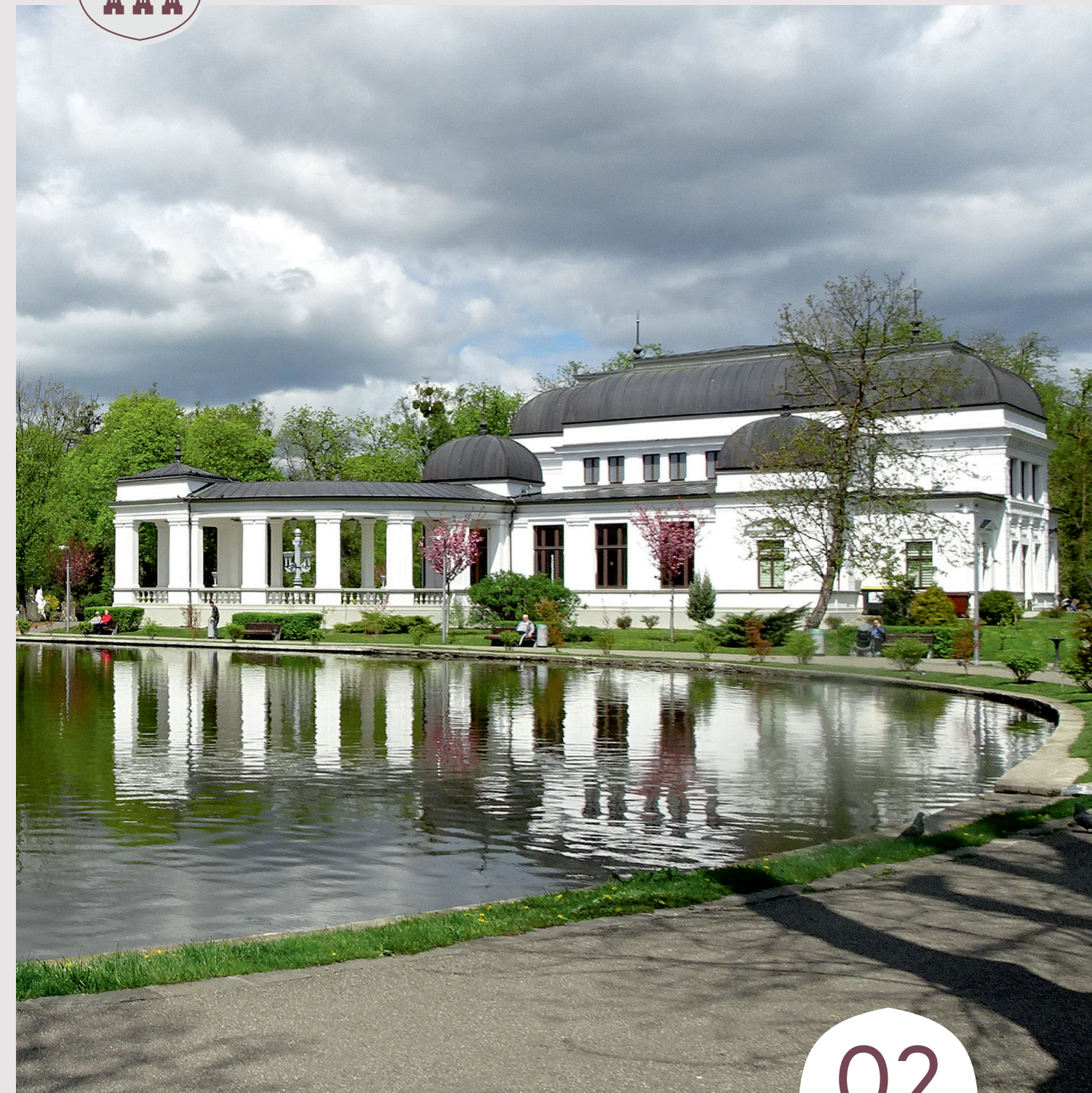
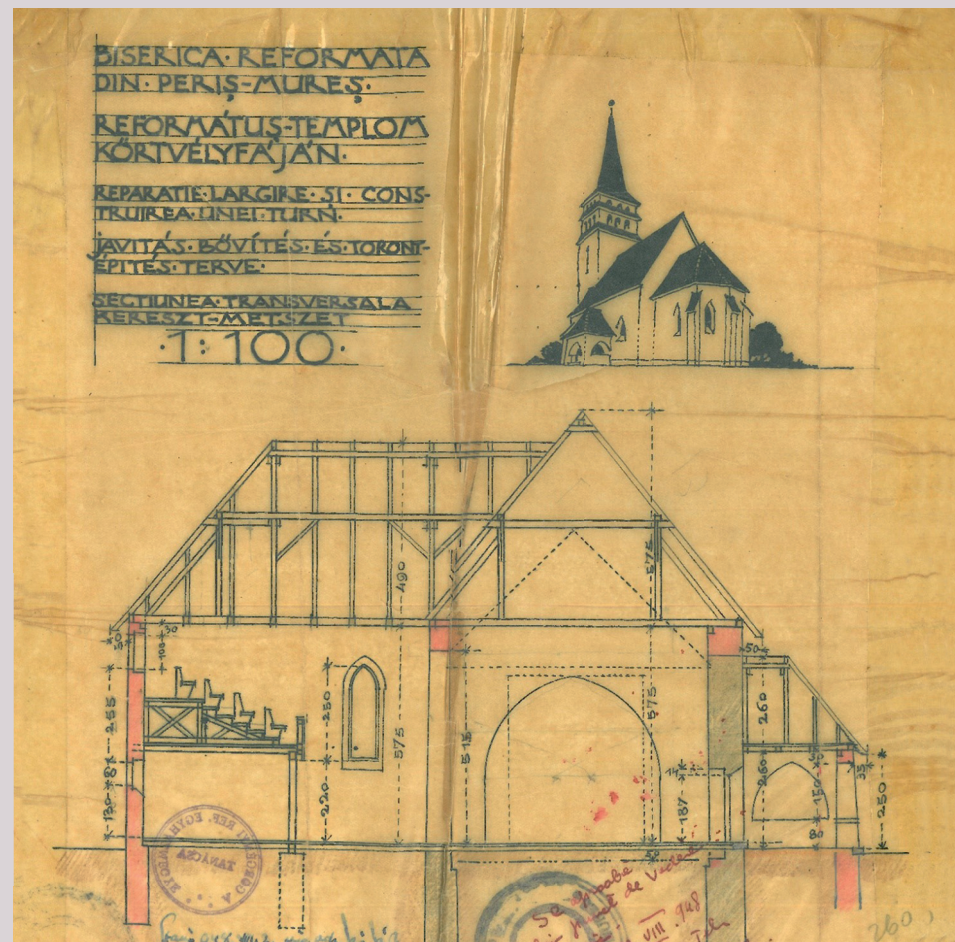

- An Unfinished Project. Restorer Károly KÓS and the Reformed Church of Periș
The article may be found on pages 2-12.
- Un proiect neîncheiat. Restauratorul Károly KÓS și biserica reformată din Periș
Articolul se poate citi în paginile 2-12.
- Egy befejezetlen projekt. KÓS Károly restaurátor és a körtvélyfáji református templom
A cikk a 2–12. oldalakon olvasható.

Transsylvania nostra

YEAR XVII. · 66TH ISSUE
ANUL XVII. · NUMĂRUL 66
XVII. ÉVFOLYAM · 66. SZÁM

BUILT HERITAGE
PATRIMONIU CONSTRUIT
ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG

02
2023

Continuing the Scientific Conference Series

About the TUSNAD Conference

■ The International Conference on Theoretical and Practical Issues on Built Heritage Conservation – TUSNAD was first launched in 1992 in the town of Băile Tușnad as an International Training Course in Historic Building Protection, and in 1993, it evolved into an International Conference, becoming a key event in the field of heritage conservation. Already since its launch, the conference has been organised under the aegis of the ICOMOS National Committees of Germany, Romania, and Hungary. The first 10 editions were organised annually, and in 2001 it was decided to turn the event into a biennial. For 11 years, Băile Tușnad served as the home of the conference. In 2005, the organisers decided to increase the mobility of the event, bringing it to various locations across Transylvania, including Baia Mare (2005), Sibiu (2007), Rimetea (2009), Alba Iulia and Șimleu Silvaniei (2011), Bistrița (2013), and Cluj-Napoca, since 2014.

The 21st edition of the TUSNAD Conference will provide a comprehensive retrospective on the themes explored since its inception, while also reflecting on how professionals' perspectives on cultural heritage have evolved after 1989.

Continuarea seriei de conferințe științifice

Despre Conferința TUSNAD

■ Conferința Internațională de Teoria și Practica Reabilitării Patrimoniului Construit – TUSNAD a fost organizată prima dată în localitatea Băile Tușnad, debutând în anul 1992 sub forma unui Curs internațional de specializare în domeniul protejării monumentelor istorice, devenind apoi din 1993 simpozion internațional. De la lansarea sa, conferința a fost organizată sub egida comitetelor naționale ICOMOS din Germania, România și Ungaria. Primele 10 ediții au fost organizate anual, în 2001 luându-se decizia de a transforma manifestarea în bienală. După 11 ediții desfășurate la Băile Tușnad, s-a dorit conferirea unei mai mari mobilități conferinței, pe o durată mai scurtă. Astfel, după ediția de la Baia Mare (2005), Sibiu (2007), Rimetea (2009), Alba Iulia – Șimleu Silvaniei (2011) și Bistrița (2013), din anul 2014 conferința se organizează la Cluj-Napoca.

Ediția a 21-a a Conferinței TUSNAD va analiza schimbarea atitudinii specialiștilor după 1989 față de patrimoniul cultural și a modului de percepere a problemei sustenabilității patrimoniului prin prisma profesioniștilor din diferite domenii.

Az örökségvédelmi konferencia-sorozat folytatása

A TUSNAD konferenciáról

■ A TUSNAD épített örökséggel foglalkozó nemzetközi konferencia-sorozat 1992-ben indult Tusnádfürdön, műemlékvédelmi szakképző-tanfolyamként, majd az évek során jelentős nemzetközi tudományos találkozóvá nőtte ki magát. A németországi, romániai és magyarországi ICOMOS Nemzeti Bizottságok égisze alatt szervezett konferencia az épített örökségvédelemmel foglalkozó kelet-közép-európai szakemberek egyik meghatározó fórumává vált, ahol a műemlékvédelem különböző szakterületei találkozhatnak. Tusnádfürdő 11 éven át adott otthont a konferenciának, majd 2005-től a szervezők változatos helyszíneket választottak a rendezvény számára: Nagybánya (2005), Nagyszeben (2007), Torockó (2009), Gyulafehérvár és Szilágysomlyó (2011), Beszterce (2013), végül 2014 óta Kolozsvár vált a tudományos eszmecsere központjává.

A 21. ülészak, az aktuális örökségvédelmi trendek mellett, különös figyelmet fordít az 1989-es eseményeket követő örökségvédelem eredményeinek, kihívásainak és kudarcaiinak megvitatására, a meghívott előadók szakmai perspektívájából.

■ **Front cover photo:** The Chiosc and Ice-Skating Pavilion ensemble in the Central Park of Cluj-Napoca, 2022. © Gyula GY. DÁVID
■ **Back cover photo:** © Authorization plan with section through the semi-transept and sketch of the church with the proposed tower, seen from the choir, by Károly KÓS, Peris, 1949. © The archive of the Reformed Parish of Peris

■ **Fotografie copertă I:** Ansamblul Chiosc și Pavilionul de Patinaj în Parcul Central din Cluj-Napoca, 2022. © Gyula GY. DÁVID
■ **Fotografie copertă IV:** Planșă de autorizare cu secțiunea prin semi-transept și schiță a bisericii cu turnul propus, văzută dinspre cor, realizată de Károly KÓS, Peris, 1949. © Arhiva parohiei reformate Peris

■ **Első fedél képe:** Kioszk és korcsolyacsarnok-együttes a kolozsvári Sétatérén, 2022. © GY. DÁVID Gyula
■ **Hátsó fedél képe:** Engedélyezési tervrajz a fél-kereszttház keresztmetszetével és a templom vázlata a tervezett toronnyal, szentély felőli nézet, KÓS Károly, 1949. © A körtvélyfaji református egyházközség levéltára

Content | Cuprins | Tartalom

- 1 | KIRIZSÁN Imola
In Search of Meaningful Anniversaries – 2023
În căutarea aniversărilor semnificative – anul 2023
Jelentős évfordulók nyomában – 2023-ban
- 2 | Alexandru SABĂU ■ Silviu-Claudiu BORȘ
Un proiect neîncheiat. Restauratorul Károly KÓS și biserica reformată din Periș
An Unfinished Project. Restorer Károly KÓS and the Calvinist Church of Periș
- 13 | Verona MUSTEAȚĂ
Terifiant, raționalizat, romantizat. Retrospectivă asupra peisajului cultural rural de pe teritoriul actual al județului Cluj
Terrifying, rationalized, romanticized. Retrospection on the rural cultural landscape on the current territory of Cluj County, Romania
- 33 | Péter SAS
Rolul maestrului constructor Lajos BÁGYUJ în protecția monumentelor istorice din Transilvania
The Role of Master Builder Lajos BÁGYUJ in Transylvanian Historic Building Protection
- 41 | MÉSZÁROS Bernadett
Világörökségi kezelési terv mint módszertani eszköz alkalmazása műemléki épületegyüttesre – a monitoringról. III. rész
The application of a World Heritage Management Plan as a methodological tool for listed building complexes – on monitoring. Part 3.
- 54 | M. SZILÁGYI Kinga
I. rész. Fasorok a barokk kertművészetben – a történelmi Magyarország fasori öröksége
I. Allées in Baroque Garden Design and the Allée-heritage of Historical Hungary
- 74 | Gyula GY. DÁVID
Viața și opera lui PÁKEI prin prisma corespondenței sale
The Life and Work of Lajos PÁKEI in the Light of His Correspondence
- 91 | Georgiana TIRT
Casa Mauksch-Hintz. Casa farmaciei – „Farmacia” unei case
The Mauksch-Hintz House. The Pharmacy House – The “Cure” for a House
- 113 | BALDAVÁRI Eszter ■ KOVÁCS Gergely Károly
Architect FOERK Ernő, a Great Figure of Historic Building Conservation in Hungary, Was Born 155 Years Ago
155 de ani de la nașterea arhitectului FOERK Ernő, o figură importantă în domeniul protecției monumentelor istorice din Ungaria
155 éve született FOERK Ernő építész, a magyar műemlékvédelem jelentős alakja
- 120 | In memoriam MIKLÓSI-SIKES Csaba

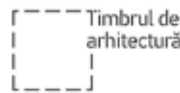
Financed by / Finanțat de / Támogató:

Transsylvania
nostra

ORDINUL
ARHITECTILOR
DIN ROMÂNIA

Proiect susținut de Ordinul Arhitecților din România din timbrul de arhitectură.
This project is supported by the Romanian Order of Architects, from the Architectural Stamp Duty.
A kiadvány támogatója a Romániai Építész Kamara, az építészeti bélyegből.

■ Editor in chief / Redactor șef / Főszerkesztő: **SZABÓ Bálint**, **Virgil POP** ■ Subeditor in chief / Redactor șef adjunct / Főszerkesztő-helyettes: **Vasile MITREA** ■ Editorial Committee / Colegiul de redacție / Szerkesztőbizottság: **BENCZÉDI Sándor** (RO), **Rodica CRIȘAN** (RO), **Hanna DERER** (RO), **Miloš DRDÁČKÝ** (CZ), **Octavian GHEORGHIU** (RO), **FEJÉRDY Tamás** (HU), **KIRIZSÁN Imola** (RO), **KOVÁCS András** (RO), **Christoph MACHAT** (DE), **Daniela MARCU ISTRATE** (RO), **MIHÁLY Ferenc** (RO), **Paul NIEDERMAIER** (RO), **Liliana ROȘIU** (RO) ■ Collaborators / Colaboratori / Közreműködők: **ANDRÁS Zselyke**, **BENEDEK-SZÉKEDY Sándor**, **BODOR Eszter**, **Ana COȘOVEANU**, **DEZSŐ Éva**, **EKE Zsuzsanna**, **INCZE Éva**, **Voica PUȘCAȘIU**, **Ioana RUS**, **WEISZ Attila**, **ZSIGMOND Júlia** ■ Layout Design / Concepția grafică / Grafikai szerkesztés: **IDEA PLUS** ■ Layout editor / Tehnoredactare / Tördelés: **TIPOTÉKA** ■ Editorial general secretary: **JÁNOSI Katalin** ■ Contact: editorial@transylvanianostra.eu ■ Publisher / Editura / Kiadó: SC. Utilitas SRL. Str. Breaza nr. 14, Cluj-Napoca, 400253 RO, Tel: 40-730-909633, e-mail: office@utilitas.ro ■ Publishing-house / Tipografia / Nyomda: GPO Graphics, Cluj-Napoca ■ The articles do not reflect in all cases the standpoint of the Transsylvania Nostra Journal. The articles' content, the images and the quality of the images fall under the authors' responsibility. ■ Articolele autorilor nu reflectă în fiecare caz punctul de vedere al revistei Transsylvania Nostra. Responsabilitatea pentru conținutul articolelor, pentru imagini și calitatea imaginilor revine autorilor. ■ A szerzők cikkei nem minden esetben tükrözik a Transsylvania Nostra folyóirat álláspontját. A cikkek tartalmáért, az illusztrációkért és az illusztrációk minőségéért a szerző felel. ■ All rights reserved. The Journal may not be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publishers. 2025 © Fundația Transsylvania Nostra ■

■ ISSN-L 1842-5631, ISSN 1842-5631 (print), ISSN 2344-5084 (on-line) ■

IN SEARCH OF MEANINGFUL ANNIVERSARIES – 2023

■ The year 2023 marked several important anniversaries:

- 170 years since the birth of PÁKEI Lajos,
- 145 years since the birth of KEÖPECZI SEBESTYÉN József,
- 140 years since the birth of KÓS Károly,
- 120 years since the births of DEBRECZENI László and ENTZ Géza Sr.,
- and 60 years since the passing of KELEMEN Lajos, as well as 30 years since ENTZ Géza Sr. passed away.

They are among the most prominent figures in Transylvanian historic building conservation. However, alongside them, many other professionals also contributed to documenting and preserving the region's built heritage. Among them is the sadly lesser-known SCHULCZ Ferenc, born 185 years ago, who documented historic buildings in Hunedoara, Alba Iulia, Cetatea de Baltă, Sighişoara, and Gogan-Varolea. Another key figure is FOERK Ernő, an architect born 155 years ago, renowned for his research on the fortified Gothic churches around Sighişoara and the Calvinist Church in Dej.

The second issue of our 2023 journal – following the first, which focused on SCHULCZ's activity in Transylvania – highlights the work of several other notable personalities.

Unfortunately, not all invited contributors responded to our request. As a result, even though not tied to an anniversary, we have included a feature on BÁGYÚJ Lajos, whose work has gained increased attention during the “re-restoration” of two mediaeval churches in Cluj-Napoca. His contributions are appreciated in this issue by SAS Péter.

A study on former Cluj chief architect PÁKEI Lajos, written by DÁVID Gyula in Hungarian, is published in both English and Romanian translations.

The legacy of KÓS Károly is presented through the perspective of two young architect-educators, based on their study of the Periş (Mureş County) church extension.

Our final anniversary figure is FOERK Ernő, who, starting in 1910, organised and supervised summer field trips for students of the Higher Vocational School for Building Industry. Among the most significant of these was the documentation of the Calvinist Church in Dej.

That other figures are not featured is partly the responsibility of the editorial board. Still, we hope that in the future, (young) researchers will see the value in exploring and reinterpreting the work of these predecessors – especially as many of the buildings they once studied or restored are now undergoing new conservation interventions.

In addition to the mentioned studies, this issue also features articles written by professionals from various disciplines, including landscape architects, civil engineers, and architects.

Imola KIRIZSÁN
Member of the Editorial Board

ÎN CĂUTAREA ANIVERSĂRILOR SEMNICATIVE – ANUL 2023

■ Anul 2023 a adus mai multe aniversări importante:

- s-au împlinit 170 de ani de la naşterea lui PÁKEI Lajos,
- 145 de ani de la naşterea lui KEÖPECZI SEBESTYÉN József,
- 140 de ani de la naşterea lui KÓS Károly,
- 120 de ani de la naşterea lui DEBRECZENI László şi ENTZ Géza sr.,
- precum şi 60 de ani de la moartea lui KELEMEN Lajos şi 30 de ani de la moartea lui ENTZ Géza sr.

Toţi aceştia sunt figuri emblematicale ale protejării monumentelor istorice din Transilvania. Însă, alături de ei, mulţi alţi specialişti au contribuit la documentarea şi conservarea patrimoniului construit din regiune. Printre aceştia se numără şi pe nedrept mai puţin cunoscutul SCHULCZ Ferenc, născut acum 185 de ani, care a documentat monumentele istorice din Hunedoara, Alba Iulia, Cetatea de Baltă, Sighişoara şi Gogan-Varolea. Un alt nume important este cel al lui FOERK Ernő, arhitect născut acum 155 de ani, cunoscut pentru cercetările sale privind bisericile fortificate gotice din zona Sighişoarei şi Biserica Reformată din Dej.

Al doilea număr al revistei din 2023 – după ce în primul a fost prezentată activitatea lui SCHULCZ în Transilvania – aduce în prim-plan contribuţiile altor personalităţi remarcabile.

Din păcate, nu toţi invitaţii noştri au răspuns apelului, astfel că, deşi nu aniversar, am inclus un articol şi despre activitatea lui BÁGYÚJ Lajos, al cărui rol este tot mai analizat în contextul „re-restaurării” celor două biserici medievale din Cluj-Napoca. Articolul care apreciază activitatea sa este semnat de SAS Péter.

Despre fostul arhitect-şef al Clujului, PÁKEI Lajos, scrie DÁVID Gyula, al cărui studiu original, redactat în limba maghiară, este publicat în română şi engleză.

Activitatea lui KÓS Károly este prezentată de doi tineri arhitecţi şi cadre didactice, printr-un studiu despre extinderea bisericii din Periş (jud. Mureş).

Ultimul dintre aniversaţi este FOERK Ernő, care începând din 1910 a organizat şi coordonat excursiile de studiu pentru studenţii Şcolii Superioare Industriale de Construcţii, dintre care cea mai importantă a vizat Biserica Reformată din Dej.

Răpăd că nu am publicat despre ceilalţi cadre, parţial, şi în responsabilitatea comitetului de redacţie, dar sperăm că în viitor se vor găsi (tineri) cercetători interesaţi de studierea şi reinterpretarea muncii acestor predecesori, cu atât mai mult cu cât multe dintre obiectivele cercetate sau restaurate de ei intră astăzi într-un nou proces de restaurare.

Pe lângă studiile menţionate, în acest număr publicăm articole semnate de reprezentanţi ai diverselor domenii: arhitecţi, ingineri, constructori şi arhitecţi.

Imola KIRIZSÁN
Membră a Comitetului de redacţie

JELENTŐS ÉVFORDULÓK NYOMÁBAN – 2023-BAN

■ A 2023-as év több jelentős évfordulót hozott magával:

- 170 éve született PÁKEI Lajos,
- 145 éve KEÖPECZI SEBESTYÉN József,
- 140 éve KÓS Károly,
- 120 éve DEBRECZENI László és id. ENTZ Géza,
- valamint 60 éve hunyt el KELEMEN Lajos, és 30 éve id. ENTZ Géza.

Ők mindannyian az erdélyi műemlékvédelem legismertebb alakjai közé tartoznak, de mellettük számos más szakember is jelentős mértékben hozzájárult a régió épített örökségének dokumentálásához és megőrzéséhez. Közéjük tartozik az – igazságtalanul kevésbé ismert – SCHULCZ Ferenc, aki 185 éve született, és olyan helyszínek műemlékeit dokumentálta, mint Vajdahunyad, Gyulafehérvár, Kükküllővár, Segesvár és Gógánvár-alja. Ugyancsak ide sorolhatjuk FOERK Ernőt, a 155 éve született építész, akinek nevéhez fűződik a Segesvár környéki gótikus erődtéplomok és a dési református templom kutatása.

A folyóirat 2023-as második lapszámában – miután az első szám SCHULCZ Ferenc erdélyi tevékenységére fókuszált – néhány további fontos személyiség munkásságát mutatjuk be.

Sajnálatos módon a felkért előadók közül nem mindenki válaszolt megkeresésünkre, ezért az évfordulókhoz közvetlenül nem kapcsolódva is helyet kapott BÁGYÚJ Lajos munkásságának ismertetése. Tevékenysége egyre inkább reflektorfénybe került a két kolozsvári középkori templom „újrestaurálásának” kapcsán. A folyóirat hasábjain SAS Péter méltatja munkásságát.

A kolozsvári főépítész, PÁKEI Lajos életútját DÁVID Gyula mutatja be eredetileg magyar nyelven írt tanulmányában, amelyet angol és román fordításban közlünk. KÓS Károly tevékenységébe két fiatal építész-tanár tanulmánya révén nyerhetünk betekintést, amely a körtvélyfaji templom bővítéséről szól.

Az utolsó „évfordulósunk” FOERK Ernő, aki 1910-től kezdődően szervezte és felügyelte az Ipari Felsőépítőiskola hallgatóinak nyári tanulmányi kirándulásait. Ezek közül az egyik legjelentősebb a dési református templom dokumentálása volt. Hogy a többiekéről nem esik szó jelen lapszámunkban, az részben a szerkesztőbizottság felelőssége is – ugyanakkor bízunk abban, hogy a jövőben lesznek még (fiatal) kutatók, akik fantáziát látnak e kivételes elődök munkásságának feltárásában és újragondolásában. Erre annál is inkább szükség van, mert egyre több olyan műemléket restaurálnak ismét napjainkban, amelyet egykor ők kutattak vagy újítottak fel.

Kiegészítésképpen a fent említett tanulmányok mellett jelen számunkban különböző szakterületek képviselőinek írásait is közöljük – köztük tájépítés, építőmérnök és építész szerzők munkáit.

KIRIZSÁN Imola
szerkesztőbizottsági tag

■ Alexandru SABĂU¹ ■ Silviu-Claudiu BORȘ²

Un proiect neîncheiat. Restauratorul Károly KÓS și biserica reformată din Periș

■ **Rezumat:** În contextul vastului corp de lucrări al arhitectului Károly KÓS, articolul analizează proiectul de transformare a bisericii reformate din localitatea Periș³ (județul Mureș), proiectat și executat între anii 1949 și 1950. Biserica este în prezent obiectul unei intervenții de restaurare și conservare, ocazie cu care autorii articolului au putut aprofunda evoluția acestui obiect de cult și locul lui în suma de realizări a arhitectului transilvănean. Biserica este analizată din mai multe perspective – limbaj arhitectural, opțiuni estetice și dialog cu modelele istorice transilvănene. Intervenția este pusă în raport cu alte lucrări de natură similară ale arhitectului, unele executate, altele rămase pe hârtie, ambele la fel de importante. Articolul parcurge sumar proiectele relevante pentru conturarea specificului intervenției de la Periș. În cele din urmă, scopul lucrării este de a aprofunda cunoașterea acestui obiect de cult mai puțin cunoscut, însă relevant ca exemplu de intervenție din ultima parte a carierei arhitectului Károly KÓS, în slujba Eparhiei Reformate din Ardeal.

■ **Cuvinte cheie:** Károly KÓS, transformări, restaurare, conservare, patrimoniu construit, biserica reformată din Periș

Introducere

■ Arhitectul Károly KÓS reprezintă un reper prodigios pentru arhitectura transilvăneană și maghiară din prima jumătate a secolului al XX-lea, lucrările sale acoperind o paletă largă de programe de arhitectură. Edificiile de cult sunt o temă în sine care caracterizează tot parcursul carierei sale. Acesta dezvoltă un stil particular, înrădăcinat în spiritul de *fin de siècle* și inspirat din vernacularul transilvănean, lăsându-ne o moștenire construită originală. Prezentul articol detaliază un proiect minor din vastul segment ecleziastic al creației sale și anume proiectul de extindere a bisericii reformate din localitatea Periș, aducând în discuție particularitatea intervențiilor sale asupra unor biserici rurale. Studiul va analiza comparativ soluția de intervenție în raport cu alte proiecte, atât realizate cât și rămase pe hârtie. Analiza este una de natură compozițională și estetică. În cele din urmă, vom prezenta provocările contemporane ale unui proiect de restaurare a acestei biserici.

Termenul de „restaurator” folosit în titlul articolului trebuie citit într-o manieră specifică, intervențiile lui Károly KÓS despre care vom vorbi fiind transformări care reflectă practicile unei epoci, nu restaurări în sensul

An Unfinished Project. Restorer Károly KÓS and the Calvinist Church of Periș

■ **Abstract:** In the context of the extensive collection of works by the architect Károly KÓS, the article examines the transformation project of the Calvinist church from the village of Periș³ (Mureș County) designed and executed between 1949 and 1950. The church is currently undergoing restoration and conservation interventions which allowed the authors of the article to have a deeper understanding of the development of this object and to understand its place in the Transylvanian architect's body of work. The church is analysed from several perspectives - architectural language, aesthetic choices and dialogue with Transylvanian historical models. The intervention is placed in relation to other works of a similar nature by the architect, some executed, others remaining on paper, both equally important. The article briefly reviews the relevant projects for outlining the specifics of the intervention in Periș. Finally, the paper aims to deepen the knowledge of this less-known but relevant object of worship as an example of intervention in the last part of the career of Károly KÓS, in the service of the Reformed Diocese of Transylvania.

■ **Keywords:** Károly KÓS, transformation, restoration, built heritage, Calvinist church of Periș

Introduction

■ Károly KÓS is a prodigious landmark for Transylvanian and Hungarian architecture in the first half of the 20th century, with his works covering a wide range of architectural programmes. Religious buildings are an inherent theme that characterises his entire career. He develops a particular style, rooted in the *fin de siècle* spirit, and inspired by the Transylvanian vernacular, leaving us an original built legacy. The present article details a minor project in the vast clerical segment of his creation, namely the extension project of the reformed church from the village of Periș, bringing into discussion the particularity of his interventions on rural churches. The study will compare the intervention solution with other projects, both realised and on pa-

1 Arhitect, doctor, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Cluj-Napoca, România.

2 Arhitect, doctor, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Cluj-Napoca, România.

3 În limba maghiară: Körtvélyfája.

1 Architect, PhD, Faculty of Architecture and Urbanism Cluj-Napoca, Romania.

2 Architect, PhD, Faculty of Architecture and Urbanism Cluj-Napoca, Romania.

3 In Hungarian: Körtvélyfája.

per. The analysis is of a compositional and aesthetic nature. Finally, we will present the contemporary challenges of the ongoing Periș church restoration project.

The term “restorer” used in the title of the article should be read in a specific way, as the interventions of Károly KÓS that we will discuss are transformations that reflect the practices of an era, not conservations in the contemporary sense of the field. Studying the titles on the intervention plans for Periș, and those of two other architectural objects – more often mentioned in other studies on Károly KÓS’s work, such as Feleacu or Viștea, we notice that he uses the term “restoration” for Feleacu, while for Periș he uses the terms “repair and enlargement” and for Viștea he uses the term “addition.” These nuances of language may reflect differences in attitude. Károly KÓS also carried out restoration and conservation interventions in a similar sense to contemporary practices, to improve pathologies and degradations, in the service of the Reformed Diocese of Transylvania. He worked on the Calvinist churches of Bonțida⁴ in 1936, Nima,⁵ Cușmed,⁶ and Câmpia Turzii⁷ in 1948. As GALL notes, his work on historic buildings began in 1930, when he presented his vision regarding historic building protection to the Historic Building Committee of the Reformed Diocese of Transylvania. Restorations like Bonțida would influence works such as the church in the Iris district of Cluj, built between 1948 and 1955.⁸

At the end of the 1940s, Károly KÓS carried out an extension project for the reformed church in the village of Periș – in Gornești, Mureș County (Fig. 1), executed between 1949 and 1951. The studied object is a church with a simple, rectangular nave, with a coffered ceiling and a polygonal chancel, with origins in the 14th and 15th centuries (Fig. 2). It is a rural variation of a typology found in various formulas throughout Transylvania. Köllő Miklós mentions examples such as the churches of Eremieni,⁹ Suseni,¹⁰ Ernei (Călușeri),¹¹ Păcureni,¹² and Tonciu.¹³ Local tales attribute its foundation to the Dominican Order (Order of the Preachers), and after the Reformation it first became of Lutheran (Evangelical) and then Reformed-Calvinist confession. Similar to other case studies that go through such stages, the church loses its sacristy specific to the Catholic rite at some point after the Reformation.

The wall archaeology study, carried out by painter-restorer Eszter KISS and expert restorer Lóránd KISS, reveals aspects related to the stone material and the plasters applied throughout the building’s existence. The church was built out of river stone, using bricks mainly around the window openings and in the plinth’s area, in the form of shaped bricks with chamfered edges. The portals,

contemporan al disciplinei. Studiind titlurile de pe planșele de intervenție pentru Periș, respectiv pentru două obiective mai des amintite în alte studii privind opera lui Károly KÓS, precum Feleacu sau Viștea, observăm că folosește termenul de „restaurație” la Feleacu, în vreme ce pentru Periș folosește termenii „reparație și lărgire” iar pentru Viștea apelează la termenul „adaos”. Aceste nuanțe de limbaj pot reflecta diferențe de atitudine. Károly KÓS a realizat în serviciul Eparhiei Reformate din Ardeal și intervenții de restaurare și conservare într-un sens similar practicilor contemporane, de ameliorare a unor patologii și degradări. A intervenit la bisericile reformate din Bonțida⁴ în 1936, Nima⁵, Cușmed⁶ și Câmpia Turzii⁷ în 1948. După cum notează GALL, activitatea sa legată de monumente începe în 1930, când prezintă viziunea sa asupra protejării monumentelor în fața comitetului de monumente al Eparhiei Reformate din Ardeal. Restaurări precum Bonțida vor influența lucrări precum biserica din cartierul Iris al Clujului, realizată între 1948-1955.⁸ La sfârșitul anilor 1940, Károly KÓS realizează un proiect de extindere pentru biserica reformată din satul Periș, comuna Gornești, județul Mureș (Fig. 1). Acesta se va executa între anii 1949 și 1951. Obiectul studiului este o biserică cu o navă dreptunghiulară simplă, un cor poligonal, tăvănit, cu origini în secolul al XIV-lea și al XV-lea (Fig. 2). Este o variațiune rurală a unei tipologii regăsite în formule variate prin Transilvania. Miklós KÖLLŐ amintește de exemple precum bisericile din Eremieni,⁹ Suseni,¹⁰ Ernei (Călușeri),¹¹ Păcureni¹² și Tonciu.¹³ Datina locală atribuie ctitoria sa Ordinului Dominican (Ordinul Fraților Predicatori), urmând ca după Reformă să devină, în primă instanță, de confesiune luterană (evangelică) iar apoi reformat-calvină. În manieră similară cu alte studii

4 În limba maghiară: Bonchida.

5 În limba maghiară: Néma.

6 În limba maghiară: Küsmöd.

7 În limba maghiară: Aranyosgyéres.

8 Anthony GALL, *Károly Kós műhelye. Tanulmány és adattár* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002), 384.

9 În limba maghiară: Nyárádszentimre.

10 În limba maghiară: Gyergyóújfalu.

11 În limba maghiară: Székelykál.

12 În limba maghiară: Pókakeresztúr.

13 În limba maghiară: Tancs.

■ Fig. 1. Fotografie aeriană a ansamblului. © Lehel TATÁR

■ Fig. 1. Aerial photograph of the complex. © Lehel TATÁR

4 In Hungarian: Bonchida.

5 In Hungarian: Néma.

6 In Hungarian: Küsmöd.

7 In Hungarian: Aranyosgyéres.

8 Anthony GALL, *Károly Kós műhelye. Tanulmány és adattár* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002), 384.

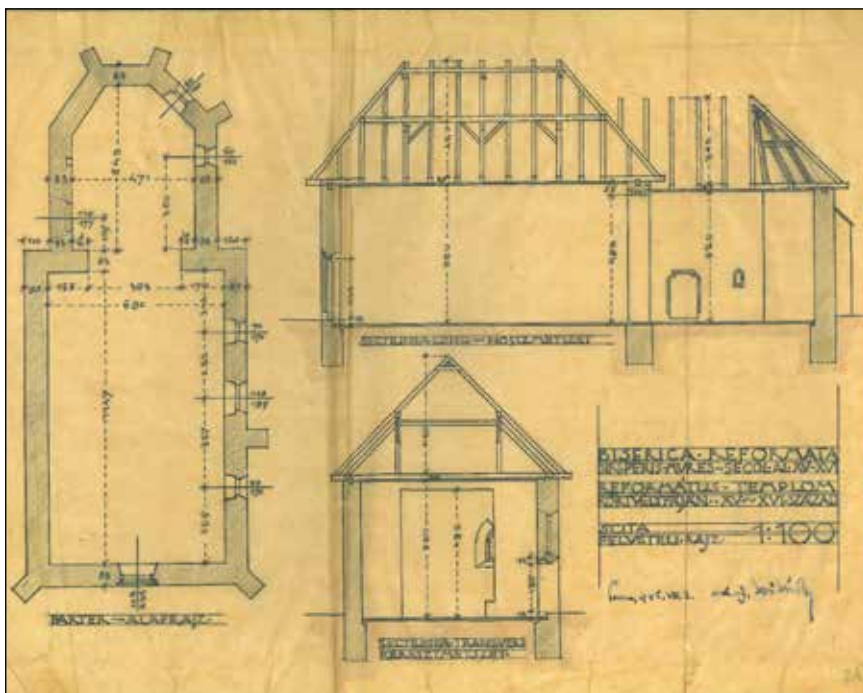
9 In Hungarian: Nyárádszentimre.

10 In Hungarian: Gyergyóújfalu.

11 In Hungarian: Székelykál.

12 In Hungarian: Pókakeresztúr.

13 In Hungarian: Tancs.

■ **Fig. 2.** Releveul parterului, secțiune transversală prin navă și secțiune longitudinală prin navă și cor, planșă realizată de Károly KÓS, 1949. © Arhiva parohiei reformate Periș

■ **Fig. 2.** Ground floor survey, cross section through the nave, and longitudinal section through the nave and chancel, drawing by Károly KÓS, 1949. © The archives of the Reformed Parish of Periș

de caz care parcurg astfel de etape, biserica își pierde sacristia specifică ritului catolic la un moment dat după Reformă.

Raportului de cercetare de parament realizat de pictorul restaurator Eszter KISS și expertul restaurator Lóránd KISS relevă aspecte referitoare la materialul litic, respectiv la tencuielile aplicate de-a lungul existenței construcției. Biserica a fost construită din piatră de râu, utilizând cărămida preponderent în jurul golurilor, respectiv în zona soclului, sub formă de cărămizi modelate cu muchiile teșite. Portalurile realizate încă din prima iterație a clădirii de cult sunt realizate din piatră sculptată. Atât la interior cât și la exterior, sub straturile succesive de tencuieli și zugrăveli s-au identificat două straturi de tencuieli istorice, reliefând prin corelații între materialele utilizate faptul că golurile prezente astăzi sunt cele inițiale. În cazul suprafețelor exterioare, tencuielile istorice se regăsesc preponderent în zona superioară a zidurilor. Toate tencuielile istorice prezintă urme de martelare, aspect relevant și pentru proiectul de restaurare propus.

În fața bisericii, spre sud-vest, regăsim pe parcelă un turn clopotniță din lemn, despre care izvoarele spun că este adus în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea din satul Beica de Jos.¹⁴ Elementele structurale prezintă scobituri și dispuneri în poziții ce par secundare, după cum observă Ferenc MIHÁLY și Erzsébet SZÁSZ. Din cercetările lui Miklós KÖLLŐ, reiese că vizitațiile prezintă un grad de ambiguitate în privința cumpărării clopotniței de la comunitatea din Beica, ipoteza fiind însă susținută de cele observate de Ferenc MIHÁLY și Erzsébet SZÁSZ. Clopotnița este compusă dintr-un registru parter, cu un acoperiș intermediar - așa-numita fustă, o galerie a clopotelor și un coif, ornamentat în vârf cu un glob metalic. În prezent, spațiul interior este închis cu scânduri dispuse vertical.

Cercetarea arheologică neinvazivă realizată în 2022 relevă conturul unei construcții neidentificate la sud de clopotniță, contur care însă se regăsește marcat pe ridicarea topografică Iosefină din 1769–1773 (Fig. 3). Se presupu-

which have been crafted since the first iteration of the building, are made of carved stone. Both inside and outside, two layers of historic plasterwork have been identified under the successive layers of plaster and paintwork, highlighting through correlations between the materials used that the window openings present today are the original ones. In the case of the exterior surfaces, the historic plaster is predominantly found in the upper area of the walls. All the historic plasters show traces of hammering, which is also relevant for the proposed conservation project.

In front of the church, to the southwest, we find a wooden bell tower, of which historical sources say that it was brought in the second half of the 18th century from the village of Beica de Jos¹⁴. The structural elements show hollows and arrangements in positions that appear secondary, as Ferenc MIHÁLY and Erzsébet SZÁSZ note. Within Miklós KÖLLŐ's research, the visitations show a degree of ambiguity regarding the purchase of the bell tower from the community of Beica, but the hypothesis is supported by what Ferenc MIHÁLY and Erzsébet SZÁSZ observe. The bell tower consists of a ground floor register with an intermediate roof - the so-called skirt, a bell gallery, and a high-slope roof, ornamented at the top with a metal globe. At present, the interior space is enclosed with vertically arranged planks.

The non-invasive archaeological research carried out in 2022 reveals the outline of an unidentified building to the south of the bell tower, which is however marked on the 1769-1773 Josephinian topographical survey (Fig. 3). It is assumed that it could represent the remains of a former parish house. At the time of the conservation works, research on this object will be extended.

¹⁴ In Hungarian: Alsóbölkény.

■ **Fig. 3.** Satul Periș pe prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic / Marelui Principat al Transilvaniei, "Ridicarea Iosefină" (1769–1773). © Captură de ecran, sursa: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-transylvania>, accesat: 01.03.2024

■ **Fig. 3.** The village of Periș on the first military survey of the Habsburg Empire / Grand Principality of Transylvania, the "Josephine Survey" (1769–1773). © Print screen, source: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-transylvania>, access date: 01 March 2024

¹⁴ În limba maghiară: Alsóbölkény.

- **Fig. 4.** Schiță a bisericii în anii 1930, văzută dinspre sud, realizată de László DEBRECZENI. © Colecția Darkó-Debreczeni / Caietele de schițe ale lui László DEBRECZENI
- **Fig. 4.** Sketch of the church in the 1930s, viewed from the south, drawn by László DEBRECZENI. © Darkó-Debreczeni collection / The sketchbooks of László DEBRECZENI
- **Fig. 5.** Schiță a clopotniței de lemn în anii 1930, văzută dinspre nord, realizată de László DEBRECZENI. © Colecția Darkó-Debreczeni / Caietele de schițe ale lui László DEBRECZENI
- **Fig. 5.** Sketch of the wooden bell tower in the 1930s, viewed from the north, drawn by László DEBRECZENI. © Darkó-Debreczeni collection / The sketchbooks of László DEBRECZENI

The church and bell tower were visited and surveyed in the early 1930s by another important Transylvanian architect, László DEBRECZENI, whose sketches of both the church (Fig. 4) and the wooden bell tower (Fig. 5) inform us of the transformations that were to take place in the 1940s. We recall that DEBRECZENI wrote and illustrated in 1929 the study called *Erdélyi református templomok és tornyok* (*Reformed Churches and Towers in Transylvania*), where we find several rural churches similar to the one in Periș (in addition to some urban ones such as the Reformed church from Ulița Lupilor in Cluj, Aiud, Reghin, etc.) engraved in perspective. These architectural objects will serve as an aesthetic model for both László DEBRECZENI's and Károly KÓS's projects, both developing concepts inspired by the Transylvanian vernacular. Some of the churches drawn by DEBRECZENI can be found today in a modified form - without a wooden bell tower, extended with a masonry tower, etc.

The 1940s brought the church face to face with a growing community and the need to greatly expand its interior space. A series of events followed, a first proposal for an extension by László DEBRECZENI, then a second one by an architect and builder from Târgu Mureș called Tivadar BEYER, in 1947, and finally a third proposal by Károly KÓS, in 1948 (Fig. 6).

In 1988 the church underwent a last significant intervention when a south-west masonry portico was built according to the sketches of the priest János FEKETE, inspired by the elements of the aesthetic language of Károly KÓS's project (especially the carpentry of the doors and the windows).

ne că ar putea fi urmele unei foste case parohiale. La momentul intervențiilor de restaurare, se vor extinde cercetările legate de acest obiect.

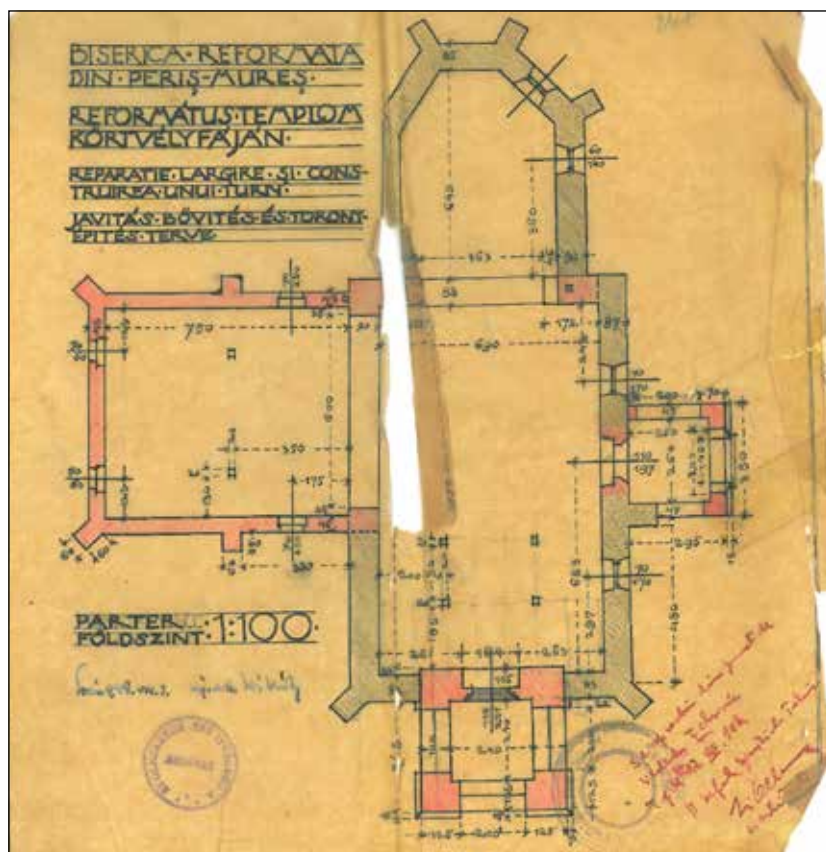
Biserica și clopotnița sunt vizitate și relevate la începutul anilor 1930 de un alt arhitect transilvănean important, László DEBRECZENI, ale cărui schițe atât cu biserica (Fig. 4) cât și cu turnul clopotniță din lemn (Fig. 5) ne informează asupra transformărilor care urmează să se petreacă în deceniul 1940. Amintim că DEBRECZENI scrie și ilustrează în 1929 lucrarea numită *Erdélyi református templomok és tornyok* (*Biserici și turnuri reformate din Transilvania*), unde găsim gravate în perspectivă un număr de biserici rurale similare cu cea din Periș (pe lângă unele urbane precum biserica reformată de pe Ulița Lupilor din Cluj, Aiud, Reghin, etc.). Aceste obiecte de arhitectură vor servi drept model estetic atât pentru proiectele lui László DEBRECZENI, cât și pentru cele ale lui Károly KÓS, ambii dezvoltând concepte inspirate din specific regional transilvănean. Unele din bisericile desenate de DEBRECZENI se găsesc azi schimbate - fără turn clopotniță din lemn, extinse cu turn din zidărie, etc.

Anii 1940 aduc biserica față în față cu o comunitate în creștere și cu nevoia de a își extinde considerabil spațiul interior. Urmează o suită de evenimente, o primă propunere de extindere realizată de László DEBRECZENI, apoi o a doua realizată de un arhitect și constructor din Târgu Mureș pe nume Tivadar BEYER în 1947, și în cele din urmă a treia propunere realizată de Károly KÓS în 1948 (Fig. 6).

În 1988 biserica trece printr-o ultimă intervenție semnificativă, când se realizează un portic sud-vestic din zidărie, după schițele preotului János FEKETE, inspirate din elementele de limbaj estetic ale proiectului lui Károly KÓS (mai ales la nivel de tâmplării).

Bisericile lui Károly KÓS

■ Ca preambul, trebuie trecute în revistă bisericile realizate de arhitect până în acel moment. În 1949, Károly KÓS avea vârsta de 66 de ani și realizase sau intervenise asupra a peste zece biserici.

■ Fig. 6. Planșă de autorizare cu planul parter al extinderii, realizată de Károly KÓS, 1949. © Arhiva parohiei reformate Periș

■ Fig. 6. Authorization drawing with the ground floor plan of the extension, drawn by Károly KÓS, 1949. © The archives of the Reformed Parish of Periș.

În 1925 realizase celebra intervenție la biserică pe atunci greco-catolică din Feleacu,¹⁵ în 1922 a realizat un proiect pentru biserică reformată din Viștea¹⁶ pe care îl reia în 1957 însă nu ajunge să fie implementat. În 1923 realizează proiectul pentru intervenția asupra bisericii din Bicălatu.¹⁷

Legat de biserici noi, realizase proiectul bisericii romano-catolică din Zebegeňy, Ungaria în 1910, proiectul Bisericii cu Cocoși din Cluj în 1914, proiectele pentru bisericile din Feiurdeni¹⁸ și Baraolt¹⁹ în 1928, Băbiu²⁰ în 1935, Tetișu²¹ în 1941, Păingeni²² în 1948, biserică reformată din Iris, Cluj între 1948-1955 și Șiclod²³ tot în 1948.

Pe lângă aceste proiecte care s-au executat, în deceniul 1940-1950, KÓS realizează un număr de proiecte de biserici noi care rămân pe hârtie. Proiectele nerealizate sunt la fel de importante, deoarece ne relevă viziunea sa, modelele estetice dezvoltate și elementele de limbaj revizitate de-a lungul anilor.

Morfologia și compoziția acestora este bogată și bine înrădăcinată în modele locale. Regăsim adesea ca tematică pentru fațada vestică o formulă cu timpan de zidărie care trimite la modele gotice, cu un portal bine conturat, un registru de goluri cu arcadă în zona mediană, la cota unei emporie, un *oculus* la partea superioară și un accent vertical - turnul clopotniță, adosat navei, aliniat sau retras față de planul fațadei. În cazuri cu dimensiuni reduse precum Băbiu, turnul este un element secundar, un

The churches of Károly KÓS

■ For introductory purposes, we must review the churches built by the architect up until that time. In 1949, Károly KÓS was 66 years old and had built or worked on more than ten churches.

In the 1920s he had carried out the famous intervention on the (then Greek-Catholic) church in Feleacu¹⁵ in 1925, an unfinished project developed in 1922 and reworked in 1957 on the Reformed church in Viștea¹⁶ and the intervention on the church in Bicălatu¹⁷ in 1923.

Regarding new churches, he carried out the project for the Roman Catholic church in Zebegeňy in 1910, the project for the Reformed Calvinist Church with a rooster from Cluj in 1914, the projects for the churches in Feiurdeni¹⁸ and Baraolt¹⁹ in 1928, Băbiu²⁰ in 1935, Tetișu²¹ in 1941, Păingeni²² in 1948, the Reformed church in Iris, Cluj in 1948-1955 and Șiclod.²³ in 1948.

In addition to these projects that were executed, he designed several new churches in the 1940s and 1950s that remained on paper. The unfinished projects are equally important because they reveal his vision, the aesthetic patterns he developed, and the elements of language he revised over the years.

Their morphology and composition are plentiful and well-rooted in local archetypes. We often find, as a theme for the west elevation, a masonry gable referring to Gothic models, with a well-defined portal, a section of arched openings in the median area, at the level of a gallery, an oculus at the top, and a vertical accent - the belfry tower, attached to the nave, aligned or set back from the plane of the elevation. In smaller cases such as Băbiu, the tower is a secondary element, an accent that stands out from the roof ridge. The architectural programme is also mixed at Băbiu with a classroom, and the church thus doubles as a school. We also find the situation with the tower centred on the short side of the nave, but this seems to be a composition that is used less frequently.

The extension of the church in Feleacu is by far the most representative composition of the discussed interventions, at least from the perspective of the tower. The proportions, the balance of the openings, the typologies of the openings, and the subtle elements of architectural language work towards a bold, marginally cubist composition. The intervention is also balanced in planimetric terms, probably helped by the small size of the church and the ambition to produce only an elongation of the nave. Viștea and Periș are rather related in the tower's language. At Viștea, Károly KÓS proposed a more extensive detachment of the tower from the new section of the nave and a recessed form in relation to the plane of the elevation.

15 În limba maghiară: Erdőfelek.

16 În limba maghiară: Magyarvista.

17 În limba maghiară: Magyarbikal.

18 În limba maghiară: Fejérd.

19 În limba maghiară: Barót.

20 În limba maghiară: Bábonny.

21 În limba maghiară: Kettesd.

22 În limba maghiară: Póka.

23 În limba maghiară: Siklód.

15 In Hungarian: Erdőfelek.

16 In Hungarian: Magyarvista.

17 In Hungarian: Magyarbikal.

18 In Hungarian: Fejérd.

19 In Hungarian: Barót.

20 In Hungarian: Bábonny.

21 In Hungarian: Kettesd.

22 In Hungarian: Póka.

23 In Hungarian: Siklód.

"Repair, enlargement and construction of a tower" – the Reformed church in Periș

■ This leads us to the subject of Károly KÓS's project for the church in Periș. It goes through a series of iterations related to the position and shape of the tower. Before the intervention, the church had a hipped roof over the nave, and since 1921 there has been a tiled roof replacing the traditional shingle. The access porches on the south and east sides are preceded by open wooden porches. In connection with the western elevation, an unaltered aesthetic model preserved till today can be found in the 14th-century Reformed church of Rapoltu Mare,²⁴ which was restored by László DEBRECZENI in the first part of the 20th century.²⁵

The project involves raising the nave, building the gables on the short sides (resulting in a gable roof over the nave), extending a semi-transept on the west side, building a masonry porch on the east side and a tower on the south side. The reshaping of the interior also includes an ogival triumphal arch towards the choir and one towards the semi-transept, again pointing towards Gothic aesthetic models (Fig. 7). Two wooden-structured galleries are also proposed, one in the nave and one in the semi-transept. It should be noted that before Károly KÓS's intervention, the church had two galleries fixed in the west wall and the south wall, probably leaning on consoles. A similar project in regards to the typology of the extension plan, which was not realised, is proposed for the extension of the reformed church in Petrișat,²⁶ Alba, in 1948, where he worked together with László DEBRECZENI.

For Periș, Károly KÓS proposes a first solution with an unaligned tower, in two forms, either attached to the eastern porch and implicitly withdrawn from the plane of the southern elevation or detached from

accent care se desprinde din coama acoperișului. Programul este combinat la Băbiu cu o sală de clasă, biserica funcționând astfel și ca școală. Mai întâlnim situația cu turnul axat pe latura scurtă a navei, însă aceasta pare o compoziție pe care KÓS o utilizează mai rar.

Extinderea bisericii din Feleacu este de departe cea mai reprezentativă compoziție dintre intervențiile prezentate, cel puțin din perspectiva turnului. Proporțiile, raportul plin-gol, tipologiile gurilor și elementele de limbaj arhitectural reținute lucrează înspre o compoziție îndrăzneată, marginal cubistă. Intervenția are un caracter echilibrat și la nivel planimetric, probabil fiind ajutată și de dimensiunile mici ale bisericii și de ambiția de a produce doar o alungire a navei. Viștea și Periș sunt mai degrabă înrudite ca limbaj al turnului. La Viștea, Károly KÓS propunea o detașare mai amplă a turnului față de noul tronson de navă și o formulă retrasă în raport cu planul fațadei.

„Reparație, lărgire și construire a unui turn” – biserica reformată din Periș

■ Ajungem astfel la subiectul proiectului realizat de Károly KÓS pentru biserica din Periș. Acesta trece printr-o serie de iterații legate de poziția și forma turnului. Înainte de intervenție, biserica prezenta un acoperiș în patru ape peste navă, din 1921 este deja prezentă învelitoarea din țiglă care înlocuiește tradiționala șită, iar portalurile de acces de pe latura sudică și estică sunt precedate de portice deschise, cu structură de lemn. Legat de fațada vestică, o ipostază a modelului estetic nealterat și păstrat până în prezent poate fi regăsită azi la biserica reformată de secol al XIV-lea din Rapoltu Mare,²⁴ asupra căreia intervine cu lucrări de restaurare László DEBRECZENI în prima parte a secolului al XX-lea.²⁵

Proiectul presupune înălțarea navei, realizarea timpanelor de pe laturile scurte (rezultând un acoperiș în două ape peste navă), extrudarea cu un semi-transept pe latura nord-vestică, realizarea unui portic din zidărie pe latura sud-estică și a unui turn pe latura vestică. Modificările aduse la interior includ și un arc triumfal ogival spre cor și unul spre semi-transept, trimițând din nou spre modelele estetice de factură gotică (Fig. 7). Sunt propuse și două empole pe structură din lemn, una în navă și una în semi-transept. Notăm că anterior intervenției lui Károly KÓS, biserica mo-

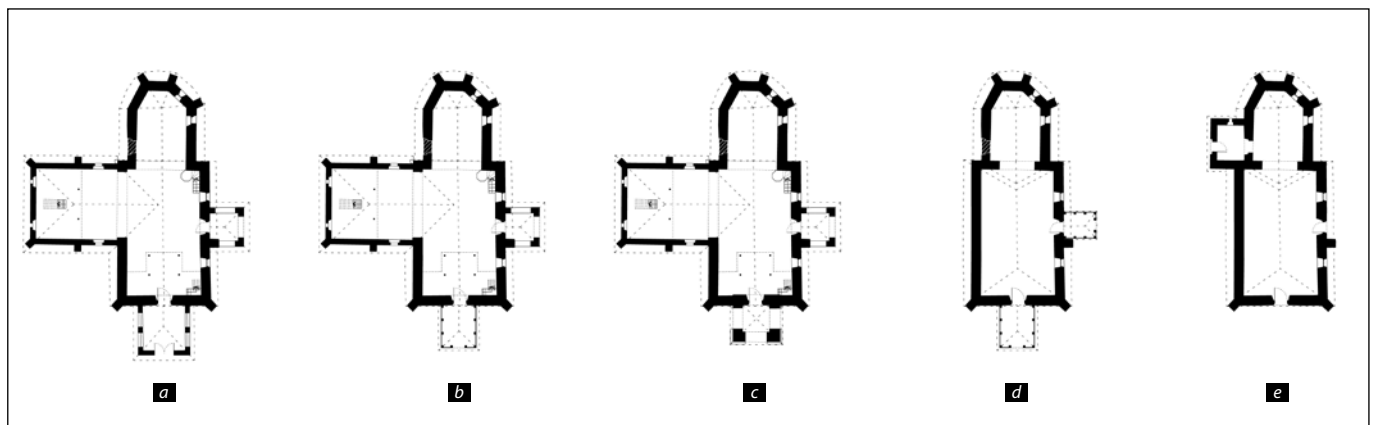
24 In Hungarian: Nagyrápolc.

25 Gyula ISTVÁNYI, *Erdélyi református templomok* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2001), 197-200.

26 In Hungarian: Magyarpéterfalva.

24 În limba maghiară: Nagyrápolc.

25 Gyula ISTVÁNYI, *Erdélyi református templomok* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2001), 197-200.

■ Fig. 7. Ilustrarea evoluției bisericii la nivel de planimetrie, a. 1988 - prezent, b. până la 1988, când se realizează porticul sud-vestic din zidărie, c. proiectul de extindere din 1949 realizat de Károly KÓS, d. înainte de intervenția din 1949, e. ipoteza formei originale, cu sacristia nedemolată. © Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ

■ Fig. 7. Illustration of the church's evolution in terms of layout, a. 1988 - present, b. until 1988 when the southwest masonry portico was built, c. 1949 expansion project by Károly KÓS, d. before the 1949 intervention, e. hypothesis of the original church with the undemolished sacristy. © Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ

nonavată avea două emfore fixate în peretele vestic și în peretele sudic, rezemate probabil pe console. Un proiect similar din perspectiva tipologiei de extindere planimetrică, nerealizat, este propus pentru extinderea bisericii reformate din Petrișat,²⁶ Alba, din 1948, unde lucrează împreună cu László DEBRECZENI.

Pentru Periș, Károly KÓS propune o primă soluție cu turn dezaxat, în două variante, fie alipit porticului estic și implicit retras din planul fațadei sudice, fie detașat de portic și adus în planul zidului sudic (Fig. 8). Aceste două soluții sunt respinse de beneficiar, urmând o a treia soluție cu un turn în ax, de înălțime mai mare și cu elemente de detaliu diferite în ceea ce privește partea superioară. Aceasta este soluția acceptată de beneficiar.

Analizând comparativ cu alte proiecte, observăm că soluția preferată de Károly KÓS este cea cu turn adiacent fațadei principale, fiind altfel pusă în valoare suprafața ei, permițând un joc de plin-gol în ton cu referințele gotice transilvănene ale arhitectului, regăsite la alte proiecte de biserici noi sau intervenții. Compoziția, proporțiile și registrele turnului suferă și ele transformări în cristalizarea proiectului definitiv. În perspectivele cu variantele de turn dezaxat găsim un turn cu un coif care reazemă pe un registru compus din patru pile, urmat apoi de încă o mantie și de fus. Turnul din proiectul definitiv este mai înalt cu aproximativ trei metri și prezintă două registre având câte trei goluri cu arcade ogivale sub coif. Compoziția cu golurile în două registre suprapuse se aseamănă cu propunerile nerealizate pentru Ernei²⁷ din 1947 și Cristur²⁸ din 1948. În 1955, pentru satul Colonia din comuna Tritenii de Sus,²⁹ Károly KÓS propune din nou modelul de turn care nu a fost acceptat la Periș, însă și acesta rămâne un proiect nerealizat. În 1957, propune din nou o compoziție cu terminație identică a turnului ca la varianta acceptată în axul fațadei vestice de la Periș, dar de data aceasta poziționat adiacent, la mijlocul navei, pentru o biserică reformată în cartierul Dâmbul Rotund din Cluj (azi strada Corneliu Coposu, colț cu Făgărașului). Nici acest proiect nu se va realiza. Atât în Tritenii de Sus cât și în Dâmbul Rotund au fost realizate biserici câteva decenii mai târziu.

Este relevant de amintit în acest punct că arhitectul intervenise într-un mod interesant și la biserica reformată din Sic³⁰ în 1946, unde a deman-

the porch and brought into the plane of the southern wall (Fig. 8). These two solutions are rejected by the client, followed by a third solution with a centrally aligned tower, of greater height and with different detail elements in terms of its upper part. This is the solution accepted by the client.

Comparing it with other projects, we notice that the solution preferred by Károly KÓS is the one with a tower adjacent to the main elevation, as this would enhance its surface, allowing a balance between the wall surface and the openings in tune with the architect's Transylvanian Gothic references, found in other new church projects or interventions. The composition, proportions, and registers of the tower also transform in the crystallisation of the final project. In the perspectives of the unaligned tower alternative solutions, we find a tower with a high-pitched roof resting on a register composed of four pillars, followed by another mantle and a the spire shaft. The tower in the final draft is about three metres higher and has two registers with three openings each, with ogival arches below the high-pitched roof. The composition with the openings in two overlaying registers resembles the unrealised proposals for Ernei²⁷ in 1947 and Cristur²⁸ in 1948. In 1955, for the village of Colonia in the municipality of Tritenii de Sus,²⁹ Károly KÓS again proposed the tower model that was not accepted at Periș, but this too remains an unrealised project.

In 1957, he again proposed a composition with an identical tower termination to the accepted variant in the axis of the western elevation of Periș, but this time adjacently positioned, in the middle of the nave, for a Reformed church in the Dâmbul Rotund district of Cluj (today Corneliu Coposu street, corner with Făgărașului street). This project will not come to fruition either. Both in Tritenii de Sus and in Dâmbul Rotund, churches were built a few decades later.

26 În limba maghiară: Magyarpéterfalva.

27 În limba maghiară: Nagyvernye.

28 În limba maghiară: Csernakeresztúr.

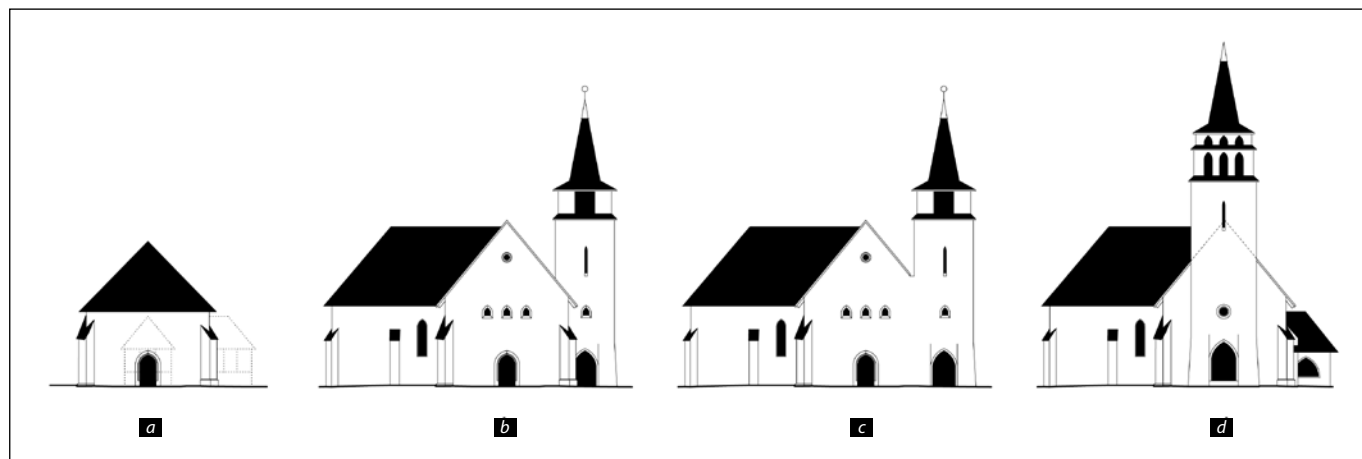
29 În limba maghiară: Felsődetrehem.

30 În limba maghiară: Szék.

27 In Hungarian: Nagyvernye.

28 In Hungarian: Csernakeresztúr.

29 In Hungarian: Felsődetrehem.

■ **Fig. 8.** Ilustrarea fațadei vestice propuse prin variantele de intervenție ale lui Károly KÓS, **a.** fațada înainte de intervenții, **b.** variantă în dreapta navei, retrasă, **c.** varianta în dreapta navei, aliniat fațadei vestice, **d.** varianta acceptată de beneficiari, cu turnul în axul fațadei vestice. © Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ
■ **Fig. 8.** Illustration of the proposed western elevation through Károly KÓS's intervention variants, **a.** elevation before interventions, **b.** variant to the right of the nave, recessed, **c.** variant to the right of the nave, aligned with the western elevation, **d.** variant accepted by the beneficiaries, with the tower on the western elevation axis. © Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ

■ **Fig. 9.** Vedere a fațadei sud-vestice, 2022
© Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ
■ **Fig. 9.** View of the southwest elevation, 2022
© Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ

■ **Fig. 10.** Vedere a semi-transeptului, 2022.
© Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ
■ **Fig. 10.** View of the semi-transept, 2022.
© Alexandru SABĂU, Silviu-Claudiu BORȘ

It is relevant to mention at this point that the architect had also intervened in an interesting way at the Reformed church in Sic³⁰ in 1946, where he dismantled an existing tower from the axis of the nave, and proposed to build a new one to the right of the nave, in the specific aesthetic. Here too he applied the model of an extension with a semi-transept, but it remains secondary, as a presence in the interior space.

Finally, in 1951 we find the work completed, by way of architect-builder Tivadar BEYER (who proposed in 1947 an alternative for the extension), except for the tower. For economic and political reasons, its execution is postponed for good. The execution of the work is largely based on the architect's drawings, but some fine details are omitted, such as the flared base of the porch plinth and the lower western windows of the semi-transept, which are square in the drawings but have a gothic arch like the upper ones. Also missing is the recessed plaster detail that would have suggested a unitary ensemble composed of the lower and upper windows. (Fig. 9, Fig. 10)

As the artistic components study by Ferenc MIHÁLY and Erzsébet SZÁSZ indicated, Károly KÓS also proposes a new coffered ceiling with painted panels of floral compositions and vine symbols as decorative motifs, but these are executed without following his plan and intentions faithfully. Today we find four compositions of floral and vegetal inspiration, with the goblet, wheat, and vine motif not being part of the original concept. The newly introduced ceiling is painted by the painters András BORDY and István BARABÁS. The panels are preceded by a coffered ceiling made in 1760, which was replaced by a plain wooden ceiling at the end of the 19th century, without inscriptions and probably without ornamental painting.

The project from the late 1940s also proposes changes to the furniture found in the church, through a collaboration be-

telat un turn existent din axul navei și a propus realizarea unui nou la dreapta navei, în estetica sa specifică. Aplică și aici modelul de extindere cu un semi-transept, însă acesta rămâne secundar ca prezență în spațiul interior.

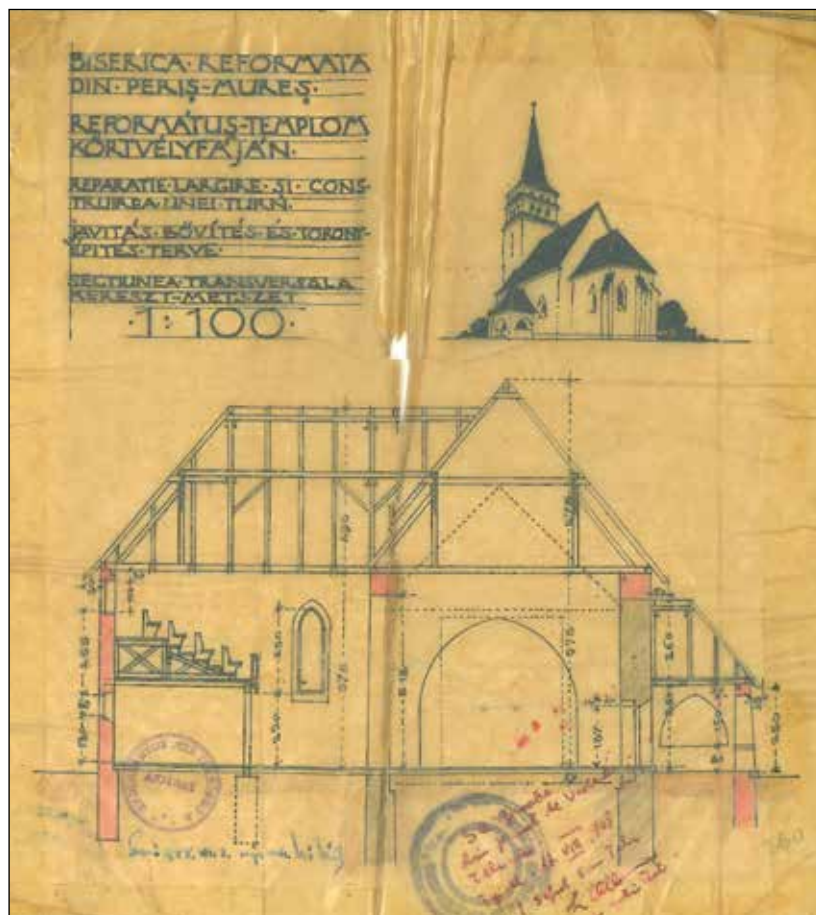
În cele din urmă, în 1951 găsim finalizate lucrările, executate sub grija arhitectului-constructor Tivadar BEYER (cel care propusese în 1947 o variantă de extindere), exceptând turnul. Din rațiuni economice și politice, executarea acestuia este amânată definitiv. Execuția lucrărilor este realizată în mare măsură după desenele arhitectului, fiind însă omise niște detalii de finețe, cum ar fi evazarea la bază a soclului porticului și fereștrele vestice inferioare ale semi-transeptului, care în desene sunt pătrate iar în execuție prezintă arc frânt, ca cele superioare. Lipsește și detaliul de tencuială retras care ar fi sugerat un întreg unitar compus din fereastra inferioară și cea superioară. (Fig. 9, Fig. 10)

După cum indică studiul de componente artistice realizat de Ferenc MIHÁLY și Erzsébet SZÁSZ, Károly KÓS propune și un set nou de case pictate, având ca motive decorative compoziții florale și motivul viței de vie, însă acestea sunt executate fără a urmări fidel planul și intențiile arhitectului. Azi găsim patru compoziții de inspirație florală și vegetală, motivul spicelor de grâu cu viță de vie și pocal nefăcând parte din conceptul inițial. Tavanul nou introdus este pictat de pictorii András BORDY și István BARABÁS. Casetele sunt precedate de un tavan casetat realizat în anul 1760, care la finalul secolului al XIX-lea este înlocuit cu un tavan simplu din lemn, fără inscripții și probabil fără pictură ornamentală.

Proiectul de la sfârșitul anilor 1940 propune modificări și la nivelul mobilierului aflat în biserică, printr-o colaborare între Károly KÓS și graficianul și tâmplarul târgu-mureșean János SCHNEDAREK. Totalitatea corpurilor de mobilier realizate cu ocazia proiectului de extindere generează un ansamblu cu valoare istorică și artistică în sine. Dintre obiectele vechi se mai păstrează astăzi un parapet de bancă și emporă, masa Domnului, un soclu al unui pupitru, respectiv cutii pentru donații - toate reamplasate sau stocate în moduri improprie. Se mențin însă, la nivelul porticului sud-estic, nouă case cu inscripție și decor pictat dintr-o emporă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Un aspect notabil îl constituie re poziționarea amvonului de pe latura nordică pe latura sudică. Menționăm, de asemenea, orga realizată în anul 1839 de constructorului de orgi sighişorean Johannes BINDER, încă păstrată în interiorul bisericii.

Propunerea de extindere transformă radical caracterul medieval rural specific al spațiului interior. Intențiile semi-transeptului sunt practice, în

30 In Hungarian: Szék.

■ Fig. 11. Planșă de autorizare cu secțiunea prin semi-transept și schiță a bisericii cu turnul propus, văzut dinspre cor, realizată de Károly KÓS, 1949. © Arhiva parohiei reformate Petriș

■ Fig. 11. Authorization plan with section through the semi-transept and sketch of the church with the proposed tower, seen from the choir, by Károly KÓS, 1949. © The archive of the Reformed Parish of Petriș

acest caz de a suplimenta suprafața interioară într-o manieră posibilă în raport cu limitele parcelei, ca în cazul realizat la Sic și nerealizat la Petrișat (Fig. 11). Substanța istorică medievală păstrată este suprascrisă și eclipsată de transformare. Anthony GALL surprinde bine acest aspect, afirmând că valoarea istorică a bisericii nu constă în caracterul său medieval, ci în valoarea proiectului de interior complet, realizat de Károly KÓS după 1914.³¹ Putem afirma că încadrarea monumentului în categoria valorică A se datorează într-o bună măsură intervenției lui Károly KÓS. (conform listei monumentelor din 2015, ansamblul prezintă codul MS-II-a-A-15748, biserica - MS-II-m-A-15748.01. iar clopotnița - MS-II-m-A-15748.02)

Intențiile contemporane de restaurare

■ În 2021, Parohia stabilește premisele dezvoltării unui proiect de restaurare a ansamblului. Comunitatea își dorește în continuare să încheie proiectul nerealizat și să execute turnul, însă pentru moment intervențiile se rezumă exclusiv la restaurarea ansamblului. Un detaliu relevant legat de consecvența comunității este faptul că majoritatea enoriașilor actuali și-au exprimat dorința (la 75 de ani distanță) ca turnul să fie realizat în axul navei.

Miklós KÖLLŐ dedică problematicii turnului un capitol din studiul istoric, unde argumentează pozitiv posibilitatea construirii turnului, însă cu două condiții. Prima ar fi respectarea propunerii inițiale preferată de Károly

tween Károly KÓS and the graphic artist and carpenter János SCHNEDAREK from Târgu-Mureș. The entirety of the furniture created during the extension project represents an ensemble with intrinsic historical and artistic value. Among the old objects, a bench and gallery sill, the Lord's table, the pedestal of a pulpit, and a donation box - all relocated or stored in improper ways - are still preserved today. However, nine panels with inscriptions and painted decorations from a gallery dating from the first half of the 19th century remain within the southeastern porch. The relocation of the pulpit from the north side to the south side is a notable feature, as is the organ made in 1839 by the Sighisoara organ builder Johannes Binder, which is still preserved inside the church.

The proposed extension radically transforms the specific medieval rural character of the interior space. The intentions of the semi-transept are practical, in this case, to supplement the interior space while keeping in regard the plot boundaries, (Fig. 11) as is the case with the projects realised at Sic and not realised at Petrișat. The preserved medieval historical substance is overwritten and overshadowed by the transformation. Anthony GALL captures this aspect well, stating that the historical value of the church does not lie in its medieval character, but in the value of the complete interior design by Károly KÓS after 1914.³¹ We can say that the listing of the historic building as value category A is due to a large extent to the intervention of Károly KÓS. (According to the 2015 list of historic buildings, the ensemble has the code MS-II-a-A-15748, the church - MS-II-m-A-15748.01. and the bell tower - MS-II-m-A-15748.02).

Present-day restoration intentions

■ In 2021, the Parish is laying the groundwork for the development of a conservation project for the ensemble. The community still wishes to complete the unfinished project and build the tower, but for the time being, the interventions are limited exclusively to the conservation of the ensemble. A relevant detail related to the consistency of the community is the fact that the majority of the current congregants have expressed their wish (75 years later) that the tower should be built within the central axis of the nave.

Miklós KÖLLŐ dedicates a chapter of his historical study to the issue of the tower, where he argues towards the possibility of building the tower, but with two conditions. The first would be to respect the original proposal preferred by Károly KÓS, with the tower adjacent to the nave. The second essential condition is the reversibility of the intervention solution, in line with contemporary restoration and conservation practices. An interesting case study is the situation found in Trei Sate³² in Mureș County, where the Unitarian and the Reformed-Calvinist churches are located within a common plot

31 Anthony GALL, *Károly Kós műhelye. Tanulmány és adattár* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002), 448.

31 Anthony GALL, *Károly Kós műhelye. Tanulmány és adattár* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002), 448.

32 In Hungarian: Hármashalu.

and show how both a wooden bell tower and a masonry-built bell tower can coexist in a harmonious composition, in this case arranged on the central axis of the nave.

For the church, the interventions are: interventions proposed in order to reduce the capillary humidity, interventions on the facing (removal of cement-based plaster, conservation and enhancement of the existing historical plaster), the rebuilding of the roof envelope, and the strengthening of its structure, highlighting the church's stages of evolution, landscaping the courtyard and marking the archaeological finds (including marking the outline of the sacristy and the steps of the former pulpit), implementation of contemporary building services. Inside, it is intended to change the wooden floors to natural stone tiles, compatible with the proposed underfloor heating. It is proposed to mark the church's stages of development and transformation - having the project from 1949, we can distinguish the elevation of the medieval nave and the elevation proposed by Károly KÓS - a demarcation groove between the two stages will thus be proposed. This gesture will also be found on the exterior of the walls, being a relevant presence, especially on the western elevation. It is proposed to partially preserve the historic plasterwork and to highlight the hammering present on its surface. A distinct filling and texturing similar to the *tratteggio* technique in painting will be pursued, by highlighting the filling with a texture in lines distinct from the smooth texture of the historic plaster, so that from a short distance the distinctions are clear and from a long distance the differences are not perceptible.

For the bell tower, the proposed interventions are related to structural reinforcements, repairs of the finishes (shingle roofing and plank floors), and a restoration towards the image sketched by DEBRECZENI in the early 1930s, without plank enclosures. The current tall vegetation on the site keeps the tower slightly hidden within the church enclosure. The proposal seeks, through landscaping, to use the vegetation to preserve the bell-tower as a delicate, protected object. The landscaping aims to restore an atmosphere more in line with the age of the building (Fig. 12).

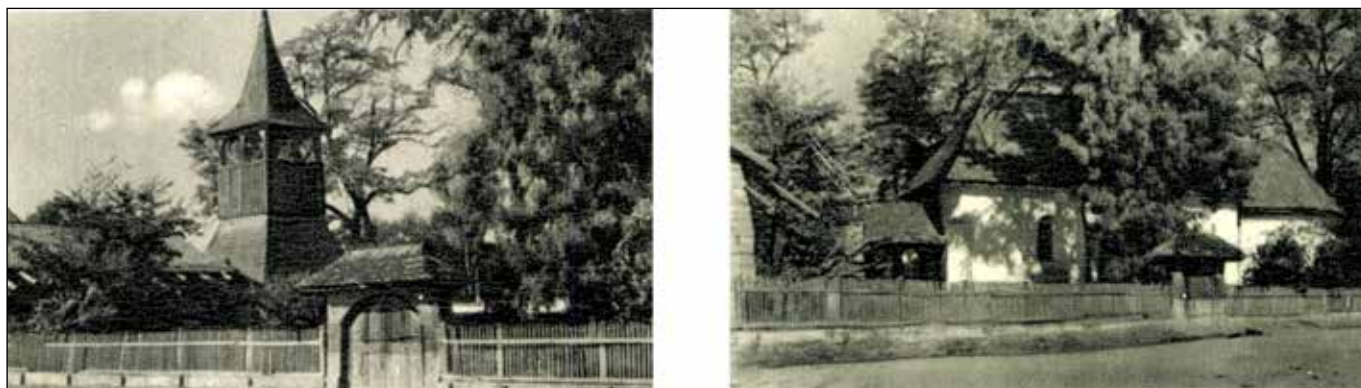
KÓS, cu turn adiacent navei. A doua condiție esențială este reversibilitatea soluției de intervenție, conform cu practicile contemporane de restaurare și conservare. Un studiu de caz interesant amintit de acesta este situația regăsită în localitatea Trei Sate³² din județul Mureș, unde biserica de confesiune unitariană și cea reformat-calvină se află într-o incintă comună și ne relevă cum pot coexista într-o compoziție armonioasă atât o clopotniță din lemn cât și un turn clopotniță de zid, în acest caz dispus în axul navei.

Pentru biserică sunt propuse intervenții de reducere a umidității capilare, intervenții la nivel de parament (îndepărtarea tencuielilor pe bază de ciment, conservarea și punerea în valoare a tencuielilor istorice existente), refaceri ale învelitorii și consolidări ale șarpantei, punerea în evidență a etapelor de evoluție a bisericii, amenajarea curții și marcarea descoperirilor arheologice (inclusiv marcarea conturului sacristiei și a treptelor fostului amvon), prevederea de instalații contemporane. La interior este propusă schimbarea pardoselii din lemn cu plăci de piatră naturală, compatibile cu încălzirea în pardoseală propusă. Este propusă marcarea etapelor de dezvoltare și transformare a bisericii – având la dispoziție proiectul din 1949, putem distinge cota navei medievale și înălțarea propusă de Károly KÓS – va fi propusă astfel o canelură de demarcație între cele două etape. Acest gest se va regăsi și pe exteriorul pereților, fiind o prezență relevantă mai ales pe fațada vestică. Se propune conservarea parțială a tencuielilor istorice și punerea în evidență a martelărilor prezente pe suprafața acestora. Se va urmări o umplere și texturare distinctă similară tehnicii *tratteggio* în pictură, prin evidențierea umpluturii cu o textură în linii distinctă de textura lisă a tencuielii istorice, astfel încât de la distanță mică distincțiile să fie clare iar de la distanță mare să nu se perceapă diferențele.

Pentru clopotniță sunt propuse consolidări structurale, reparații de finisaje (învelitoarea din șindrilă și pardoselile din scânduri) și readucerea la imaginea schițată de DEBRECZENI la începutul anilor 1930, fără închideri de scândură. Vegetația înaltă actuală de pe amplasament menține clopotnița ușor ascunsă în incinta bisericii. Propunerea caută, prin amenajarea peisajeră, să folosească vegetația în păstrarea clopotniței ca un obiect delicat, protejat. Amenajarea exterioară urmărește să reinstaureze o atmosferă mai în ton cu vârsta construcției. (Fig. 12)

Propunerea peisajeră și cea de amenajare exterioară urmăresc să ajusteze caracterul curții astfel încât biserica și clopotnița să definească o pereche figură – fond adecvată vârstei și caracterului istoric al ansamblului. Conturul fundației interceptate de studiul arheologic va fi pus în evidență prin marcarea colțurilor cu elemente de mobilier de șezut din piatră masivă. În dreptul intrării sud-vestice în biserică se va amplasa o machetă tactilă care să prezinte ansamblul și să indice transformările bisericii de-a lungul anilor.

32 În limba maghiară: Hármasszék.

■ Fig. 12. Imagini de arhivă cu ansamblul, înainte de intervenția din 1949, preluată din studiul istoric realizat de arh. Miklós KÖLLÖ. © Captură de ecran, sursa: <https://gallery.hungaricana.hu/en/OSZKKeplap/1419953/>, accesat: 01.03.2024

■ Fig. 12. Archive images of the complex before the 1949 intervention, from the historical study by architect Miklós KÖLLÖ. © Print screen, source: <https://gallery.hungaricana.hu/en/OSZKKeplap/1419953/>, access date: 01 March 2024

Subiectul turnului clopotniță nerealizat rămâne totuși unul relevant. După cum enunță Cesare BRANDI prin al doilea principiu al restaurării, „restaurarea trebuie să vizeze restabilirea unității potențiale a operei de artă, în măsura în care acest lucru este posibil, fără a comite un fals artistic sau un fals istoric și fără a înlătura urmele trecerii operei de artă prin timp.”³³ Asupra acestui principiu este cu atât mai interesant de meditat în situația delicată cu care ne confruntăm, dată fiind întreruperea execuției turnului, faptul că soluția ce urma să se implementeze nu a fost cea preferată de Károly KÓS și nu în ultimul rând, între timp s-a realizat pe poziția turnului un portic care deja împlinește aproape patru decenii. Observăm de asemenea că se juxtapun tensionat cele două substanțe istorice valoroase - fundamentul gotic rural cu caracteristicile sale specifice și rezultatul căutărilor idiosincratice ale lui Károly KÓS care transformă percepția substanței gotice. Dezvoltarea turnului ar trebui să fie urmărită ca o disimulare care interoghează coordonatele proiectului neîncheiat, un dialog între proiectul neîncheiat și construcțiile existente, fără a crea iluzia că turnul devine un obiect de o vârstă cu construcția existentă și fără a glorifica ceea ce nu s-a realizat. Este de asemenea importantă, în situația construirii unui turn, evitarea unui contrast care să respingă trecutul și intențiile acestuia.

Propunerea de restaurare este, în fapt, un proces de aprofundare și o lectură a istoriei bisericii și a relației sale cu proiectului neîncheiat al lui Károly KÓS.

Mulțumiri

■ Această lucrare relevă intențiile și procesul de documentare a proiectului de restaurare a ansamblului Bisericii Reformate-Calvine din Periș, a cărui realizare este strâns legată de asocierile de concluzii prilejuite de toți cercetătorii implicați în proiect. Autorii își exprimă pe această cale recunoștința către arhitectul Miklós KÖLLŐ, restauratorii Ferenc MIHÁLY și Erzsébet SZÁSZ, pictorul restauratorul Eszter KISS, expertul restaurator Lóránd KISS, expertul tehnic inginer Augustin CÎMPEAN, arheologii Szilámér-Péter PÁNCZÉL, László LENKEY și Barbara CZECE și Muzeul Județean Mureș.

Bibliografie / Bibliography

- BFL (Budapest Főváros Levéltára - Arhivele Orașului Budapesta). “Károly KÓS Virtuális Archivum.” <https://kos.bparchiv.hu/fooldal>.
- BRANDI, Cesare. *Teoria Restaurării*. București: Meridiane, 1996.
- DEBRECZENI, László. *Erdélyi református templomok és tornyok*. Cluj-Napoca: Erdélyi Református Egyházkerület, 1929.
- FERENC, Mihály și Erzsébet SZÁSZ. (2022). *Studiu pentru componente artistice din lemn, pictură pe lemn* [biserica reformată din Periș]. Sovata.
- FERENC, Mihály și Erzsébet SZÁSZ. (2022). *Studiu biologic pentru materialul lemnos la șarpanta bisericii și la turnul clopotniță* [biserica reformată din Periș]. Sovata.
- GALL, Anthony. *Károly Kós műhelye. Tanulmány és adattár*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002.
- ISTVÁNF, Gyula. *Erdélyi református templomok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2001.
- KISS, Lóránd și Eszter KISS. (2022) *Raport despre cercetarea de parament realizată la biserică reformată din Periș, jud. Mureș*. Târgu Mureș.
- KÖLLŐ, Miklós. (2022) *Studiu istoric. Biserica reformată din Periș*. Gheorgheni.

The proposed landscaping aims to adjust the character of the courtyard so that the church and bell tower define an object-background pair, appropriate to the age and historic character of the complex. The outline of the foundation intercepted by the archaeological survey will be highlighted by marking the corners with solid stone seating furniture. A tactile model will be placed at the southwest entrance to the church to show the ensemble and indicate the transformations of the church over the years.

The subject of the unrealised belfry remains a relevant one. As Cesare BRANDI states in the second principle of restoration, “restoration must aim at restoring the potential unity of the work of art, as far as this is possible, without committing an artistic or historical forgery and without removing the traces of the passage of the work of art through time”.³³

This principle is all the more interesting to meditate on in the delicate situation we are faced with, given the interruption of the tower’s execution, the fact that the solution to be implemented was not the one preferred by Károly KÓS and, last but not least, an almost four decades old porch has been built on the position of the tower. We also note the tense juxtaposition of the two valuable historical substances - the rural Gothic foundation with its specific characteristics and the result of Károly KÓS’s idiosyncratic quests that transform the perception of the Gothic substance.

The development of the tower should be pursued as a dissimulation that interrogates the coordinates of the unfinished project, a dialogue between the unfinished project and the existing construction, without creating the illusion that the tower becomes an object of the same age as the existing construction and without glorifying what has not been achieved. It is also important, if a tower is to be built, to avoid a contrast that rejects the past and its intentions.

The conservation proposal is, in fact, a process of deepening and reading the history of the church and its relation to Károly KÓS’s unfinished project.

Acknowledgements

■ This work reveals the intentions and the documentation process of the conservation project for the Reformed-Calvinist Church complex in Periș, the realisation of which is closely linked to the associations of conclusions drawn by all the researchers involved in the project. The authors express their gratitude to architect Miklós KÖLLŐ, restorers Ferenc MIHÁLY and Erzsébet SZÁSZ, painter-restorer Eszter KISS, expert-restorer Lóránd KISS, technical expert-engineer Augustin CÎMPEAN, archaeologists Szilámér-Péter PÁNCZÉL, László LENKEY and Barbara CZECE, and the Mureș County Museum.

33 Cesare BRANDI, *Teoria Restaurării* (București: Meridiane, 1996), 39.

33 Cesare BRANDI, *Teoria Restaurării* (București: Meridiane, 1996), 39.

■ Verona MUSTEAȚĂ¹

Terrifying, rationalized,
romanticized.
Retrospection on the rural
cultural landscape on the
current territory of Cluj
County, Romania

Terifiant, raționalizat, romantizat. Retrospectivă asupra peisajului cultural rural de pe teritoriul actual al județului Cluj

■ **Abstract:** This paper aims to analyse the transformations that the landscape of the hilly and lowland areas of Cluj County has gone through throughout medieval and modern history. The natural landscape, the landscape anthropized by agriculture or other works supporting human survival and activities, as well as rural settlements are considered. The transforming factors can be natural, such as the plague that caused population decline, or anthropogenic, such as property control, mobility, industrialization, deindustrialization or globalization, economically and politically driven. The changes were somewhat cyclical in the medieval period, so that, depending on population dynamics and occupations, the landscape became either more anthropized or wilder.

¹ Architect, PhD candidate, and assistant lecturer at the Faculty of Architecture and Urban Planning within the Technical University of Cluj-Napoca, Romania.

■ **Rezumat:** Articolul își propune să analizeze transformările prin care a trecut peisajul din zonele de deal și câmpie din județul Cluj de-a lungul istoriei medievale și moderne. Sunt luate în considerare peisajul natural, peisajul antropizat prin agricultură sau alte lucrări care susțin supraviețuirea și activitățile umane, precum și așezările rurale. Factorii transformatori pot fi naturali, cum ar fi ciuma, care a generat scăderea populației, sau antropici: controlul proprietății, mobilitatea, industrializarea, dezindustrializarea sau globalizarea, acționați economic și politic. Schimbările au prezentat o oarecare ciclicitate în perioada medievală, astfel că, în funcție de dinamica populației și ocupații, peisajul devenea fie mai antropizat, fie mai sălbatic. În perioada modernă, începând cu epoca iluministă, peisajul a devenit tot mai antropizat, încercându-se utilizarea lui rațională în condițiile creșterii populației și a standardelor de viață dorite.

■ **Cuvinte cheie:** peisaj cultural, peisaj martor, rural, agricultură, păduri, arhitectură vernaculară

¹ Arhitect, doctorand și asistent universitar la Facultatea de Arhitectură și Urbanism din cadrul Universității Tehnice Cluj-Napoca, România.

■ **Fig. 1.** Peisaj rural contemporan, satul Petreștii de Jos. În prim plan se vede o hală specifică agriculturii industriale, urmată de sat și dealuri acoperite de păduri, suprafețe despădurite sau agricole. © Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 1.** Contemporary rural landscape, the village of Petreștii de Jos. In the foreground, is a typical industrial agriculture factory, followed by the village and hills covered by forests, deforested or agricultural areas. © Verona MUSTEAȚĂ

Introducere

■ Omul a interacționat mereu cu peisajul, care a devenit cultural prin atribuirea funcțiunilor de locuire, obținere a apei, agricole, apoi industriale, comerciale, de transport și altele. Fiecare peisaj e unic și creează simțul locului² pentru locuitorii acestuia. Peisajul este un palimpsest și o arhivă istorică și culturală a activității umane. Acesta ne poate dezvălui elemente din istoria trecută și prezintă a comunității care l-a format, de exemplu, prin elemente de marcare a hotarelor sau terase care au rămas în urma unor activități agricole oprite la un moment dat. Intervențiile umane pot potența sau degrada peisajul. Mai mult, acestea pot fi reversibile, cum ar fi delimitări ale ogoarelor prin arbori, pietre sau alte semne sau chiar ciclurile de despăduriri și reîmpăduriri din trecut, sau ireversibile, cum ar fi carierele de suprafață sau despăduririle pentru crearea terenului agricol care au dus la degradarea solului și pierderea speciilor naturale de plante și animale. Un lanț de schimbări ireversibile creează istorie.

Pentru ilustrarea istoriei peisajului din zonele de deal și câmpie ale actualului județ Cluj vom utiliza date din 13 sate cercetate³ din acest areal. Se va pune accentul pe momentele de cumpănă, cum au fost trecerea de la Evul Mediu la perioada iluministă, care, în Transilvania, s-a suprapus cu perioada habsburgică, apoi implementarea și căderea sistemului socialist la începutul anilor 1950, respectiv după anul 1989.

² Termen care caracterizează relația dintre oameni și cadrul spațial.

³ Aceste sate sunt: Așchileu Mare, Boju, Buza, Călata, Chiuiesti, Dăbâca, Feleacu, Hășdate, Mărgău, Mociu, Petreștii de Jos, Someșu Rece și Vad. Iar datele culese sunt din Alina Ioana CIOBĂNEL, Paul DROGEANU și Ion GHINOIU, *Habitatul, Vol. III - Transilvania* (București: Editura Etnologică, 2011) și Ladislau GYÉMÁNT, *Conscripția fiscală a Transilvaniei din 1750. Vol. I și II. Descrierea localităților conscrise* (București: Editura Enciclopedică, 2009).

■ Fig. 2. Zona studiată și satele folosite pentru a exemplifica fenomenele discutate. © Verona MUSTEAȚĂ

■ Fig. 2. Study area and villages used to exemplify the phenomena discussed. © Verona MUSTEAȚĂ

In the modern period, from the Enlightenment onwards, the landscape became more and more anthropized, and attempts were made to make rational use of it in the context of population growth and desired living standards.

■ **Keywords:** cultural landscape, witness landscape, rural, agriculture, forests, vernacular architecture

Introduction

■ Humans have always interacted with the landscape, which has become cultural by assigning it functions such as housing, water supply, agriculture, industry, commerce, transportation and others. Each landscape is unique and creates a sense of place² for its inhabitants. Landscape is a palimpsest and a historical and cultural archive of human activity. It can reveal to us elements of the past and present history of the community that formed it, for example through boundary markers or terraces left over from agricultural activities that have ceased at some point. Human interventions can enhance or degrade the landscape. Furthermore, they can be reversible, such as the demarcation of fields by trees, stones or other markers, or even past cycles of deforestation and reforestation, or irreversible, such as surface quarrying or clearing for agricultural land creation that has led to soil degradation and loss of natural plant and animal species. A chain of irreversible changes creates history.

To illustrate the landscape history of the hilly and lowland areas of the present Cluj County, we will use data from 13 researched villages³ in this area. We will emphasize the watershed moments, such as the transition from the Middle Ages to the Enlightenment, which in Transilvania overlapped with the Habsburg period, then the implementation and fall of the socialist system in the early 1950s and after 1989, respectively.

The Middle Ages and the pre-Enlightenment period

■ After the population and, consequently, the pastures and fields declined between the 3rd and 10th centuries, large areas of Transylvania were afforested, especially at altitudes above 500 m. The Transylvanian lowlands were less afforested than the hilly areas. The productive areas were small and limited to the naturally open areas, gen-

² A term that characterizes the relationship between people and space.

³ These villages are: Așchileu Mare, Boju, Buza, Călata, Chiuiesti, Dăbâca, Feleacu, Hășdate, Mărgău, Mociu, Petreștii de Jos, Someșu Rece and Vad. The data collected are from Alina Ioana CIOBĂNEL, Paul DROGEANU, Ion GHINOIU, *Habitatul, Vol. III - Transilvania* (București: Editura Etnologică, 2011) and Ladislau GYÉMÁNT, *Conscripția fiscală a Transilvaniei din 1750. Vol. I și II. Descrierea localităților conscrise* (București: Editura Enciclopedică, 2009).

erally used for livestock farming.⁴ There were several types of grazing land, such as night pastures within the village confines, pastures made after the edge of the fields, which were moved when the village grew, or arable areas left to rest (fallow). The population was sparse, so the village confines, although scattered, were small. Over time, large initial enclosures, which indicate the occupation of animal husbandry, took shape in the villages.

Until the mid-14th century, the population grew steadily, as the areas occupied by fields, pastures, and meadows increased at the expense of unproductive areas occupied by forests and marshes. Through conscious anthropic creations, the landscape became cultural and was no longer dominated by forests alone, but by alternating fields, pasture and forests. Deforestation also began to take the form of felling, not just burning, as wood became more valuable. There was a tendency to shift to fields, as livestock and pasture required more space.⁵ Some progress in agriculture can be sensed through improved tools. Paul NIEDERMAIER even discusses the diversification of crops, the fertilization of the land by manuring and biennial crop rotation in the area under study, or even triennial rotation in other parts of Transylvania. We believe, however, that these techniques appeared later, even with the modernization projects of the Habsburg period. If there were crop rotations, they were individual, and crop diversification followed the discovery of the new world. Some settlements started to grow denser by sub-dividing the original enclosures, by using the spaces between the enclosures, and by eliminating the fields, pastures and meadows from the built-up area.⁶

The "black death" plague and the shrinking of fields

■ After 1347 the population in Central Europe declined due to the bubonic plague. Some estates were abandoned, changed ownership or were assimilated into other estates. Many villages were partially or totally abandoned. Throughout the 15th and 16th centuries, development was slow due to insecurity, the passing of domains from one lord to another, their grouping and regrouping, and Ottoman wars and incursions into the region, resulting in the theft of goods and livestock, people being taken as slaves, houses or even villages being completely destroyed.⁷ These changes were also exacerbated by an agrarian crisis, as the climate worsened, the unused areas

Evul Mediu și perioada preiluministă

■ După ce între secolele al III-lea și al X-lea populația și, implicit, pășunile și ogoarele au scăzut, suprafețe importante din regiunea Transilvaniei au fost împădurite, cu precădere la altitudini de peste 500 m. Zona de câmpie a Transilvaniei era mai puțin împădurită decât zonele de deal. Suprafețele productive erau mici ca întindere, fiind cele libere în mod natural, în general utilizate pentru creșterea animalelor.⁴ Locurile de pășune erau de mai multe tipuri, cum ar fi pășuni de noapte în vatra satului, pășuni realizate după limita ogoarelor, care se mutau când creștea satul, sau suprafețe arabile lăsate la odihnă (pârloagă). Populația era puțin numeroasă, deci vetrele de sat, deși împrăștiate, erau mici. Cu timpul, în sate se conturau niște ocoale inițiale mari, care indică ocupația de creștere a animalelor.

■ Fig. 3. Imagine planimetrică cu satul Dăbâca în secolul al XIII-lea. Așezarea avea o cetate fortificată locuită, precum și locuințe cu ogoare în estul și sudul cetății. Peisajul era dominat de păduri. © Verona MUSTEAȚĂ

■ Fig. 3. Plan view of the village of Dăbâca in the 13th century. The settlement had a fortified inhabited citadel, as well as dwellings with enclosures to the east and south of the citadel. The landscape was dominated by forests. © Verona MUSTEAȚĂ

Până la mijlocul secolului al XIV-lea, populația a crescut constant, concomitent cu suprafețele ocupate de ogoare, pășuni și fânețe, în detrimentul zonelor neproductive ocupate de păduri și mlaștini. Prin creațiile antropice conștiente, peisajul a devenit cultural și nu mai era dominat doar de păduri, ci de alternanța ogoarelor, pajiștilor și pădurilor. Defrișarea începea să se facă și prin tăiere, nu doar incendiere, întrucât lemnul devenise mai valoros. A existat o tendință de reprofilare spre ogoare, întrucât creșterea animalelor și pășunile necesitau mai mult spațiu.⁵ Se poate intuit un oarecare progres al agriculturii prin îmbunătățirea uneltelor. Paul NIEDERMAIER discută chiar despre diversificarea culturilor, îngrășarea pământurilor prin gunoiere și asolamente bienale pentru zona studiată sau chiar trienale în alte părți ale Transilvaniei. Credem totuși că aceste tehnici au apărut mai târziu, chiar odată cu proiectele de modernizare din

4 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 273-276.

5 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 280-290.

6 Paul NIEDERMAIER, *Geneza orașelor medievale în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2016), 85, 100, 288-289.

7 David PRODAN, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea Vol. I* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967), 195-196 and 332-333.

4 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 273-276.

5 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 280-290.

perioada habsburgică. Dacă existau asolamente, acestea erau individuale, iar diversificarea culturilor a succedat descoperirea lumii noi. Unele așezări au început să se îndesească prin subîmpărțirea ocoalelor inițiale, prin utilizarea spațiilor dintre ocoale, precum și prin eliminarea ogoarelor, pășunilor și fânețelor din intravilan.⁶

Ciuma „moartea neagră” și diminuarea ogoarelor

■ După 1347 a scăzut populația în Europa Centrală din cauza ciumei bubonice. Unele proprietăți au fost abandonate, și-au schimbat proprietarul sau au fost asimilate altor proprietăți. Multe sate au fost abandonate parțial sau total. De-a lungul secolelor al XV-lea și al XVI-lea, dezvoltarea era lentă din cauza nesiguranței, a trecerii domeniilor de la un stăpân la altul, grupării și regroupării lor, precum și a războaielor și incursiunilor otomane în regiune, în urma cărora rezultau furturi de bunuri și animale, oameni luați ca sclavi, case sau chiar sate distruse cu totul.⁷ Aceste schimbări au fost accentuate și de o criză agrară, întrucât clima s-a înrăutățit, iar zonele neutilizate erau însemnate și s-au reîmpădurit, iar la câmpie s-au transformat în mlaștini. S-au redus cantitativ ogoarele, multe terenuri au fost folosite ca pășuni și a crescut mult consumul de carne. În secolele următoare, exportul de vite exprima o pondere mare din exporturile transilvănene, dar erau totuși modeste cantitativ și neregulate,⁸ comparativ cu zonele învecinate din Ungaria sau chiar celelalte principate române. Viticultura a avut o creștere neîntrecută înainte sau după această perioadă. NIEDERMAIER consideră că suprafețele cu vii și livezi din secolele XIV - XVI din Ardeal pot fi considerate similare cu cele din zilele noastre.⁹ Pentru zona studiată, viticultura era o îndeletnicire existentă, dar cu pondere inferioară altor zone din Transilvania, probabil din cauza preponderenței satelor de iobagi, unde nu era comună această îndeletnicire.

De-a lungul secolului al XVI-lea, multe sate au devenit aservite, iar din totalitatea terenurilor, a crescut ponderea pământului alodial sau lucrat pentru stăpân, concomitent cu obligațiile de muncă ale iobagilor. Satele curente, iobăgești aprovizionau orașele și zonele viticole cu cereale și carne și creșteau vitele pentru export. A progresat separarea pădurilor în funcție de stăpâni nobiliari sau bisericești. Pentru utilizarea pădurilor, era nevoie de îngăduința lor, în special pentru fag. Ca o consecință, secolul al XVII-lea a adus bunăstare elitelor, astfel că în mediul rural au fost construite multe castele și curii nobiliare în stil renaștere și baroc,¹⁰ reprezentative pentru epocă. Dar, agricultura transilvăneană era extensivă și neproductivă, o familie de iobagi din această perioadă se ocupa de suprafețe mai întinse de pământ decât în secolele următoare. Alfabetizarea populației țărănești majoritare și difuzarea cunoștințelor practice în domeniul agricol erau rare și, deși fiscalitatea a crescut sub suzeranitatea otomană, modernizarea statului întârzia să apară, iar elitele doreau menținerea privilegiilor de tip medieval.¹¹

were significant and they were reforested, while the plains turned into swamps. The field surface decreased, much land was used as pastureland and meat consumption greatly increased. In the following centuries, cattle exports accounted for a large share of Transylvanian exports, but they were modest in terms of quantity and irregular⁸ in comparison with neighbouring areas in Hungary or even the other Romanian principalities. Viticulture experienced unsurpassed growth before or after this period. Niedermaier considers that the areas of vineyards and orchards between the 14th and 16th centuries in Transylvania can be considered similar to current areas.⁹ For the area under study, viticulture was an existing occupation, but to a lesser extent than in other areas of Transylvania, probably due to the predominance of serf villages, where this occupation was not common.

Over the course of the 16th century, many villages became enslaved, and the proportion of land that was allodial or worked for the lord in the total land area increased, along with the labour duties of the serfs. The common, serf villages supplied towns and wine-growing areas with grain and meat and raised cattle for export. The separation of forests according to noble or ecclesiastical ownership progressed. For the use of the forests, especially for beech, the owners' indulgence was needed. Consequently, the 17th century brought wealth to the elites, so that many castles and manors were built in the countryside in Renaissance and Baroque style,¹⁰ representative of the era. However, Transylvanian agriculture was extensive and unproductive, a family of serfs in this period took over larger areas of land than in later centuries. Literacy among the majority peasant population and the diffusion of practical knowledge in agriculture were rare and, although taxation increased under Ottoman rule, modernization of the state was late in coming and the elites wanted to maintain their medieval privileges.¹¹

The transportation network changed throughout the medieval period. Roman roads were mainly built in a north-south direction to link the province to the empire. In the Middle Ages, the quality of the infrastructure declined. However, there were new east-west links, especially for the transportation of salt from the extraction site to the river routes, which were more practicable.¹² The transportation of salt, grain or other goods was more likely to be

6 Paul NIEDERMAIER, *Geneza orașelor medievale în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2016), 85, 100, 288-289.

7 David PRODAN, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea Vol. I* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967), 195-196 și 332-333.

8 Bogdan MURGESCU, *Țările române între Imperiul Otoman și Europa Creștină* (Iași: Polirom, 2012), 211-212.

9 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 299.

10 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 313.

11 Bogdan MURGESCU, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Iași: Polirom, 2010), 62-64.

8 Bogdan MURGESCU, *Țările române între Imperiul Otoman și Europa Creștină* (Iași: Polirom, 2012), 211-212.

9 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 299.

10 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 313.

11 Bogdan MURGESCU, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Iași: Polirom, 2010), 62-64.

12 Oana TODA, *Transporturile medievale din Nordul Transilvaniei (secolele XII-XVI)* (PhD thesis, Babeș-Bolyai University, Faculty of History and Philosophy, 2013), 72.

by water, as transport by land was hampered by the frequent customs, where duties were levied, and which became more expensive than the freight for distances longer than 350 km.¹³

The Enlightenment Period

■ The great geographical discoveries sparked an interest in geographical, natural, economic, political, legal, ethnographic and linguistic links. The importance of resources was visible in the dominant economic and modernization projects of the time. At the same time, there was a strong enthusiasm for science and travel descriptions that included elements of geography, landscape and local resources. In the 18th century, Hungary, including Transylvania, was probably the only Habsburg territory in which nobles rather than civil servants held positions of leadership.¹⁴ However, the Enlightenment came to Transylvania through the Habsburg channel, and a rational and centralized administration was desired to facilitate the development of resources through active trade, export, exploitation of minerals and salt, and improved commercial transport. After recovering the territories from the Ottomans, the Habsburgs wanted to carry out a physical-geographical, cultural-historical, then also statistical and quantitative inventory of the territory with a view to implement a new tax system, since the Ottoman one was unfair and imperfect. To this end, several incomplete conscriptions were carried out, until the one of 1750, which is the most complete statistical record of Transylvania in demographic, economic, social and administrative-fiscal terms in the 18th century. This was followed by the Josephine topographical survey, a huge cartographic activity, in which information was collected on rivers, forests, swamps, lakes, mountains, roads, churches, large farms, as well as on the population.

Extensive action was taken in the 18th century to redesign the cadastral layout of the land outside and within the development boundaries of the municipalities, to organize the household, as well as to implement new crops, such as corn and its associated plants, pumpkin and beans, as well as potatoes. However, the peasants, mostly Romanians, had no elite of their own and were reluctant to change. The myth of the “good emperor” made them more receptive and trusting, so we can see how the transformations were initially implemented in the border areas, and they only spread in

Rețeaua de transporturi a suferit modificări de-a lungul perioadei medievale. Drumurile romane erau cu precădere realizate pe direcția nord-sud, pentru a lega provincia de imperiu. În Evul Mediu a scăzut calitatea infrastructurii, dar au existat totuși legături noi pe direcția est-vest, în special pentru transportul sării de la locul de extracție spre rutele fluviale, mai ușor practicabile.¹² Transportul sării, cerealelor sau a altor bunuri se făcea mai degrabă pe calea apelor, căci pe uscat era îngreunat de vămile dese, unde se percepeau taxe, și se putea face la maxim 350 km,¹³ pe distanțe mai lungi transportul devenind mai scump decât marfa.

Perioada iluministă

■ Marile descoperiri geografice au stârnit un interes pentru legăturile geografice, naturale, economice, politice, juridice, etnografice și lingvistice. Importanța resurselor era vizibilă în proiectele economice și de modernizare dominante ale epocii. Totodată, era pregnant entuziasmul pentru știință și descrieri de călătorii ce cuprindeau elemente de geografie, peisaj și resurse locale. În secolul al XVIII-lea, Ungaria, inclusiv Transilvania, era probabil singurul teritoriu habsburgic unde nobilii aveau funcții de conducere și nu funcționarii civili.¹⁴ Cu toate acestea, iluminismul a ajuns în Transilvania pe filieră habsburgică și se dorea o administrație rațională și centralizată pentru a facilita valorificarea resurselor prin comerț activ, export, exploatarea minereurilor și a sării, precum și ameliorarea transporturilor comerciale. După recuperarea teritoriilor de la otomani, habsburgii doreau inventarierea fizico-geografică, cultural-istorică, apoi și statistică și cantitativă a teritoriului, pentru implementarea unui nou sistem fiscal, întrucât cel otoman prezenta inegalități și imperfecțiuni. În acest sens au fost realizate mai multe conscripții incomplete, până la realizarea celei din 1750, care reprezintă cea mai completă înregistrare statistică din punct de vedere demografic, economic, social și administrativ-fiscal a Transilvaniei din secolul al XVIII-lea. Aceasta a fost urmată de ridicarea topografică iosefină, o imensă activitate cartografică, în care au fost strânse informații despre râuri, păduri, mlaștini, lacuri, munți, drumuri, biserici, ferme mari, dar și despre populație.

În secolul al XVIII-lea au existat ample acțiuni în reproiectarea cadastrală a extravilanului și intravilanului localităților, organizarea gospodăriei, precum și implementarea de noi culturi: porumbul și plantele asociate acestuia, dovleacul și fasolea, precum și cartoful. Însă țărani, majoritatea români, nu aveau o pătură de elite proprii și erau reticenți la schimbare. Mitul „bunului împărat” i-a făcut mai receptivi și mai încrezători, astfel putem observa cum tradiția și-a schimbat ușor conținutul de-a lungul timpului.¹⁵ Transformările au fost implementate inițial în zonele de graniță, astfel că în zona studiată s-au difuzat ulterior. Reorganizările teritoriale au constatat în mutări de vetre de sat, interdicția dispersării gospodăriilor și concentrarea lor în noile vetre de sat, trasarea de fronturi stradale și chiar elaborarea unor planuri tip de case și gospodării.

De asemenea, erau importante răspândirea ideilor noi și educația generalizată, iar literatura iluministă a ajuns să prindă rădăcini în practicile agricole și prelucrătoare. În epocă, educația a început să fie importantă,

13 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 311.

14 Martyn RADY, *Habsburgii. Ambiția de a stăpâni lumea* (București: Editura Corint Istorie, 2023), 314.

15 Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)” în Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA, Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, *Tratat de sociologie rurală* (București: Editura Mica Valahie, 2009), 183.

12 Oana TODA, *Transporturile medievale din Nordul Transilvaniei (secolele XII-XVI)* (Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, 2013), 72.

13 Paul NIEDERMAIER, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2012), 311.

14 Martyn RADY, *Habsburgii. Ambiția de a stăpâni lumea* (București: Editura Corint Istorie, 2023), 314.

15 Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”, în Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA, Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, *Tratat de sociologie rurală* (București: Editura Mica Valahie, 2009), 183.

iar cunoștințele tehnice, lumina care conducea la rațiune trebuia să ajungă la toată populația, țăranii urmând să fie emancipați prin învățământul obligatoriu și gratuit de trei clase, precum și printr-o disciplină socială strictă.¹⁶ S-au răspândit tipărituri, în special pe teme agricole, cu sfaturi pentru cultivarea rațională a pământului și introducerea de noi culturi, metode și sisteme moderne de agricultură.

Un nou regim silvic

■ Agricultura extensivă transilvăneană era mare consumatoare de pădure, iar defrișările erau realizate de țărani fără un plan prestabilit. Practica defrișărilor prin ardere a fost oprită în secolul al XVIII-lea, în timpul Mariei Tereza, când au fost formate compozesorate, unde pădurea era utilizată ca bun comun.¹⁷ Inițiativa a fost continuată de politica fiziocratică iosefină, care viza în principal raționalizarea și conservarea judicioasă a pădurilor Transilvaniei. În 1775 a fost înființată „Comisia comercială de exploatare a lemnului din Ardeal,”¹⁸ care a formulat un set de instrucțiuni forestiere care vizau atât pădurile libere, cât și pe cele oprite pentru biserică sau seniori. Aceasta avea scopul de a opri dispariția pădurii și risipa lemnului, în plus recomanda utilizarea arborilor căzuți, uscați sau noduroși. În 1781 împăratul Iosif al II-lea a dat un decret în 61 de puncte,¹⁹ care reglementa vârsta pentru tăierea copacilor, regimul și timpul de tăiere, regimul de împădurire, amenajarea peisajului silvestru cu poteci, împrejurimi din garduri vii de măceș sau porumbar pe două rânduri, cu fire împletite, nu din nuiele sau lăstari, iar la exterior cu rigole pentru protecție, lățimea drumurilor de pădure de maxim 4 m lățime, canalizarea pădurilor mlăștinoase pentru a fi uscate și curate de nămol și trestie, apoi plantate cu plop și arini, pentru binele obștesc. De asemenea, erau reglementate plantarea de arbori tineri de plop, salcie, arin, pin, molid și dud pe terenurile virane din jurul caselor de către locuitori, precum și plantarea de duzi pentru spaliere de grădină. În 1788 un nou decret al împăratului a interzis pășunatul în pădure, practicat încă la 1750 într-un sat din cele treisprezece analizate, Așchileu Mare. Acest tip de reglementări configurează peisajul iosefin utilitar și estetic.

Agricultură

■ Creșterea populației din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea a determinat în continuare defrișări masive pentru agricultura extensivă, în special a cultivării ogoarelor, mai puțin pentru creșterea animalelor. Ciclul medieval pentru ogoare cuprindea trecerea de la pădure la câmp cultivat, urmat de lăsarea în pârloagă, pentru a fi cultivat din nou anul următor. Pentru trecerea la o agricultură mai intensivă, s-a impus până la sfârșitul secolului al XIX-lea trecerea la asolamentul colectiv bienal în zona studiată,²⁰ precum și la îngrășarea pământului prin gunoiere. Asolamentul colectiv a

the study area later. Territorial reorganizations consisted of moving village confines, prohibiting the dispersal of households and concentrating them in the new village confines, drawing street frontages and even drawing up typical house and household plans.

The spread of new ideas and widespread education were also important, and Enlightenment literature became rooted in agricultural and manufacturing practices. At the time, education began to be important, and technical knowledge, the light that led to reason, was to reach the whole population, with peasants to be emancipated through compulsory and free three-grade education and strict social discipline.¹⁶ Printed works, mainly on agricultural topics, containing advice on rational land cultivation and the introduction of new crops, methods and modern farming systems were spread.

A new forestry regime

■ Transylvanian extensive agriculture was highly forest-consuming, and deforestation was carried out by peasants without a predetermined plan. The slash-and-burn practice was stopped in the 18th century under Maria Theresa, when composessorates were set up, where the forest was used as common property.¹⁷ The initiative was continued by the Josephine physiocratic policy, which was mainly aimed at rationalizing and judiciously conserving Transylvania's forests. In 1775 the "Commercial Logging Commission of Transylvania"¹⁸ was set up, which developed a set of forestry instructions covering both free forests and forests set aside for the church or the lords. This was intended to stop the disappearance of the forest and the waste of wood, in addition to recommending the use of fallen, dry or gnarled trees. In 1781, Emperor Joseph II issued a 61-point decree¹⁹ regulating the age for felling trees, the regime and time of felling, the afforestation regime, the introduction of paths in the forest landscape, the use of hedges made of dog rose or blackthorn on two rows, with braided stems, rather than twigs or shoots, and with protective gutters on the outside, the width of forest roads not more than 4 m, the drainage of swamp forests to be dried and cleaned of mud and reeds, then planted with poplars and alders in the general

16 Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”, în Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA, Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, *Tratat de sociologie rurală* (București: Editura Mica Valahie, 2009), 184.

17 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 29-55.

18 Doru RADOSAV, *Transilvania are forma inimii. Istorie și peisaj în spațiul transilvănean al secolului XVIII. Percepții, sensibilități, reprezentări* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2022), 323.

19 Doru RADOSAV, *Transilvania are forma inimii. Istorie și peisaj în spațiul transilvănean al secolului XVIII. Percepții, sensibilități, reprezentări* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2022), 323-325.

20 Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”, în *Tratat de sociologie rurală* eds. Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘEȘTEAN (București: Editura Mica Valahie, 2009), 186-187.

16 Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)” în Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA, Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, *Tratat de sociologie rurală* (București: Editura Mica Valahie, 2009), 184.

17 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 29-55.

18 Doru RADOSAV, *Transilvania are forma inimii. Istorie și peisaj în spațiul transilvănean al secolului XVIII. Percepții, sensibilități, reprezentări* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2022), 323.

19 Doru RADOSAV, *Transilvania are forma inimii. Istorie și peisaj în spațiul transilvănean al secolului XVIII. Percepții, sensibilități, reprezentări* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2022), 323-325.

interest. It also regulated the planting of young poplar, willow, alder, pine, spruce, fir and mulberry trees on the empty land around the houses by the inhabitants, as well as the planting of mulberry trees for garden trellises. In 1788 a new emperor's decree banned forest grazing, which was still practised in 1750 in one of the thirteen villages surveyed, Așchileu Mare. This type of rule shape both utilitarian and aesthetic Josephine landscape.

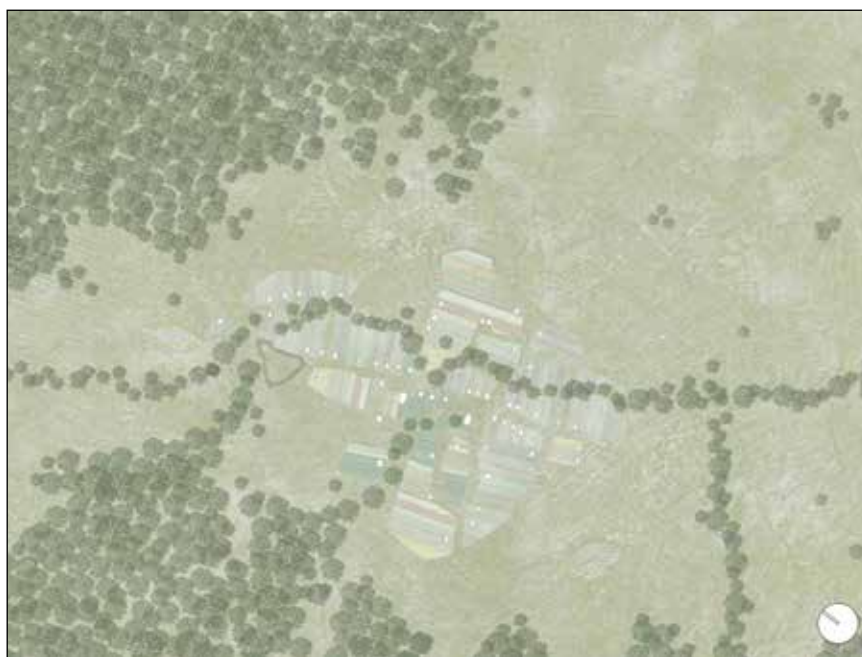
Agriculture

■ The population growth in the 18th and 19th centuries led to further massive deforestation for extensive agriculture, especially the cultivation of fields, and less so for animal husbandry. The medieval cycle for fields included the transition from forest to cultivated field, followed by fallowing, to be cultivated again the following year. In order to switch to more intensive farming, by the end of the 19th century, the area under study needed to switch to biennial collective crop rotation²⁰ and to fertilization by manuring. Collective crop rotation could only be implemented in some villages, where the terrain was less rough and only for arable land.

At the Conscription of 1750, eleven out of the thirteen villages under study had two boundary lines, which means they had switched to biennial crop rotation, except for the villages of Someșu Mare and Feleacu, where the conditions for agriculture were less favourable. Fertilization by manuring was practised in only four of these villages,²¹ although agriculture was the main occupation in all of them except for Someșu Rece, and ploughing was done mostly with six or eight yoke animals. Raising and selling livestock was considered a main activity in half of the villages under study,²² although in some of them, and not only, pastures, meadows, as well as forests, were considered insufficient.²³ Vineyards existed only in the villages of Vad and Chiuiiești, where they were restricted to self-consumption, and in Buza, where vineyards were sufficient to trade wine, but wine was of average quality.²⁴

putut fi implementat doar în unele sate, unde terenul era puțin accidentat și doar pentru terenul arabil.

La Conscriptia din 1750, unsprezece din cele treisprezece sate studiate aveau două părți de hotar, adică trecuseră la assolamentul bienal, excepție făceau satele Someșu Mare și Feleacu, unde condițiile pentru agricultură erau mai puțin favorabile. Îngrășarea prin gunoierie era practică doar în patru dintre aceste sate,²¹ deși agricultura era ocupația principală în toate, cu excepția satului Someșu Rece, iar aratul se făcea în majoritatea cu șase sau opt animale de jug. Creșterea și vânzarea animalelor era considerată o activitate principală în jumătate din satele studiate,²² cu toate că în unele dintre acestea, dar nu numai, pășunile, fânețele, dar și pădurile erau considerate insuficiente.²³ Vii existau doar în satele Vad și Chiuiiești, restrânse consumului propriu, și Buza, unde erau suficiente pentru a putea practica comerț cu vin, dar acesta era de calitate medie.²⁴

■ Fig. 4. Imagine planimetrică cu satul Dăbâca în secolul al XVIII-lea. Suprafețele ocupate de ogoare au căpătat mai multă importanță, iar unele zone împădurite au fost defrișate. © Verona MUSTEAȚĂ

■ Fig. 4. Plan view of the village of Dăbâca in the 18th century. The areas occupied by fields became more important and some wooded areas were cleared. © Verona MUSTEAȚĂ

Așezări

■ Presiunea omului asupra naturii și gradul de antropizare erau în creștere. În timp au apărut diferențe între satele care au adoptat assolamentul colectiv și cele care au rămas la cel individual. La prima categorie intravilanul și extravilanul trebuie clar delimitate. Vatra satului a devenit mai compactă, iar creșterea populației a dus la îndesirea gospodăriilor. Din acest motiv așezările se aflau adesea în etape intermediare de îndesire între sate împrăștiate/afânate și sate aglomerate. În această situație era, de

20 Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)” în *Tratat de sociologie rurală* eds. Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN (București: Editura Mica Valahie, 2009), 186-187.

21 Mărgău and Așchileu Mare every year, Călata every 2 years and Buza every 4 years.

22 Buza, Chiuiiești, Dăbâca, Feleacu, Hășdate, Someșu Rece and Vad.

23 Sufficient meadows except for Călata, Feleacu, Mărgău, Someșu Rece (Not specified).

Sufficient pastures except for Călata, Mociu (Not specified), Chiuiiești, Feleacu, Mărgău (Insufficient).

Sufficient forests except for Boju (Insufficient), Călata, Dăbâca, Feleacu, Mociu, Petrești de Jos (Insufficient).

24 Ladislau GYÉMÁNT, *Conscripția fiscală a Transilvaniei din 1750. Vol. I și II. Descrierea localităților conscrise* (București: Editura Enciclopedică, 2009), 571-572.

21 Mărgău și Așchileu Mare anual, Călata la 2 ani și Buza la 4 ani.

22 Buza, Chiuiiești, Dăbâca, Feleacu, Hășdate, Someșu Rece și Vad.

23 Fânețe suficiente cu excepția Călata, Feleacu, Mărgău, Someșu Rece (Neprecizat).

Pășuni suficiente cu excepția Călata, Mociu (Neprecizat), Chiuiiești, Feleacu, Mărgău (Insuficiente).

Păduri suficiente cu excepția Boju (Inexistent), Călata, Dăbâca, Feleacu, Mociu, Petrești de Jos (Insuficient).

24 Ladislau GYÉMÁNT, *Conscripția fiscală a Transilvaniei din 1750. Vol. I și II. Descrierea localităților conscrise* (București: Editura Enciclopedică, 2009), 571-572.

exemplu, Boju, care a fost sat liber, unde ocoalele erau mici și de forme rotunjite, astfel că putea ușor să se transforme în sat aglomerat.

De asemenea, s-au îndesit și satele cu puține proprietăți, organizate inițial în ocoale mari, care adesea conțineau ogoare probabil împărțite în asolamente, de exemplu satul Mărgău. Aceste ocoale erau adesea ovale, neregulate, separate de garduri vii cu spații între ele cu rol de circulații și pășuni. În cadrul lor au apărut treptat construcții, curți, grădini și arbori la unul, apoi la mai multe extremități ale ocolului.²⁵ Cu timpul, în unele sate s-au cristalizat mici grupuri de parcele dispuse regulat în șiruri. Un alt tip de îndesire îl reprezintă ocuparea cu gospodăria a pășunilor de noapte din interiorul vetrei, cum ar fi în satele Iara, Macău sau Florești.

Dacă zonele de fânețe erau departe de sat, au apărut locuințe sezoniere, care în timp puteau deveni permanente, astfel se formau cătune. Terenul extravilan trebuia împărțit în zone unde se cultiva uniform, iar semnele de hotar erau discrete. Peisajul era deschis, fără copaci sau pomi fructiferi care puteau împiedica muncile agricole. Cultivarea pe o mare solă cu aceeași cultură impunea un ritm al muncilor agricole la care participa tot corpul comunitar, astfel în aceste sate a crescut coeziunea socială. Biserica era vector de propagare a cunoștințelor.²⁶ În jurul fâșiilor de ogoare existau și fânețe, înconjurate la rândul lor de pășuni și păduri.

În zonele fără asolament colectiv, de exemplu Feleacu, discontinuitățile erau mai puțin evidente, satele erau risipite, iar vatra oarecum compactă ajungea să fie dispersată spre exteriorul satului. Demarcația dintre intravilan și extravilan era mai neclară, mai mult simbolică decât fizică. Semnele defrișării erau vizibile, iar hotarele dintre proprietăți clar marcate, adesea late de un metru, formate din arbori înalți și arbuști, rămășițe ale vechii păduri. Acestea erau de asemenea marcate între spițele de neam, astfel că în interiorul lor au apărut marcare mai discrete, cum ar fi pietre de hotar sau supraînălțări între proprietățile diferiților moștenitori. Presiunea demografică a generat construcții peisajere moderne și în zonele cu teren

²⁵ Paul NIEDERMAIER, *Geneza orașelor medievale în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2016), 92-95.

²⁶ Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX),” în *Tratat de sociologie rurală* eds. Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘEȘTEAN (București: Editura Mica Valahie, 2009), 188.

■ **Fig. 5.** Satele Boju și Mărgău pe harta iosefină (1769-1773). Boju era sat împrăștiat cu ocoale mici, iar Mărgău sat format din ocoale mari subîmpărțite. Ambele sate erau în curs de îndesire. © Captură de ecran, sursa: <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-transylvania>, accesat: 17.05.2024

■ **Fig. 5.** Boju and Mărgău villages on the Josephine map (1769-1773). Boju was a scattered village with small enclosures, and Mărgău was a village made up of large, subdivided enclosures. Both villages were in the process of densification. © Print screen, source: <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-transylvania>, access date: 17 May 2024

■ **Fig. 6.** Satul Florești pe harta iosefină, în curs de îndesire, și pe Google Maps. Se vede marcată pe ambele imagini vechea pășune de noapte din interiorul satului, care a fost ocupată cu parcele. © Captură de ecran, sursa: <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-transylvania>, [google.com/maps](https://www.google.com/maps), accesat: 17.05.2024, colaj realizat de Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 6.** The village of Florești on the Josephine map, under the densification process, and on Google Maps. The old night pasture inside the village, which was occupied by plots, can be seen marked out in both images. © Print screen, source: <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-transylvania>, [google.com/maps](https://www.google.com/maps), access date: 17 May 2024, collage by Verona MUSTEAȚĂ

Settlements

■ Human pressure on nature and anthropization were increasing. Differences emerged over time between villages that adopted collective crop rotation and villages that maintained individual crop rotation. In the

first category, the land inside and outside the village must be clearly demarcated. The village confines became more compact, and population growth led to the densification of households. For this reason, the settlements were often in intermediate densification stages between scattered/dispersed villages and crowded villages. Boju, for example, was in this situation. It used to be a free village, where enclosures were small and round, which made it easy for it to turn into a crowded village.

Moreover, villages with few properties, originally organized in large enclosures, which often contained fields probably divided into plots for crop rotation, e.g. the village of Mărgău, also became denser. These enclosures were often oval, irregularly shaped, separated by hedgerows with spaces in between for circulation and pasture. Within the enclosures, buildings, courtyards, gardens and trees gradually appeared at one, then at several extremities of the enclosure.²⁵ Over time, in some villages, small groups of plots crystallized in regular rows. Another type of densification was the occupation by households of the night pastures within the village confines, such as in the villages of Iara, Macău or Florești.

Where the hay meadows were far away from the village, seasonal dwellings appeared, which in time could become permanent, and thus form hamlets. The land outside the village had to be divided into evenly cultivated areas, with discreet boundary marks. The landscape was open, with no trees or fruit trees to hinder agricultural work. Cultivation on a large plot of land with the same crop imposed a rhythm of agricultural work in which the whole community participated; thus social cohesion increased in these villages. The church was a vector for spreading knowledge.²⁶ Around the field strips there were meadows, surrounded themselves by pastures and forests.

In the areas without collective crop rotation, such as Feleacu, the discontinuities were less obvious, the villages were scattered, and the somewhat compact confines became dispersed towards the outside of the village. The demarcation between the inside and the outside of the settlement was more blurred, more symbolic than physical. The signs of deforestation were visible, and the boundaries between properties were clearly marked, often one meter wide, made up of tall trees and shrubs, remnants of the old forest. These were also markers between lineage lines, so more discreet markings such as boundary stones or elevations between the estates of different heirs appeared within them. Demographic pressure also generated modern landscape constructions in steep terrain areas, such

■ Fig. 7. Porțiune din satul Mociu, care a avut ogoarele împărțite în asolamente colective bienale și peisajul clar delimitat între intravilan, zone agricole și pădure. © Captură de ecran, google.com/maps, accesat: 17.05.2024

■ Fig. 7. Portion of the Mociu village, which had fields divided into biennial collective plots for crop rotation and landscape clearly demarcated between built-up, agricultural and forest areas. © Print screen, google.com/maps, access date: 17 May 2024

■ Fig. 8. Porțiune din satul Feleacu, fără asolamente colective. Peisajul are delimitări difuze, iar urme ale despăduririlor din trecut sunt vizibile și în limitele actuale dintre parcele. © Captură de ecran, google.com/maps, accesat: 17.05.2024

■ Fig. 8. Portion of the Feleacu village, without collective plots for crop rotation. The landscape has diffuse demarcations and traces of past deforestation are visible even within the current boundaries between plots. © Print screen, google.com/maps, access date: 17 May 2024

abrupt, cum ar fi de exemplu terasele de culturi formate prin aratul pe direcția curbelor de nivel cu obiectivul de a câștiga teren și a împiedica eroziunea solului.²⁷

Decalaje față de țările industrializate

■ Avansul revoluției industriale era pregnant deja în țările dezvoltate chiar și la începutul secolului al XIX-lea și prezent în agricultură prin mecanizare, ferme mai mari și productivitate crescută. Mai mult, la sfârșitul secolului al XIX-lea, burghezia și clasa de mijloc din țările industrializate au ridicat problema protejării naturii, ca o datorie patriotică. Astfel a apărut ideea de parc național pentru conservarea florei, faunei și agriculturii tradiționale, fructificată inițial în Statele Unite ale Americii în 1872. Peisajul natural, precum și folclorul, arta și arhitectura populară trebuia protejate de modernismul care risca să le degradeze sau chiar distrugă.²⁸

În Transilvania, modernitatea a început timid cu reformele economice și modernizatoare iosefine din anii 1780, ale căror efecte s-au simțit în

²⁵ Paul NIEDERMAIER, *Geneza orașelor medievale în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2016), 92-95.

²⁶ Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)” în *Tratat de sociologie rurală* eds. Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN (București: Editura Mica Valahie, 2009), 188.

²⁷ Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”, în *Tratat de sociologie rurală* eds. Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN (București: Editura Mica Valahie, 2009), 189.

²⁸ Anne-Marie THIESSE, *Creaarea identităților naționale în Europa. Sec XVIII-XX* (București: Polirom, 2000), 182.

special în prima parte a secolului al XIX-lea.²⁹ Abolirea iobăgiei a avut loc de iure în 1786, dar abia în 1848 acest lucru a avut loc de facto. Însă, deși țăranii au fost împroprietăriți, parcelele erau de obicei de maxim 5 ha, suprafață insuficientă pentru agricultură productivă. În plus, acestea au fost succesiv fărâmițate prin obiceiul împărțirii proprietăților între toți moștenitorii. Acest inconvenient nu a putut fi corectat nici cu reformele agrare ulterioare și este vizibil și azi. Țăranii aveau probleme cu suprapopularea, sărăcia, igiena, îngrijirea medicală, analfabetismul și mortalitatea infantilă și, deși erau majoritari, aceștia nu aveau reprezentare politică reală. Standardul de viață scăzut era cauzat în principal de tehnicile agricole slabe, fragmentarea terenului și presiunea pusă pe teren, întrucât agricultura reprezenta activitatea predominantă.³⁰ Un eveniment care a dus la schimbarea peisajului a fost invazia de filoxera din 1885, care a distrus zonele plantate cu viță de vie. Unele dintre aceste zone, cum ar fi în jurul municipiului Cluj, nu au fost replantate nici azi. Astfel, în aceste zone se citesc vechile terasamente ale viței de vie, ca peisaj martor, ce dovedește vechimea îndeletnicirii viticulturii în regiune.

■ Fig. 9. Casă în localitatea Noăi, comuna Mociu, 1928. © Romulus Vuia, Expoziție Muzeul Etnografic al Transilvaniei

■ Fig. 9. House in Noăi village, Mociu municipality, 1928. © Romulus Vuia, exhibition at the Transylvanian Museum of Ethnography

În zona studiată, revoluția industrială și-a făcut debutul prin inaugurarea căii ferate Oradea - Cluj în 1870. Primele manufacturi, tot în mediul urban, au apărut abia la începutul secolului al XX-lea. În sat avansul a fost simțit prin migrațiile spre oraș sau chiar străinătate, care au avut loc în perioada interbelică. Condițiile de trai și muncă din sate au rămas precare și înapoiate, iar industrializarea a ajuns să se materializeze abia după cel de-al Doilea Război Mondial. Discursul cu privire la protecția peisajului a apărut în perioada interbelică după ce, în urma migrațiilor, au ajuns și în mediul rural modele de case noi, considerate vinovate pentru degradarea peisajului, dar și a sufletului, moralei, gândirii și sentimentelor țăranului.³¹ Primul parc național de pe teritoriul studiat a fost Parcul Național Cheile Turzii, înființat în 1938.

29 Bogdan MURGESCU, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Iași: Polirom, 2010), 64.

30 Raluca MUȘAT, „Making the countryside global”, *Contemporary European History*, 28: 2 (2019), 208–213.

31 Raluca MUȘAT, „Prototypes for modern living: planning, sociology and the model village in inter-war Romania”, *Social History*, Vol. 40, Issue 2 (2015), 157–184.

as crop terraces formed by ploughing along contour lines with the objective of gaining land and preventing soil erosion.²⁷

Gap with industrialized countries

■ The advance of the Industrial Revolution was already evident in developed countries even at the beginning of the 19th century and present in agriculture through mechanization, larger farms and increased productivity. Moreover, at the end of the 19th century, the bourgeoisie and middle class in industrialized countries raised the issue of protecting nature as a patriotic duty. This gave rise to the idea of a national park for the conservation of flora, fauna, and traditional agriculture, first brought to fruition in the United States in 1872. The natural landscape as well as folklore, folk art and architecture had to be protected from modernism, which risked degrading or even destroying them.²⁸

In Transylvania, modernity began timidly with the Josephine economic and modernizing reforms of the 1780s, the effects of which were felt particularly in the first part of the 19th century.²⁹ The abolition of serfdom took place de jure in 1786, but not de facto until 1848. However, although peasants were given proprietary rights on land, the plots were usually no more than 5 ha, which was insufficient for productive agriculture. In addition, they were successively fragmented due to the custom of dividing property among all heirs. This drawback could not be corrected even with later agrarian reforms and is still visible today. The peasants had problems with overpopulation, poverty, hygiene, health care, illiteracy, and infant mortality. Moreover, although they were in the majority, they had no real political representation. The low standard of living was mainly caused by poor farming techniques, land fragmentation and pressure on the land as agriculture was the predominant activity.³⁰ One event that changed the landscape was the phylloxera invasion of 1885, which destroyed areas planted with vines. Some of these areas, such as around the Cluj municipality, have not been replanted even today. Thus, in these areas, the old vine terraces can be seen as a witness landscape, which proves the age of viticulture in this region.

In the area under study, the Industrial Revolution made its debut with the inauguration of the Oradea-Cluj railway in 1870. The first manufactories, also in urban areas, did not appear until the beginning of the

27 Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN, „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)” în *Tratat de sociologie rurală* eds. Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘTEȘTEAN (București: Editura Mica Valahie, 2009), 189.

28 Anne-Marie THIESSE, *Crearea identităților naționale în Europa. Sec XVIII-XX* (București: Polirom, 2000), 182.

29 Bogdan MURGESCU, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Iași: Polirom, 2010), 64.

30 Raluca MUȘAT, „Making the countryside global”, *Contemporary European History*, 28: 2 (2019), 208–213.

20th century. In the village, the advance was felt through migration to the city or even abroad, which took place in the inter-war period. Living and working conditions in the villages remained precarious and backward, and industrialization only materialized after the Second World War. The discourse on landscape protection emerged in the inter-war period after migration brought new house models to the countryside, which were thought to be responsible for the degradation of the landscape, but also of the peasant's soul, morals, thoughts and feelings.³¹ The first national park in the area under study was the Cheile Turzii National Park, established in 1938.

The Socialist period

■ The changes during the socialist period were characterized by a strong political driver, which was quite coherent in the directions pursued so the transformations were profound and often irremediable. The most dramatic change was collectivization, carried out in the 1950s and early 1960s. Collective farms meant large areas of land often planted with the same crop.³² Industrial farming became widespread in Romania during this period. The aim was to increase agricultural productivity, so the plots were administratively and visually standardized, becoming large, geometric and uniform. Landmarks such as mature trees, boundary stones, etc. that helped to distinguish individual plots were destroyed. The propaganda images showed the large field of maize or wheat with a tractor as the absolute success of collectivization and industrialization of agriculture. Crops were also exchanged with industrial crops such as castor, cotton, flax, hemp, sugar beet and sunflowers. However, the peasants continued to grow what they needed i.e., cereals, wheat, maize, and vegetables. Surface mines were another element that led to the degradation of the landscape and even to the relocation of village confines.³³ This type of agriculture substantially altered the landscape by replacing multi-crop agriculture with dominant monocultures. Other consequences for the landscape were increased pollution, soil degradation, and groundwater depletion; concentration of economic power and ownership; and the contribution to urbanization, as many villagers migrated to the cities.³⁴ Mechanized machinery meant fewer animals and people involved in fieldwork. Chemical fertilizers

Perioada socialistă

■ Schimbările din perioada socialistă au fost caracterizate de un vector politic puternic și destul de coerent în direcțiile urmărite, astfel că transformările au fost profunde și adesea iremediabile. Cea mai dramatică schimbare a fost colectivizarea, efectuată în anii 1950 și începutul anilor 1960. Fermele colective însemnau întinderi mari de pământ adesea cu aceeași plantă cultivată.³² Agricultură industrială a intrat pe scară largă în România în această perioadă. Se dorea creșterea productivității în agricultură, astfel că loturile au fost uniformizate administrativ și vizual, devenind mari, geometrice și uniforme. Au fost distruse reperele care ajutau la distingerea loturilor individuale: copaci maturi, pietre de hotar etc. Se vedea în imaginile de propagandă câmpul mare de porumb sau grâu cu tractor ca succesul absolut al colectivizării și industrializării agriculturii. De asemenea, culturile au fost schimbate cu plante industriale, cum ar fi: ricin, bumbac, in, cânepă, sfeclă de zahăr și floarea-soarelui. Țăranii continuau să cultive și ce aveau nevoie totuși: cereale, grâu, porumb, legume. Minele de suprafață erau un alt element care a dus la degradarea peisajului și chiar la mutarea vetrelor de sat.³³ Acest tip de agricultură a modificat substanțial peisajul prin înlocuirea agriculturii pluriculturale cu monoculturi dominante. Alte urmări asupra peisajului au fost creșterea poluării, degradarea solului și epuizarea apelor subterane; concentrarea puterii economice și a proprietății; precum și contribuția la urbanizare, deoarece mulți săteni au migrat către orașe.³⁴ Utilajele mecanizate însemnau mai puține animale și oameni implicați în muncile câmpului. Îngrășămintele chimice au apărut în 1830 în Anglia, dar au ajuns să fie utilizate la scară largă și în Europa de Est abia după 1940. În cooperativelor agricole acestea au fost câteodată utilizate în exces, contraproductiv, întrucât a început să scadă calitatea solului. Ca o consecință au început despăduririle cu scopul creării terenului agricol. De asemenea, pădurile erau exploatate irațional, chiar și cu scopul exportului,³⁵ ceea ce a dus la o sărăcire acută a fondului forestier.³⁶ Din cele treisprezece sate studiate, nouă au fost cooperativizate, rămânând necooperativizate satele Felea-cu, Hășdate, Mărgău și Someșu Rece. În satele cooperativizate în jurul anului 1980, era menționată cultivarea cerealelor ca ocupație principală a locuitorilor în trecut, doar în Călatea și Chiuiesti în trecut și în prezent. Creșterea animalelor era menționată ca activitate principală în trecut și prezent în toate cele treisprezece sate, cu excepția satului Felea-cu, unde era secundară. În toate satele existau deplasări pentru muncă în industrie, multe și în construcții sau alte domenii.³⁷

În județul Cluj, zonele dezvoltate, urbanizate și industrializate cu migrație pozitivă erau și sunt Culoarele Someș, Arieș și Crișul Repede, în contrast cu zonele neurbanizate cu migrație negativă din Câmpia Transilvaniei, Podișul Someșan și Munții Apuseni. Se preconiza că localitățile Aghireșu și Gilău ar fi putut deveni urbane, iar localitățile Iclod, Beliș, Ciucea, Așchileu Mare, Mica și Unguraș au fost identificate cu potențial de urbanizare.³⁸

31 Raluca MUȘAT, „Prototypes for modern living: planning, sociology and the model village in inter-war Romania”, *Social History*, Vol. 40, Issue 2 (2015), 157-184.

32 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (PhD dissertation, Deakin University, 2018), 18.

33 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (PhD dissertation, Deakin University, 2018), 17-20.

34 Michael WOODS, „Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place”, *Progress in Human Geography* 31:4 (2007), 488.

32 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (Teză de doctorat, Deakin University, 2018), 18.

33 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (Teză de doctorat, Deakin University, 2018), 17-20.

34 Michael WOODS, „Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place”, *Progress in Human Geography* 31:4 (2007), 488.

35 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 29-55.

36 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (Teză de doctorat, Deakin University, 2018), 22.

37 Alina Ioana CIOBĂNEL, Paul DROGEANU și Ion GHINOIU, *Habitatul*, Vol. III – *Transilvania* (București: Editura Etnologică, 2011).

38 Aurel NEGUCIOIU, POMPILIU Teodor și Nicolae EDROIU, *Județele patriei. Cluj monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1980), 174-179.

De asemenea, până în anul 1977, în județul Cluj, numărul localităților mai mici de 200 de locuitori a fost redus de la 92 la 69, concomitent cu concentrarea populației în localități mai mari de 1500 de locuitori de la 21% în 1966 la 35% în 1977. Deși colectivizarea a fost o traumă majoră, au existat totuși îmbunătățiri ale condițiilor de viață pentru o pătură largă a populației. Industrializarea și urbanizarea au fost difuzate în masă, iar peisajul a fost împânzit și cu elementele rețelei de electrificare, precum și cu infrastructura rutieră și feroviară. Din totalul de 420 de localități, în anul 1977, 389 de sate erau electrificate, 14 aveau alimentare cu apă, iar 37 alimentare cu gaz. În același an, toate drumurile naționale, aproape toate cele județene și unele comunale fuseseră asfaltate.³⁹

Populația majoritar sătească tindea la un stil de viață mai confortabil prin posibilitățile de angajare în fabricile din oraș și construcția caselor cu materiale industriale mai rezistente și igienice, astfel că a fost înnoită o bună parte din fondul de locuințe, fiind realizate 13.788 de locuințe noi (apartamente și case).⁴⁰ Deveneau tot mai frecvente casele individuale cu mai multe niveluri, care reprezentau un deziderat în epocă. Alexandra Florea consideră că aceste case sunt expresia perioadei, prin materialele utilizate, designul nou, democratizarea și generalizarea posibilității de adoptare a modelului, astfel devenind un nou vernacular. Aceeași autoare observă că satul era legat de trecut prin configurația așezării și a gospodăriei. În schimb, în general decorul, gabaritul și funcțiunile caselor erau moderne.⁴¹ Impactul cel mai mare asupra peisajului îl constituie utilizarea la scară largă a materialelor industriale pentru învelitori: țiglă ceramică, tablă, plăci de azbociment.

■ Fig. 11. Modernizarea infrastructurii lângă satul Panticeu. © Verona MUSTEAȚĂ

■ Fig. 11. Modernization of infrastructure near the village of Panticeu. © Verona MUSTEAȚĂ

Perioada contemporană

■ După 1989, marile proiecte au fost înlocuite cu multe inițiative individuale haotice. Schimbările structurale din societatea contemporană au fragmentat peisajele culturale, prin circulația oamenilor, ideilor, materialelor și a influențelor estetice, economice și politice. Societatea românească tinde spre modelul vest-european, unde distincția dintre rural și urban este fină, iar mobilitatea dintre cele două este mare,⁴² dar este departe de

■ Fig. 10. Combină a Gospodăriei Agricole de Stat secerând un lan, loc. Gherla, 1962.

© Expoziție Muzeul Etnografic al Transilvaniei

■ Fig. 10. Combine harvester of the State Farm harvesting a field, Gherla municipality, 1962.

© Source: Transylvanian Museum of Ethnography

first appeared in the 1830s in England but did not come into widespread use in Eastern Europe until the 1940s. In agricultural cooperatives, they were sometimes overused, counterproductively, as soil quality began to decline. Therefore, deforestation to create agricultural land began. Forests were also being exploited irrationally, even for export purposes,³⁵ which led to acute impoverishment of the forest stock.³⁶ Of the thirteen villages under study, nine have gone through cooperativization, while Feleacu, Hășdate, Mărgău and Someșu Rece have not. In the villages experiencing cooperativization around 1980, cereal cultivation was mentioned as the main occupation of the inhabitants in the past, except for Călata and Chiuești, where this was the main occupation in the past and at present. Animal husbandry was mentioned as the main activity in the past and present in all thirteen villages, except in Feleacu, where it was secondary. In all villages, there were displacements for work in industry, many also in construction or other fields.³⁷

The developed, urbanized and industrialized areas with positive migration in the Cluj County were and still are the Someș, Arieș and Crișul Repede corridors, in contrast to the non-urbanized areas with negative migration in the Transylvanian Plain, the Someșan Plateau and the Apuseni Mountains. The municipalities of Aghireșu and Gilău were expected to become urban, while Iclod, Beliș, Ciucea, Așchileu Mare, Mica and Unguraș were identified as hav-

39 Aurel NEGUCIOIU, POMPILIU Teodor și Nicolae EDROIU, *Județele patriei. Cluj monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1980), 98-101 și 177.

40 Aurel NEGUCIOIU, POMPILIU Teodor și Nicolae EDROIU, *Județele patriei. Cluj monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1980), 175.

41 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (Teză de doctorat, Deakin University, 2018), 126 și 272.

42 Kai VÖCKLER, „Nici la oraș, nici la țară. Schimbări în zona rurală din inima Europei” în Cosmina GOAGEA, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU, Cosmin CACIUC, *Dincolo de oraș* (București: Editura Universitară „Ion Mincu”, 2013), 30.

35 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Noastră* 4 (2021), 29-55.

36 Alexandra Anda FLOREA, „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”, (PhD dissertation, Deakin University, 2018), 22.

37 Alina Ioana CIOBĂNEL, Paul DROGEANU și Ion GHINOIU, *Habitatul, Vol. III – Transilvania* (București: Editura Etnologică, 2011).

ing urbanization potential.³⁸ Also, by 1977, in Cluj County, the number of settlements with less than 200 inhabitants was reduced from 92 to 69, at the same time as the concentration of the population in settlements with more than 1,500 inhabitants, which increased from 21% in 1966 to 35% in 1977. Although the collectivization was a major trauma, there were nevertheless improvements in living conditions for a large section of the population. Industrialization and urbanization were widespread, and the landscape was also dotted with elements of the electrification network as well as road and rail infrastructure. Out of a total of 420 settlements in 1977, 389 villages were electrified, 14 had water supply and 37 had gas supply. In the same year, all national, almost all county and some local roads had been paved.³⁹

The mainly village population tended towards a more comfortable lifestyle due to the possibilities of employment in the city factories and the construction of houses with more resistant and hygienic industrial materials. Consequently, a good part of the housing stock was renewed, with 13,788 new dwellings (apartments and houses) being built.⁴⁰ Multi-storey detached houses were becoming increasingly common, as a desideratum at the time. Alexandra Florea considers these houses as the expression of the period, through the materials used, the new design, the democratization and the generalization of the possibility to adopt the model, thus becoming a new vernacular. The same author notes that the village was linked to the past through the settlement and household configuration. However, the decoration, size and functions of the houses were generally modern.⁴¹ The greatest impact on the landscape was the widespread use of industrial materials for roofing i.e., ceramic tiles, sheet metal, and asbestos cement.

Contemporary period

■ After 1989, big projects were replaced by many chaotic individual initiatives. Structural changes in contemporary society have fragmented cultural landscapes through the movement of people, ideas, materials and aesthetic, economic and political influences. Romanian society tends towards the Western European model, where the distinction between rural and urban is fine and the mobility between the two is high,⁴² but it is far from reaching this ideal. In the area

atingerea acestui ideal. În zona studiată, peisajul antropizat este în general împărțit între două categorii generate, pe de o parte, de agricultura de subzistență cu parcelar fărâmițat în „curele de pământ” practică încă, iar, pe de altă parte, de agricultura industrială, cu monoculturi plantate pe parcele mari. Fondul funciar este polarizat între aceste două tipuri de proprietăți și există puține ferme medii, de 10-50 ha, care ar putea forma o clasă de mijloc de agricultori. Politicile europene implementate mimetic în societatea românească nu sunt adaptate la aceste probleme, întrucât în țările dezvoltate această clasă medie există și se insistă pe creșterea competitivității la scară mondială a agriculturii. În România ar trebui stimulată intrarea pe piață a fermierilor prin cooperarea în ferme medii.

■ Fig. 12. Imagine planimetrică cu satul Dăbâca în prezent. Intravilanul satului, precum și zonele de grădini și terenuri agricole s-au extins. Terenuri întinse sunt ocupate de agricultură industrială, iar zonele împădurite au fost diminuate. © Verona MUSTEAȚĂ

■ Fig. 12. Plan view of the village of Dăbâca today. The village built-up area, as well as the area of gardens and agricultural land, have expanded. Large tracts of land are occupied by industrial agriculture and wooded areas have been reduced. © Verona MUSTEAȚĂ

Parcele mici

■ Schimbarea de regim din 1989 a însemnat și speranțe mari pentru populație. Însă retrocedarea terenurilor a venit cu anumite probleme. Până aproximativ în anul 1991, atmosfera era una de insecuritate și abuzuri generate de un vid legislativ. La deal și munte, CAP-urile au fost desființate mai repede, în schimb, la câmpie era mai greu să fie reconstituite gospodăriile individuale. Inițial, parcelele retrocedate erau mici, chiar de jumătate de hectar, unele comune nu aveau suficient pământ, iar aproximativ 57.000 de oameni la nivel național cereau despăgubiri statului, dintre care 16.000 în județul Cluj.⁴³ Legea 18/1991 reglementa retrocedările. Conform acesteia, puteau primi 0,5 ha și cei care nu dețineau deloc teren, dar se puteau retroceda maxim 10 ha indiferent de cantitatea deținută înainte de colectivizare. Acest număr a crescut la 50 ha prin legea 1/2000. Mulți oameni și-au pierdut locurile de muncă sau nu mai puteau face naveta datorită dezorganizării mijloacelor de transport în comun sau pur și simplu s-au pensionat. Deși noile drepturi de proprietate asupra terenurilor nu erau sigure, mulți s-au întors în satele natale la tipul de agricultură

38 Aurel NEGUCIOIU, POMPILIU Teodor și Nicolae EDROIU, *Județele patriei. Cluj monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1980), 174-179.

39 Aurel NEGUCIOIU, POMPILIU Teodor și Nicolae EDROIU, *Județele patriei. Cluj monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1980), 98-101 and 177.

40 Aurel NEGUCIOIU, POMPILIU Teodor și Nicolae EDROIU, *Județele patriei. Cluj monografie* (București: Editura Sport-Turism, 1980), 175.

41 Alexandra Anda FLOREA, "An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century", (PhD dissertation, Deakin University, 2018), 126 and 272.

42 Kai VÖCKLER „Nici la oraș, nici la țară. Schimbări în zona rurală din inima Europei” în Cosmina GOAGEA, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU, Cosmin CACIUC, *Dincolo de oraș* (București: Editura Universitară „Ion Minicu”, 2013), 30.

43 Ioan IANOS, „The changing Romanian village: The case of Semlac in Arad County, Romania”, *Geojournal* 38.2 (1996), 175-179.

de subzistență practicat înainte de 1945, pe parcele mici, familiale, care devenise singura modalitate de supraviețuire. Acest tip de agricultură a ajutat la păstrarea sau reluarea unor tehnici și cunoștințe tradiționale, bazate pe mijloace manuale, care a ajutat la păstrarea florei spontane și faunei sălbatice, iar azi a fost delimitată zona Dealurilor Clujului de Est ca sit de importanță comunitară pentru prezervarea acestora. Acesta fiind un exemplu de cum agricultura tradițională cu speciile locale indigene și tehnicile specifice leagă omul de peisaj.

Cu timpul au mai crescut veniturile populației, iar astăzi agricultura de subzistență a fost parțial abandonată din cauza productivității scăzute, a accesului limitat la piețe de desfacere și a vulnerabilității în fața schimbărilor climatice. Este încă practică în contexte unde nu există premise economice mai promițătoare sau unde populația a îmbătrânit fără posibilitatea de reprofilare profesională. Activitățile agricole tradiționale, care au conservat biodiversitatea până acum, probabil se vor pierde. Transformările economice și sociale se pot citi și în peisaj, care devine peisaj cultural martor, ce păstrează urmele activităților întreprinse anterior. Unele pășuni se împăduresc cu măceși, mesteceni sau aluni, fânețele devin parțial pășuni, ogoarele terasate se transformă în fânețe, dar părțile în debleu rămân necosite, întrucât nu sunt accesibile mașinilor de cosit.⁴⁴ Deși acest tip de agricultură are un impact redus asupra mediului, există cazuri de suprapășunare sau pârjolire a zonelor care se împăduresc, tehnici care duc la eroziunea solului și la apariția speciilor invazive de plante și insecte.

■ **Fig. 13.** Satul Chiuiești, cu peisaj parțial martor, unde se citesc în planul secund urme ale activității de agricultură de subzistență din trecutul apropiat: terase și tendințe de reîmpădurire.

© Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 13.** The village of Chiuiești, with a partially witnessed landscape, where traces of subsistence farming in the recent past can be read in the background i.e., terraces and reforestation tendencies.

© Verona MUSTEAȚĂ

Parcele mari

■ Globalizarea și schimbările climatice aduc modificări în aspectul peisajului. Agricultură industrială se practică în general pe parcele mari. Anumite tehnici sunt hibridizate cu agricultura efectuată la scară mai mică și sunt introduse de actori globali și locali. Utilizarea utilajelor, îngrășămintelor chimice și a pesticidelor duc la productivitate crescută, eficiență și reducerea costurilor muncii și a produselor. De asemenea, fermele indus-

under study, the anthropized landscape is generally divided between two categories generated, on the one hand, by subsistence agriculture with parcels of land fragmented into “land belts” still practised, and, on the other hand, by industrial agriculture, with monocultures planted on large plots. The land stock is polarized between these two types of property and there are few medium-sized farms of 10-50 ha that could form a middle class of farmers. The European policies implemented mimetically in the Romanian society are not adapted to these problems, because this middle class exists in the developed countries and the emphasis is on increasing the global competitiveness of agriculture. In Romania, farmers should be encouraged to enter the market by cooperating in medium-sized farms.

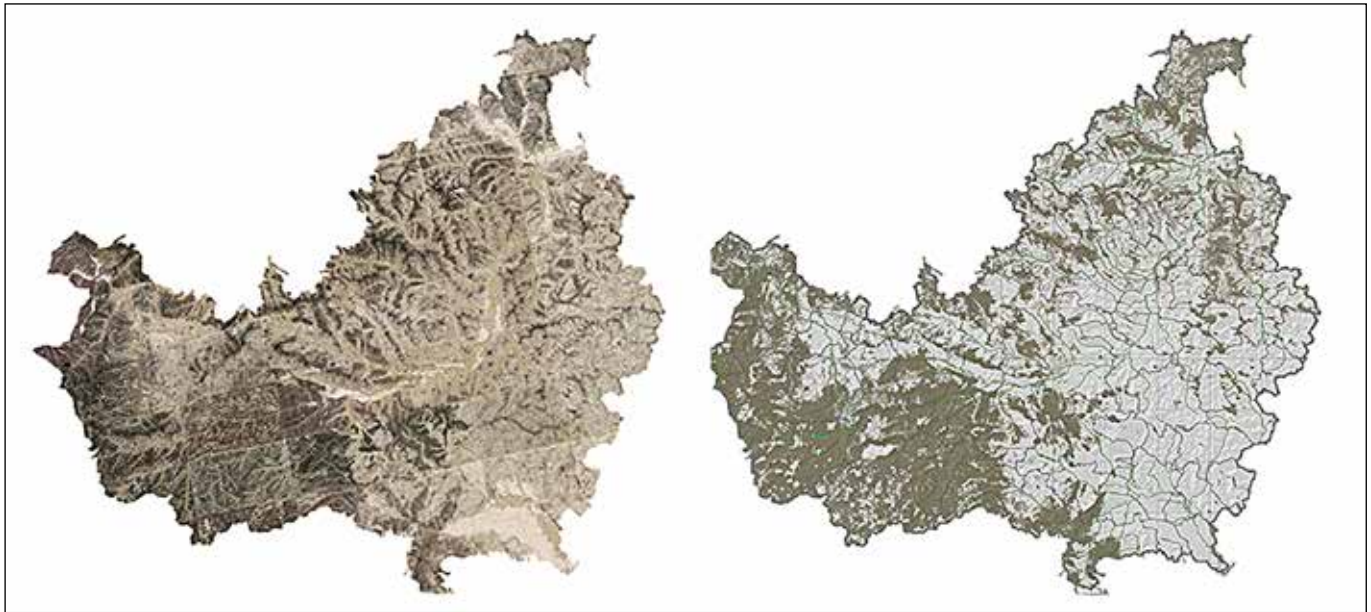
Small plots

■ The change of regime in 1989 also meant great hopes for the population. But land restitution came with problems. Until around 1991, the atmosphere was one of insecurity and abuses caused by a legal vacuum. In the hills and mountains, the state-owned agricultural cooperatives were abolished more quickly, while in the lowlands it was more difficult to reconstitute individual households. Initially, the plots were small, even half a hectare, some municipalities did not have enough land, and around 57,000 people nationwide were claiming compensation from the state, including 16,000 in Cluj County.⁴³ Law 18/1991 regulated retrocessions. According to this law, even those who had not owned any land could receive 0.5 ha, but a maximum of 10 ha could be retroceded regardless of the amount owned before collectivization. This was increased to 50 ha by Law 1/2000. Many people lost their jobs or could no longer commute due to the disorganization of public transport or simply retired. Although the new land ownership rights were not secure, many returned to their home villages to the type of subsistence farming practised before 1945 on small family plots, which had become the only way to survive. This type of agriculture helped to preserve or revive traditional techniques and knowledge, based on manual means, which helped to preserve the spontaneous flora and wildlife, and today the area of the East Cluj Hills has been delimited as a site of Community importance for their preservation. This is an example of how traditional agriculture with indigenous local species and specific techniques links man and landscape.

People's incomes have increased over time and subsistence farming has been partly abandoned today due to low productivity, limited access to markets and vulnerability to climate change. It is still practised in contexts where there are no other more promising economic opportunities or where the population has aged without the possibility of retraining. Traditional agricultural activities that have preserved biodiversity until now are likely to

⁴³ Ioan IANOS, „The changing Romanian village: The case of Semlac in Arad County, Romania”, *Geojournal* 38.2. (1996), 175-179.

⁴⁴ Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural,” *Transsylvania Nostra*, 4 (2021), 29-55.

■ **Fig. 14.** Acoperirea cu păduri a teritoriului studiat pe harta iosefină (1769-1773) și în Planul de Amenajare Teritorială a Județului PATJ (1998). Se poate observa că pe anumite văi au fost realizate despăduriri în această perioadă. © Captură de ecran, sursa: <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-transylvania>, accesat: 17.05.2024

■ **Fig. 14.** The forest cover of the territory under study on the Josephine map (1769-1773) and in the County Spatial Plan (PATJ) (1998). It can be noticed that some valleys were deforested during this period. © Print screen, source: <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-transylvania>, access date: 17 May 2024

be lost. Economic and social transformations can also be seen in the landscape, which becomes a cultural landscape that bears witness to the traces of past activities. Some pastures are being covered with mahogany, birch or hazel, meadows become partly pasture, terraced fields are transformed into meadows, but the sunken parts are left unmown as they are not accessible to mowing machines.⁴⁴ Although this type of farming has a low environmental impact, there are cases of overgrazing or scorching of forested areas, leading to soil erosion and the emergence of invasive plant and insect species.

Large plots

■ Globalization and climate change are changing the landscape. Industrial farming is generally practised on large plots. Some techniques are hybridized with smaller-scale farming and introduced by global and local actors. The use of machinery, chemical fertilizers and pesticides leads to increased productivity, efficiency and reduced labour and product costs. Industrial farms also can better negotiate market prices. However, as described in the previous chapter, this type of farming often has a negative impact on the environment. Over time, native species die out and are replaced by more productive ones, making farmers dependent on their producers and jeopardizing the balance of the local ecosystem through the risk of disease or insect infestations.⁴⁵ Mechanization is changing

triale au abilitatea de a negocia mai bine prețurile pe piață. Totuși, după cum am descris în capitolul anterior, acest tip de agricultură are adesea un impact negativ asupra mediului. În timp, speciile indigene dispar și sunt înlocuite de câteva mai productive, fapt care îi face pe fermieri dependenți de producătorii lor și pune în pericol echilibrul ecosistemului local, prin riscul de infestații cu boli sau insecte.⁴⁵ Mecanizarea modifică peisajul, de exemplu, prin trecerea de la câpițe de fân, care aveau nevoie de multă muncă manuală și un număr mare de oameni implicați, la baloți de fân industriali, rotunzi. Cu cât mecanizarea a fost mai intensă, s-au accelerat procesele de erodare a solului (ravene, torenți, ogașe, alunecări de teren).⁴⁶ Nu în ultimul rând, agricultura industrială poate duce la pierderea cunoștințelor tradiționale și la inegalități sociale prin consolidarea proprietăților mari.

În regiunea studiată există atât elemente de modernizare, cât și cunoștințe și metode tradiționale, ambele cu avantajele și dezavantajele proprii. Azi există mișcări care vor să se îndepărteze de reducționismul agriculturii industriale. Crizele actuale climatică și a biodiversității ar găsi posibile soluții dacă mai mulți oameni ar fi implicați în producția de mâncare, care ar aduce noi moduri de a gândi, lucra și crea peisajul. Totuși în mediul rural clujean, și nu numai, există deja un număr important de persoane implicate în aceste activități, însă ar fi necesară o mai bună instruire a acestora.

Percepția peisajului

■ Peisajul are mărci ale comunității care l-a creat, la nivel comunitar, dar și individual, cum ar fi curelele de pământ create de împărțirea pământului la moștenire, brazdele sau limitele între ogoare, precum și plantarea de arbori pe limitele dintre fânețe pentru refugiu și umbră.⁴⁷

44 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 29-55.

45 Michael WOODS, „Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place,” *Progress in Human Geography* 31:4 (2007), 485-507.

45 Michael WOODS, „Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place”, *Progress in Human Geography* 31:4 (2007), 485-507.

46 Adrian Nicolaie VODIȚĂ, „Peisaje culturale în Câmpia Transilvaniei” (Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Geografie, 2022), 97.

47 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 29-55.

■ **Fig. 15.** Imagine cu satul Buza, care ar putea evoca nostalgie, datorită vegetației mature bogate, a elementelor de delimitare prin gard de lemn și înălțarea brazdelor care iau forma dealurilor în plan secund.
© Virgil POP

■ **Fig. 15.** Image of the village of Buza, which could evoke nostalgia, thanks to the rich mature vegetation, the wooden fences and the rising furrows that take the shape of hills in the background. © Virgil POP

■ **Fig. 16.** Stradă din satul Dăbâca, cu elemente de modernizare (strada asfaltată, rigolă beton, case din materiale industriale) și de peisaj maritor în plan secund (pășuni cu tendințe de împădurire). © Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 16.** Street in the village of Dăbâca, with elements of modernization (asphalted road, concrete gully, houses made of industrial materials) and of witness landscape in the background (pastures with tendencies of forestation).
© Verona MUSTEAȚĂ

Peisajul mai poate conține și mărci ale istoriei comunității, cum ar fi, de exemplu, clădirile colectivei agricole, sau mărci ale familiilor sau chiar ale indivizilor. Mai mult, acestea pot fi create, de exemplu, zona protejată a Dealurilor Clujului de Est își construiește acum identitatea de Ținutul Fluturului Albastru.⁴⁸ Dacă oamenii cunosc și înțeleg aceste mărci, au tendința să îngrijească peisajul mai bine,⁴⁹ astfel se poate transforma în mod pozitiv simțul locului.

Despre percepția peisajului de către diferite grupuri au fost efectuate diverse studii, cum ar fi unul din orașul Chongqing despre preferința locuitorilor pentru peisaj vernacular sau modern. Concluzia a fost că locuitorii urbani preferă peisajul vernacular, iar locuitorii orașelor mici și ai satelor îl preferă pe cel modern.⁵⁰ În China, la fel ca în România, urbanizarea a fost intensă în ultimele zeci de ani, dar mulți orașeni au crescut la sat și sunt legați afectiv de acesta. Preferințele locuitorilor reflectă sentimentul de nostalgie a respondenților urbani și dorința de îmbunătățire a vieții prin urbanizare a celor rurali. După Alain DE BOTTON, lumea modernă este încă dominată de idei romantice,⁵¹ în cuprinsul cărora se găsește și peisajul, atât natural, cât și rural sau vernacular. Turismul de masă alimentează și păstrează imaginea idilică, încercând să lege realitatea de mit.⁵² Kai VÖCKLER consideră, totuși, că peisajul rural originar, natural și veșnic căutat în general de locuitorii urbani a dispărut, este pe cale de dispariție sau poate fi păstrat cu costuri ridicate. Acesta ne încurajează să nu privim acest proces doar ca o pierdere culturală, ci și ca o reformare activă a modernizării. Acest val de neo-romantism poate fi surprins, probabil, și la cititorii acestui articol, de exemplu, odată cu parcurgerea ultimului fragment din subcapitolul „Parcele mici”. Această nostalgie poate duce la acțiuni de protejare a peisajului, dar și la o atitudine lipsită de empatie pentru localnicii acelor locuri care se transformă.

the landscape, for example by shifting from haystacks, which required a lot of manual labour and a large number of people involved, to round, industrial hay bales. As mechanization became more intense, soil erosion processes (ravines, gullies, rills, landslides) accelerated.⁴⁶ Last but not least, industrial farming can lead to the loss of traditional knowledge and social inequalities through the consolidation of large estates.

The region under study encompasses both elements of modernization and traditional knowledge and methods, both with their own advantages and disadvantages. Today there are movements to move away from the reductionism of industrial agriculture. The current climate and biodiversity crises would find possible solutions if more people were involved in food production, which would bring new ways of thinking, working and creating the landscape. However, there are already a significant number of people involved in these activities in rural areas in Cluj and beyond, but they need better training.

Landscape perception

■ The landscape bears the marks of the community who has created it, at the community, as well as individual level, such as the belts of land created by the division of inherited land, furrows or boundaries between fields, and the planting of trees on the boundaries between meadows for shelter and shade.⁴⁷ The landscape may also contain marks of the community's history, such as, for example, the buildings of the agricultural cooperative, or the marks of families or even individuals. Furthermore, these can be created, for example, the protected area of the East Cluj Hills is now

48 Ținutul fluturului albastru, <https://tinutulfluturuluialbastru.ro/> (accesat la 17.05.2024).

49 Linnea SANDO, „What Do Landscapes Tell Us About Our Culture?”, https://www.youtube.com/watch?v=5onjyWsWa78&ab_channel=TEDxTalks (accesat la 17.05.2024).

50 Zhang XINYUAN, „Vernacular or modern: Transitional preferences of residents living in varied stages of urbanisation regarding rural landscape features”, *Journal of Rural Studies*, Volume 95 (2022).

51 Alain DE BOTTON, „On Romanticism”, <https://www.youtube.com/watch?v=sPOuIYE-JnbE&t=385s> (accesat la 10.05.2024).

52 Kai VÖCKLER, „Nici la oraș, nici la țară. Schimbări în zona rurală din inima Europei” în Cosmina GOAGEA, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU, Cosmin CACIUC, *Dincolo de oraș* (București: Editura Universitară „Ion Mincu”, 2013), 22-29.

46 Adrian Nicolaie VODIȚĂ, „Peisaje culturale în Câmpia Transilvaniei” (PhD thesis, Babeș-Bolyai University, Faculty of Geography, 2022), 97.
47 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural” *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 29-55.

building its identity as the Blue Butterfly Land.⁴⁸ If people know and understand these marks, they tend to take better care of the landscape,⁴⁹ thus positively transforming the sense of place.

Various studies have been carried out on the perception of landscape by different groups, such as one in Chongqing city on the residents' preference for vernacular or modern landscape. The conclusion was that urban dwellers prefer the vernacular landscape, while residents of small towns and villages prefer the modern landscape.⁵⁰ In China, as in Romania, urbanization has been intense in recent decades, but many urban dwellers grew up in the village and are emotionally attached to it. The residents' preferences reflect the urban respondents' sense of nostalgia and the rural respondents' desire to improve their lives through urbanization. According to Alain DE BOTTON, the modern world is still dominated by romantic ideas,⁵¹ which include the landscape, whether natural, rural or vernacular. Mass tourism feeds and maintains the idyllic image, trying to link

(Ne)integrare în peisaj

■ În zona studiată, în general așezările sunt relativ integrate în peisaj, datorită mai multor factori: un grad de răsfirare al gospodăriilor, vegetația matură existentă în sate, precum și acoperișurile din țiglă ceramică. Adesea un sat mic este relativ izolat și bine integrat în peisaj. Această izolare blochează localitatea într-o anumită perioadă temporală, care, pentru privitorul exterior prezintă mare interes și valoare. Un alt element de valoare estetică este o anumită unitate compozițională a spațiului construit. Aceasta este dată de reguli de amplasament și alinieri, volumetrii și gabarite similare, precum și materiale dintr-o gamă restrânsă de texturi și culori. În zona studiată, arhitectura vernaculară valoroasă este bine reprezentată, de exemplu, de construcțiile din tuf vulcanic din sate precum Giula, Borșa, Păglișa sau Chidea, în cel din urmă fiind și apreciată de locuitori și vizitatori deopotrivă.

La nivel urbanistic, a existat o tendință apărută în perioada când drumurile naționale au fost modernizate și încurajată chiar și în anii 1990 de a prelungi intravilanul satelor de-a lungul căilor de circulație modernizate. Acest proces a dus la îndepărtarea satului de peisaj și întreruperea culoarelor de trecere a faunei mari.⁵³ Dar structura urbană se schimbă foarte greu și a fost puțin alterată chiar și de sistematizările socialiste.⁵⁴

Fondul construit este cel mai sensibil la modă și modernizare. Majoritatea satelor din zona studiată au fost sate iobăgești. Casele au fost construite din materiale efemere și transformate constant de-a lungul timpului, și mai accelerat în perioada 1950-1970. Peisajul sătesc a fost conservat apoi din cauza sărăciei și depopulării, azi fiind oarecum uniform. Cu toate acestea, inserțiile contemporane ieșite din scară sau finisate cu materiale stridente nu lipsesc cu totul. Sătenii nu văd valoare în peisajul sau în ar-

48 Ținutul fluturului albastru, <https://tinutulfluturuluialbastru.ro/> (accessed on 17 May 2024).

49 Linnea SANDO, „What Do Landscapes Tell Us About Our Culture?”, https://www.youtube.com/watch?v=5onjyWsWa78&ab_channel=TEDxTalks (accessed on 17 May 2024).

50 Zhang XINYUAN, „Vernacular or modern: Transitional preferences of residents living in varied stages of urbanisation regarding rural landscape features”, *Journal of Rural Studies*, Volume 95 (2022).

51 Alain DE BOTTON, „On Romanticism”, <https://www.youtube.com/watch?v=sPOuIyEJnbE&t=385s> (accessed on 10 May 2024).

53 Miklós KÖLLŐ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 44.

54 Miklós KÖLLŐ, Rezumat teză de doctorat „Morfologia așezărilor din secuime și tipologiile constructive”, https://www.uauiim.ro/f/doctorat/sustineri_teze/Rezumat%20teza%20de%20doctorat%20Kollo%20Miklos.pdf (accesat la 17.05.2024).

■ **Fig. 17.** Vatra satului Tureni este marcată cu alb. Intravilanul a fost extins după asfaltarea drumului național pe zona marcată cu roșu. De asemenea, sunt vizibile „curelele de pământ”, parcelele fărâmițate specifice agriculturii la scară mică din zona studiată. © Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 17.** The Tureni village confines are marked in white. The area marked in red was extended after the asphaltting of the national road. The “land belts”, and the fragmented plots typical of small-scale agriculture in the area under study are also visible. © Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 18.** Fotografie cu satul Dăbâca dinspre cetatea medievală. Deși învelitorile sunt din țiglă industrială, materialul ceramic se integrează în peisaj prin nuanțele naturale. © Verona MUSTEAȚĂ

■ **Fig. 18.** Photo of the Dăbâca village from the medieval fortress. Although the roof coverings are made of industrial tiles, the ceramic material blends into the landscape with its natural shades. © Verona MUSTEAȚĂ

hitectura vernaculară, preferând să demoleze și să reconstruiască locuințe cât mai moderne dacă au puterea financiară.⁵⁵ În plus, oamenii doresc confortul dat de materialele și tehnologiile noi. Tranziția spre ele s-a făcut deja în secolul al XX-lea. Adesea noile case sunt realizate cu investițiile locuitorilor care au migrat temporar în țări din Europa de Vest,⁵⁶ iar unele dintre ele prezintă un amalgam de elemente locale și globale, dispuse aparent întâmplător, care contribuie la degradarea peisajului.

Concluzii

■ Omul a fost mereu un factor important în modelarea peisajului, încercând să stăpânească natura, percepută ca înfricoșătoare în Evul Mediu. În perioadele de creștere a populației, ogoarele se extindeau în detrimentul suprafețelor neproductive, cum ar fi pădurile sau mlaștinile. Totuși, pentru a îmbunătăți suprafețele agricole, era necesară și creșterea animalelor, ceea ce impunea menținerea unui echilibru între ogoare și pășuni. În perioadele de scădere a populației, acest echilibru nu era necesar, iar creșterea animalelor devenea mai importantă.

În perioada iluministă, au fost întreprinse lucrări istorice asupra peisajului, care au înglobat o muncă de o valoare imensă. Acestea cuprindeau structuri agrare: amenajări de terase, gradene, scări, canale, drenaje; dar și transformarea pădurilor dintr-un spațiu terifiant în unul cu valoare economică, astfel începând practici ale consumului de natură și peisaj, precum și restructurarea așezărilor umane în funcție de asolamente colective, îndesirea vetrelor de sat și reorganizarea gospodăriilor. Astfel, peisajul a fost raționalizat și a ajuns să fie dominat de om, și nu invers.

Abolirea iobăgiei și mai apoi avansurile în industrializarea agriculturii au ajuns cu întârziere în Transilvania. Zona studiată a fost prinsă într-o existență de tip medieval, cu tehnologii și condiții de viață primitive și în-apoiate, până chiar în perioada interbelică. Agricultură industrială a fost introdusă pe scară largă în perioada socialistă, odată cu colectivizarea.

reality with myth.⁵² Kai VÖCKLER believes, however, that the original, natural and timeless rural landscape generally sought after by urban dwellers has disappeared, is disappearing or can be preserved at a high cost. He encourages us to see this process not only as a cultural loss but also as an active reform of modernization. This wave of neo-romanticism can probably also be captured in the readers of this paper, for example, when going through the last part of the “Small plots” subchapter. This nostalgia can lead to actions to protect the landscape, but also to a lack of empathy for the locals of those places that are undergoing transformation.

Landscape (non-)integration

■ In the area under study, settlements in general are relatively integrated into the landscape, due to several factors, such as a degree of scattering of households, the existing mature vegetation in the villages, and the ceramic tile roofs. A small village is often relatively isolated and well-integrated into the landscape. This isolation locks the settlement into a particular time period, which, to the outside observer, is of great interest and value. Another element of aesthetic value is a certain compositional unity of the built space. This is given by rules of siting and alignments, similar massing, as well as materials in a restricted range of textures and colours. Valuable vernacular architecture is well represented in the area under study, for example, by the

55 Miklós KÖLLŐ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 45.

56 Kai VÖCKLER, „Turbo Urbanism în Europa de Sud-Est” în Cosmina GOAGEA, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU, Cosmin CACIUC, *Dincolo de oraș* (București: Editura Universitară „Ion Mincu”, 2013), 34.

52 Kai VÖCKLER, „Nici la oraș, nici la țară. Schimbări în zona rurală din inima Europei” în Cosmina GOAGEA, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU, Cosmin CACIUC, *Dincolo de oraș* (București: Editura Universitară „Ion Mincu”, 2013), 22-29.

■ **Fig. 19.** Peisaj lângă satul Panticeu cu sol erodat, despădurit cu tendințe de reîmpădurire; în plan îndepărtat, suprafețe agricole și păduri. © Verona MUSTEAȚĂ
■ **Fig. 19.** Landscape near the village of Panticeu with eroded soil, deforested with reforestation tendencies; in the distance, agricultural areas and forests. © Verona MUSTEAȚĂ

volcanic tufa buildings in villages such as Giula, Borșa, Păglișa or Chidea. In Chidea it is well appreciated by inhabitants and visitors alike.

At the urban planning level, there was a trend that emerged during the period when the national roads were modernized and encouraged even in the 1990s to extend the village boundaries along the modernized roads. This process has led to the removal of the village from the landscape and the disruption of large megafauna corridors.⁵³ But urban structure changes very slowly and has been little altered even by socialist systematization.⁵⁴

The built stock is most sensitive to fashion and modernization. The majority of the villages in the area under study were serf villages. The houses were built of ephemeral materials and constantly transformed over time, and more accelerated in the period 1950-1970. The village landscape was then preserved due to poverty and depopulation, and today it is somewhat uniform. However, contemporary insertions out of scale or finished with garish materials are not entirely absent. The villagers see no value in the landscape or vernacular architecture, preferring to demolish and rebuild the most modern dwellings if they have the financial means.⁵⁵ In addition, people want the comfort of new materials and technologies. The transition to them was already made in the 20th century. New

Aceasta a presupus unificarea loturilor, mecanizarea, utilizarea îngrășămintelor chimice și a unor soiuri de plante industriale, care au avut și consecințe negative, precum sărăcirea solului.

Timpurile se schimbă, la fel și activitățile oamenilor. Astăzi există tendința de renunțare la tipul de agricultură de subzistență de care populația a depins în anii 1990 și care a ajutat la conservarea unor habitate ce merită protejate. În consecință, peisajul cu elementele create tot de om de-a lungul timpului este afectat, iar percepția asupra peisajului are adesea tendința de romantizare.

Bibliografie / Bibliography

- CIOBĂNEL, Alina Ioana, Paul DROGEANU și Ion GHINOIU. *Habitatul, Vol. III - Transilvania*. București: Editura Etnologică, 2011.
- DE BOTTON, Alain. „On Romanticism”. <https://www.youtube.com/watch?v=sPOuIyEJnbE&t=385s>.
- DOREL, Marc. *Protejarea identităților culturale în procese globale prin cercetarea, conservarea și valorificarea patrimoniului cultural etnografic din mediul multiethnic*. București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013.
- FLOREA, Alexandra Anda. „An Architectural Study of Romanian Villages in the Twenty-first Century”. Teză de doctorat, Deakin University, 2018.
- GOAGEA, Cosmina, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU și Cosmin CACIUC. *Dincolo de oraș*. București: Editura Universitară „Ion Mincu”, 2013.
- GYÉMÁNT, Ladislau. *Conscripția fiscală a Transilvaniei din 1750. Vol. I și II. Descrierea localităților conscrise*. București: Editura Enciclopedică, 2009.
- IANOS, Ioan. „The changing Romanian village: The case of Semlac in Arad County, Romania”. *GeoJournal* 38.2 (1996): 175-179.
- KIRIZSÁN, Imola, Bálint SZABÓ și Enikő TAKÁCS. *Publicația post-conferință Tușnad 2009: Arhitectura vernaculară în regiuni multiculturale*. Cluj-Napoca: Editura Utilitas, 2009.

53 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 44.

54 Miklós KÖLLÖ, Rezumat teză de doctorat „Morfologia așezărilor din secuime și tipologiile constructive”, https://www.uauim.ro/f/doctorat/sustineri_teze/Rezumat%20teza%20de%20doctorat%20Kollo%20Miklos.pdf (accessed on 17 May 2024).

55 Miklós KÖLLÖ, „Peisajul Cultural”, *Transsylvania Nostra* 4 (2021), 45.

- KÖLLŐ, Miklós. „Peisajul Cultural”. *Transsylvania Nostra* 4 (2021): 29-55.
- KÖLLŐ, Miklós. Rezumat teză de doctorat „Morfologia așezărilor din secuime și tipologiile constructive”. https://www.uauim.ro/f/doctorat/sustineri_teze/Rezumat%20teza%20de%20doctorat%20Kollo%20Miklos.pdf.
- MURGESCU, Bogdan. *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*. Iași: Polirom, 2010.
- MURGESCU, Bogdan. *Țările române între Imperiul Otoman și Europa Creștină*. Iași: Polirom, 2012.
- MUȘAT, Raluca. „Making the countryside global”. *Contemporary European History*, 28: 2 (2019): 208–213.
- MUȘAT, Raluca. „Prototypes for modern living: planning, sociology and the model village in inter-war Romania”. *Social History*, Vol. 40, Issue 2 (2015): 157-184.
- NEGUCIOIU, Aurel, POMPIIU Teodor și Nicolae EDROIU. *Județele patriei. Chuj monografie*. București: Editura Sport-Turism, 1980.
- NIEDERMAIER, Paul. *Geneza orașelor medievale în Transilvania*. București: Editura Academiei Române, 2016.
- NIEDERMAIER, Paul. *Habitatul medieval în Transilvania*. București: Editura Academiei Române, 2012.
- PRODAN, David. *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea Vol. I*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967.
- RADOSAV, Doru. *Transilvania are forma inimii. Istorie și peisaj în spațiul transilvănean al secolului XVIII. Percepții, sensibilități, reprezentări*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2022.
- RADY, Martyn. *Habsburgii. Ambiția de a stăpâni lumea*. București: Editura Corint Istorie, 2023.
- SANDO, Linnea. „What Do Landscapes Tell Us About Our Culture?”. https://www.youtube.com/watch?v=5onjyWsWa78&ab_channel=TEDxTalks.
- STOICA, Flavia. „Peisaje culturale istorice”. Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Geografie, 2012.
- ȘIȘEȘTEAN, Gheorghe. „Intrarea în Modernitate a spațiului rural din Transilvania (secolele XVIII-XIX)”. În *Tratat de sociologie rurală* editat de Ilie BĂDESCU, Ozana CUCU OANCEA și Gheorghe ȘIȘEȘTEAN. București: Editura Mica Valahie, 2009.
- THIESSE, Anne-Marie. *Crearea identităților naționale în Europa. Sec XVIII-XX*. București: Polirom, 2000.
- TODA, Oana. „Transporturile medievale din Nordul Transilvaniei (secolele XII-XVI)”. Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, 2013.
- Ținutul fluturului albastru. <https://tinutulfluturuluialbastru.ro/>.
- VODIȚĂ, Adrian Nicolaie. „Peisaje culturale în Câmpia Transilvaniei”. Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Geografie, 2022.
- WOODS, Michael. „Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place”. *Progress in Human Geography* 31:4 (2007): 485–507.
- XINYUAN, Zhang. „Vernacular or modern: Transitional preferences of residents living in varied stages of urbanisation regarding rural landscape features”. *Journal of Rural Studies*, Volume 95 (2022): 95-108.

houses are often built with the investment of people who have temporarily migrated to Western European countries,⁵⁶ and some of them have a mixture of local and global elements, seemingly haphazardly arranged, which contribute to the degradation of the landscape.

Conclusions

■ Man has always been an important factor in shaping the landscape, trying to master nature, which was perceived as frightening in the Middle Ages. During periods of population growth, the fields were expanded at the expense of unproductive areas such as forests or marshes. However, to improve agricultural areas, it was also necessary to raise livestock, which meant maintaining a balance between fields and pastures. In periods of declining population, this balance was not necessary, and livestock farming became more important.

During the Enlightenment, historic landscape works were undertaken, encompassing work of immense value. These included agrarian structures, such as terraces, bleachers, steps, canals, and drains, as well as the transformation of forests from a terrifying space into an economically valuable space. It was the beginning of practices of nature and landscape consumption, as well as the restructuring of human settlements according to collective plots for crop rotation, the densification of village confines and the reorganization of households. The landscape was thus rationalized and came to be dominated by man, rather than the other way around.

The abolition of serfdom and later the advances in agriculture industrialization arrived late in Transylvania. The area under study was trapped in a medieval-type existence, with primitive and backward technologies and living conditions, until the inter-war period. Industrial agriculture was introduced on a large scale in the socialist period with collectivization. This involved the unification of plots, mechanization, and the use of chemical fertilizers and industrial plant varieties, which also had negative consequences, such as soil impoverishment.

Times change and so do people's activities. Today there is a trend away from the kind of subsistence farming on which people depended in the 1990s and which helped preserve habitats worth protecting. As a result, the landscape with its man-made features is affected and the perception of the landscape often tends to be romanticized.

⁵⁶ Kai VÖCKLER, „Turbo Urbanism în Europa de Sud-Est” in Cosmina GOAGEA, Constantin GOAGEA, Ștefan GHENCIULESCU, Cosmin CACIUC, *Dincolo de oraș* (București: Editura Universitară „Ion Mincu”, 2013), 34.

■ Péter SAS¹

The Role of Master Builder Lajos BÁGYUJ in Transylvanian Historic Building Protection

Rolul maestrului constructor Lajos BÁGYUJ în protecția monumentelor istorice din Transilvania

■ **Abstract:** *The protection of Transylvanian historic buildings between 1950 and 1970 is intertwined with the name of master builder Lajos BÁGYUJ, whose valuable work is not sufficiently acknowledged even today. His writings related to the tasks, solutions, success and significance of conservation recall his most important conservation works. As the coordinator of conservation projects carried out between 1950 and 1970, most of them targeting places of worship, master builder Lajos BÁGYUJ was an outstanding figure of historic building protection after 1948 in Romania, more specifically in Transylvania, who is still not appreciated in his actual worth, even today.² Two of his most important professional assignments were the rebuilding of the vault of St. Michael's Church in Cluj-Napoca within the comprehensive conservation of the edifice, and the conservation of the Calvinist church in Kogălniceanu street³ in Cluj-Napoca. The *Ars poetica* of Lajos BÁGYUJ, as a craftsman of historic building protection, is still valid today: "Historic building conservation is nothing short of technical and artwork carried out with the aim of preserving architectural artefacts. Our aim is to achieve the greatest level of authenticity both in the content and the form of historic building"⁴*

■ **Keywords:** Lajos BÁGYUJ, historic building protection in Romania, St. Michael's Church in Cluj-Napoca, heritage, Transylvania

■ **Rezumat:** *Soarta monumentelor istorice ale Transilvaniei între anii 1950 și 1970 s-a împletit cu numele maestrului constructor Lajos BÁGYUJ, deși până în prezent el nu a fost apreciat la valoarea sa. Scrierile sale despre misiunea, soluționarea, eficacitatea și semnificația reabilitării amintesc de cele mai importante restaurări ale sale. Maestrul constructor Lajos BÁGYUJ a fost personalitatea pregnantă, dar neapreciată a protecției monumentelor istorice de după 1948 din România, cu precădere din Transilvania, fiind coordonatorul restaurării majorității covârșitoare a clădirilor bisericești care a avut loc în perioada 1950-1970.² Cele două lucrări ale sale de cea mai mare importanță profesională sunt reabilitarea Bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca, inclusiv reboltirea corului, și restaurarea bisericii de pe strada Kogălniceanu.³ *Ars poetica* lui Lajos BÁGYUJ poate fi considerată și astăzi valabilă: „Reabilitarea monumentelor istorice este munca tehnică, respectiv artistică efectuată cu scopul menținerii creațiilor arhitecturale. Ne străduim ca reabilitarea să se efectueze în cel mai autentic mod din punct de vedere al conținutului și al formei.”⁴*

■ **Cuvinte cheie:** Lajos BÁGYUJ, protecția monumentelor istorice din România, biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca, patrimoniu, Transilvania.

■ Fiul lui Lajos BÁGYUJ senior și al Máriei PALÁNKI s-a născut la 20 septembrie 1920 la Cluj-Napoca. Studiile începute în orașul natal le-a continuat la Budapesta, unde a primit o pregătire profesională cuprinzătoare și de înalt nivel în domeniul lucrărilor de restaurare. După cum specifică în autobiografia sa, în 1938 a obținut calificarea de maestru constructor la Școala Maghiară Regală de Stat Superioară de Construcții⁵ din Budapesta (1879–1943). Conform răspunsului oficial la cererea ulterioară pentru o copie a diplomei, arhivele instituției de învățământ au fost aproape complet distruse în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Astfel, el nu a putut dovedi absolvirea școlii industriale sau calificarea sa cu un document, certificat sau copie legalizată a acestuia.

1 Literature and cultural historian, research associate at the Institute for Literary Studies of the Centre for the Study of Humanities, Budapest, Hungary.

2 Cf. "Our forgotten Transylvanian conservationist-architect, the memorable Lajos BÁGYUJ, when he was assigned with the conservation of these churches, collected all the builders' signatures. These were all signatures of Hungarian carpenters from the Călata region." István Tas SZÁSZ, „A hullarablás formáiról és tanulságairól,” *Zálogházak* 14:73-74 (2003-2004), 29.

3 Former Farkas utca in Hungarian, Ulița Lupilor in Romanian; Wolves' Alley.

4 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 263.

1 Istorici al literaturii și culturii, Cercetător la Institutul de Studii Literare al Centrului pentru Studiul Științelor Umaniste, Budapesta, Ungaria.

2 Compară cu: „Uitatu nostru arhitect restaurator ardelean, memorabilul Lajos BÁGYUJ, când i s-a cerut să restaureze aceste biserici, a adunat din ele toate însemnele de meșteri. Acestea au fost unul câte unul însemne ale dulgherilor maghiari din Călata.” Conform cu István Tas SZÁSZ, „A hullarablás formáiról és tanulságairól,” *Zálogházak* 14:73-74 (2003-2004), 29.

3 Fosta Ulița Lupilor.

4 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 263.

5 În limba maghiară: Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola.

■ **Fig. 1.** Portretul lui Lajos BÁGYUJ imortalizat de Imre NAGY din Jigodin.
© colecția personală a lui Péter SAS

■ **Fig. 1.** Lajos BÁGYUJ as depicted by Imre NAGY of Jigodin. © Péter SAS's personal collection

■ **Fig. 2.** Însemnul de maestru a lui Lajos BÁGYUJ pictat de József KÖPECZI SEBESTYÉN.

© colecția personală a lui Péter SAS

■ **Fig. 2.** The master signature of Lajos BÁGYUJ on the painting of József KÖPECZI SEBESTYÉN.
© Péter SAS's personal collection

De la mijlocul anilor 1950 a primit comenzi pentru reabilitarea și restaurarea unor monumente istorice clasate, de importanță pentru întreaga Românie, considerate a fi o serioasă provocare. Aceste lucrări de mare responsabilitate, a căror soluționare și realizare reușită în sine i-au oferit oportunitatea de a-și dovedi calitatea profesională, ocazia de a demonstra că, deși nu a certificat studii superioare cu o diplomă, a fost capabil să rezolve sarcinile care i-au fost încredințate, datorită cunoștințele profesionale dobândite în practică. Munca lui a fost îngreunată de faptul că a trebuit să pornească pe un drum complet neexplorat.

Până la marile schimbări istorice, politice și administrative din 1920, monumentele istorice din Transilvania au aparținut Comitetului Național al Monumentelor (CNM) din Budapesta,⁶ condus de baronul Gyula FORSTER (1846–1932). Pentru restaurarea fiecărui monument important al Transilvaniei, era solicitat fie un specialist local de la muzeu sau universitate, fie un delegat – expert de renume de la centrul CNM din Budapesta, pentru a stabili obiectivele și sarcinile, coordonând totodată lucrările. În acest sens pot fi enumerate câteva exemple din Cluj-Napoca. Restaurarea din 1907 a fostei mănăstiri dominicană, apoi franciscane, din Orașul Vechi și a cetății din Hunedoara, lucrări care au fost realizate sub conducerea respectatului profesor universitar arhitect István MÖLLER (1860–1934). La reabilitarea din 1910–11 a interiorului Bisericii Reformate de pe strada Kogălniceanu și la săpăturile cimitirului Bisericii Reformate din Târgu Mureș a fost solicitat profesorul Béla PÓSTA (1862–1919), director al Muzeului Național al Transilvaniei, secția Numismatică și Antichități, conducător al școlii de arheologie din Cluj-Napoca.

După 1920, în Transilvania au rămas foarte puțini specialiști suficient de calificați în domeniul restaurării monumentelor istorice. Chiar dacă ar fi existat, nu ar fi putut face mare lucru, deoarece domeniul era condus și supravegheat de autoritățile și ministerele românești, care la stabilirea ordinii lucrărilor nu prioritizau protejarea și păstrarea pentru viitorul îndepărtat a monumentelor istorice vechi de câteva sute de ani, legate de istoria maghiară și de familiile istorice din Transilvania. Cei patru ani de după cel de-al doilea partaj de la Viena au reprezentat o schimbare semnificativă și pozitivă pentru

■ He was born in Cluj-Napoca, on 20 September 1920, as the son of Lajos BÁGYUJ the elder and Mária PALÁNKI. He started his studies in his hometown and continued them in Budapest, where he received thorough and high-level vocational training regarding the quality of conservation works. According to his autobiography, in 1938 he acquired the master builder qualification at the architecture class of the Royal Hungarian State Higher Industrial School of Construction⁵ in Budapest (1879–1943). In response to his subsequent request for a copy of his certificate, the archives of the educational institution he had attended were almost entirely destroyed during World War Two. For this reason, he could not prove having completed his studies at the vocational school and his qualification thereof with any certificate or an authentic copy of such diploma.

Starting from the mid-1950s, he was given assignments for the conservation of nationally listed historic buildings of outstanding significance. These assignments implied substantial professional challenges and high responsibility to carry out works, which, if successfully accomplished, provided him with opportunities to earn professional credit. He had the chance to confirm that, although he could not present advanced degrees and a higher education diploma, due to his professional knowledge acquired through practice, he was able to solve the issues assigned to him. His work was hindered by the fact that he had to pioneer entirely new methods.

Until the major historical, political and public administration changes that occurred in 1920, the Transylvanian historic buildings too were supervised by the National Committee of Historic Buildings (NCHB)⁶ headquartered in Budapest and led by Baron Gyula FORSTER (1846–1932). For the conservation of important Transylvanian historic buildings, either a local expert (from a museum or university) was requested, or a famous expert was sent from the NCHB headquarters in Budapest, who coordinated the works and established the tasks and duties. Several examples from Cluj-Napoca can be mentioned. The conservation works of the once Dominican, later Franciscan monastery and of the Corvin Castle in Hunedoara in 1907 were led by the highly respected architect and professor at the Technical University István MÖLLER (1860–1934). At the conservation of the interior of the Calvinist church in Kogălniceanu Street, between 1910–11, and for the grave excavation in the graveyard of the Calvinist church in Târgu Mureș the expertise of Professor Béla PÓSTA (1862–1919), the director of the Numismatic and Historic Artefacts Collection within the Transylvanian National Museum and the head of the archaeological school in Cluj-Napoca was requested.

After 1920, there were very few experts in Transilvania who were well versed in historic building conservation and restoration. Even if there had been, they could not have done much, since this area was also governed

⁵ In Hungarian: Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola.

⁶ In Hungarian: Műemlékek Országos Bizottsága (MOB).

⁶ În limba maghiară: Műemlékek Országos Bizottsága (MOB).

and overseen by the Romanian specialist authorities and ministries, for which, when setting the priorities of works, the preservation of monuments linked to Hungarian history and traditional Transylvanian families and their safeguarding for the future did not represent a priority. The four years following the signing of the Second Vienna Award meant a significant and positive shift in the historic building inventory of Northern Transylvania. During those few years, significant gaps could be filled, although the works were very limited and hindered by the war and the lack of funds. Here are a few examples of the works conducted during that period: the conservation of the St. Michael's Church (1942), the conservation of the initial state of the Matthias Corvinus House (1943) in Cluj-Napoca, and the historic building protection interventions at the Calvinist church of Sic (1944).

After World War Two, historic buildings were perhaps in an even worse condition, the number of professionals and the available funds being even less. József BIRÓ (1907–1945), the Transylvanian art historian, who, despite his death at a young age, had a significant life work, became a victim of the terror inflicted by the Arrow Cross in Budapest. University teacher Géza ENTZ, as a Hungarian citizen, had to return to Budapest. By and large, it was only Károly KÓS (1883–1977) and László DEBRECZENI (1903–1986) who could be involved in conservation and restoration works.

During the 1950s, Lajos BÁGYUJ started his career with youthful enthusiasm. Being aware of his possibilities and professional experience, he tried to ask for the opinions of famous art historians, historic buildings experts and all those people from whom he hoped to get help in order to carry out his work at the highest professional level. According to our present knowledge, he exchanged letters on these topics with art historians Jolán BALOGH (1900–1988) and Géza ENTZ (1913–1993), and cultural historian János HERPEI (1891–1970). He often asked for the advice of archivist and historian Lajos KELEMEN (1877–1963), heraldist József KÖPECZI SEBESTYÉN (1878–1964), retired university teacher, Piarist provincial superior and historian Vencel BIRÓ (1885–1962), and historian, Franciscan provincial with doctor's degree acquired at the Bolyai University Benedek P. FIDÉL (1907–1979). He also wrote letters when he had a discovery, because he knew who the experts dealing with certain topics, eras or styles were and he tried to help them in their work, pointing to new results and recently discovered details. Hoping for a professional opinion and advice or being aware of the importance of the newly discovered detail, he shared his discoveries with his correspondents, so that they could embed them into their research.

The historic buildings to be conserved, with the exception of the Corvin Castle, were mostly ecclesiastical, especially Roman-Catholic edifices. An unexpected help came through bishop Áron MÁRTON (1896–1980), whose attention to everything and wisdom relying on realities and common sense manifested also in the field of historic building protection.

tezaurul monumentelor istorice din Transilvania de Nord. În acei câțiva ani a fost posibil să se compenseze întârzierile a câtorva decenii, deși lucrările au fost sever restricționate și împiedicate de starea de război și de lipsa de fonduri indusă de aceasta. Câteva exemple din lucrările începute la acea vreme: restaurarea Bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca (1942), refacerea casei natale a regelui Matia din Cluj-Napoca la starea originală (1943) și intervenții de protejare ale Bisericii Reformate din Sic (1944).

După încheierea celui de-al Doilea Război Mondial – dacă este posibil – situația monumentelor istorice s-a înrăutățit și mai mult, fiind disponibili mai puțini specialiști și mai puține fonduri materiale. József BIRÓ (1907–1945), istoricul de artă din Transilvania, victima terorii crucilor cu săgeți din Budapesta, în ciuda morții violente la o vârstă fragedă, a lăsat o semnificativă operă de specialitate. Profesorul universitar Géza ENTZ, fiind cetățean maghiar, a trebuit să se întoarcă la Budapesta. În principal, doar Károly KÓS (1883–1977) și László DEBRECZENI (1903–1986) au putut fi implicați în lucrările de reabilitare-restaurare.

În anii 1950, Lajos BÁGYUJ aborda cu entuziasm tineresc sarcinile primite. Cunoscându-și posibilitățile și experiența profesională, a încercat să solicite opinia unor renumiți istorici de artă, specialiști în monumente istorice și a tuturor celor de la care spera ajutor pentru finalizarea lucrării sale la cel mai înalt standard posibil. Conform cunoștințelor noastre actuale, a corespondat cu istoricii de artă Jolán BALOGH (1900–1988) și Géza ENTZ (1913–1993), apoi cu istoricul culturii János HERPEI (1891–1970). Adesea îl aborda cu întrebări pe arhivarul-istoric Lajos KELEMEN (1877–1963), heraldistul József KÖPECZI SEBESTYÉN (1878–1964), fostul provincial piarist profesor universitar Vencel BIRÓ (1885–1962) și pe istoricul Benedek P. FIDÉL (1907–1979), provincial superior franciscan, doctor al Universității Bolyai. El le scria și despre descoperirile făcute, știind care specialist cu ce se ocupă într-o anumită temă, epocă sau stil și a făcut tot ce a putut pentru a le ajuta munca, pentru a le atrage atenția asupra noilor detalii identificate. Descoperirile sale le-a împărtășit partenerilor de corespondență, în speranța unui comentariu profesional, a unui sfat sau a importanței unei informații nou-apărute în rezultatele cercetărilor lor curente.

Printre monumentele care urmau să fie restaurate – cu excepția cetății de la Hunedoara – se numărau clădiri bisericești, în principal romano-catolice. Un ajutor neașteptat a venit din partea slujitorului lui Dumnezeu, episcopul Áron MÁRTON (1896–1980), care prin înțelepciunea sa, atentă la toate, se baza pe realitate, rațiune și bun simț, atât în domeniul protecției monumentelor istorice, cât și în alte domenii.

Acest ajutor a constat în înființarea Comitetului de Artă Ecclesiastică Romano-catolică, care a funcționat la parohia Sântu Mihail din Cluj-Napoca. Componenta comisiei vorbește de la sine. Președinte: Episcop Áron MÁRTON, Vicepreședinte: Béla BARÁTH (1893–1977), profesor de teologie, canonic, paroh al Bisericii Sf. Mihail, bibliograf. Membri: Lajos BÁGYUJ și Mihály RÁTZ (1884–1962), președinte al Asociației Industriașilor din Cluj-Napoca, consilier tehnic, arhitect; Lajos KELEMEN, fost director principal al muzeului și arhivei, istoric; József KÖPECZI SEBESTYÉN, fost bibliotecar universitar, heraldist; Vencel BIRÓ, istoric piarist, fost profesor universitar și provincial al ordinului piarist dizolvat în 1948 și Géza VÁMSZER (1896–1976), etnograf, profesor de liceu. Secretarul Comisiei: Ernő TELEKI (1902–1980), fost moșier și membru în parlamentul ungar al Partidului Ardelean și fost președinte al Consiliului Economic Ardelean. Meritul necontestat al celor doi mari preoți este că au implicat în munca comisiei specialiști cunoscuți, care însă se confruntau cu condiții financiare precare și lipsa stimei sociale. Probabil pentru ei cea mai importantă a fost conștiința că încă pot fi utili datorită cunoștințelor avute, dacă sunt lăsați să servească binele comunității.

Lajos BÁGYUJ a raportat în scris în mod regulat despre toate lucrările de restaurare pe care le-a efectuat, iar studiile sale au fost publicate în anuare și

reviste de specialitate. Astfel a fost evaluată și apreciată munca sa care însă, din lipsa studiilor universitare și neprezentării diplomei fără vina sa – anterioară menționată, cu toată activitatea sa auto-didactică și de auto-cultivare, nu a fost recunoscută sau tratată la valoarea ei reală.

Scrierile sale care se referă la sarcina, soluția, eficacitatea și semnificația restaurării citează cele mai importante realizări profesionale: lucrările de restaurare exterioară și interioară ale Bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca (1956–57), Biserica din strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca (1958), Biserica Franciscană din Cluj-Napoca (1959), Biserica Reformată din Nima (1961), restaurarea Bisericii Romano-catolice din Florești și a picturilor murale (1961–62), cetatea din Hunedoara (1965–68), restaurarea Catedralei din Alba Iulia (1967–73) și a Bisericii Romano-catolice din Chinteni (1981).

Una dintre cele mai importante sarcini profesionale ale sale, restaurarea Bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca, a fost demarată cu reboltirea corului. Bolta gotică inițială s-a deteriorat atât de mult în marele incendiu din 1697, încât în 1752 a fost înlocuită cu o boltă în stil baroc, dispusă la un nivel inferior. Ca urmare a lucrărilor de construire a turnului la mijlocul secolului al XIX-lea, au apărut probleme structurale. Acest lucru este atestat de proiectul de reparare din 1854 a bolților păstrate. Pe parcursul proiectării lucrărilor de restaurare din 1942, reboltirea corului era deja marcată ca o sarcină urgentă, dar la acea vreme, în condițiile celui de-al Doilea Război Mondial, în plină desfășurare, realizarea acestei mari lucrări nu a fost posibilă. Biserica era conștientă de amploarea acestei probleme tehnice, în 1938, la solicitarea lui Áron MÁRTON, parohul bisericii la acea vreme, arhitectul și istoricul de artă Jenő RADOS (1895–1992) a examinat corul, dar datorită situației *sedis vacantis*⁷ a parohiei, chiar după un an a putut formula aceeași expertiză: „din cauza presiunii laterale a bolții sau a mișcării fundațiilor, corul a fost reboltit. În primul rând, arcul mai plat al bolților în cruce, contrastează cu bolțile în stea extrem de ușoare, gotic târzii ale navei. [...] De dragul efectului unității interioare a bisericii, ar fi de dorit să se elimine disonanța existentă și să se armonizeze amenajarea spațială al corului cu celelalte părți ale bisericii.”⁸

În anul 1956, la cercetarea bolții corului, găsirea amprentelor nervurilor de la îmbinarea acestora cu coloanele fasciculate alipite peretelui a făcut posibilă refacerea bolții cu nervuri în cruce pe ogive, la forma originară. Acest tip de boltire s-a utilizat pentru acoperirea spațiilor pătrate prin încrucișarea a două bolți de aceeași secțiune transversală.⁹ Cheile de boltă ale noii bolți în cruce a corului imită metoda medievală, dar sunt realizate în mod modern. Bolțile capelilor laterale nu au fost modificate, ele aparținând elementelor de arhitectură din epoca barocă.

Înscriserile a numeroși specialiști din țară și din străinătate în paginile *Cărții vizitatorilor* din timpul restaurării Bisericii Sf. Mihail confirmă realizarea lucrării la o calitate superioară, cu respectarea aspectelor și reglementărilor de protecția monumentelor istorice. Cităm mai jos câteva însemnări, dintre care ultima se referă și la lucrările bisericii de pe strada Kogălniceanu. „Văd că munca profesională făcută cu adevărată dragoste va avea rezultat, această biserică va fi nu doar cea mai elegantă din Transilvania, dar și cea mai corect restaurată. Mulțumire muncitorilor care lucrează cu însuflețire și din toată inima. Cluj, 28. II. 957. Károly KÓS”,¹⁰ respectiv „Toată lumea datorează recunoștință conducătorului și fiecărui muncitor pentru restaurarea uimitoare din punct de vedere științific și artistic a Bisericii Sfântu Mihail. Attila T. SZABÓ (1906-1987) lingvist, istoric literar, cercetător etnograf 5. V. 1957.”,¹¹

The bishop's support materialized in the establishment of the Roman Catholic Committee for Religious Art, headquartered in Cluj-Napoca, at the St. Michael Parish. The composition of the committee speaks for itself. Its president was bishop Áron MÁRTON, vice-president was Béla BARÁTH (1893–1977), who was a theology professor, a canon, the parish priest of the St. Michael's Church, bibliographer. The members were: master builders Lajos BÁGYUJ and Mihály RÁTZ (1884–1962), the latter being also the president of the Association of Craftsmen of Cluj-Napoca, a technical advisor and architect; Lajos KELEMEN – retired museum and archives director, archivist, historian; József KÖPECZI SEBESTYÉN – retired university librarian, heraldist; Vencel BÍRÓ – Piarist historian, a retired professor, the former superior of the Piarist Order dissolved by the state in 1948; and Géza VÁMSZER (1896–1976) – ethnographer, a secondary school teacher. The secretary of the committee was Count Ernő TELEKI (1902–1980), a landowner, the summoned member of parliament as a member of the Transylvanian Party, the president of the Economic Council of Transylvania. It was the extraordinary merit of the two ecclesiastical dignitaries that they were involved in this work these notable professionals struggling with difficult financial situations and the lack of social acknowledgement. Still, the most important for them was perhaps the fact that they still could serve their community with their knowledge.

Lajos BÁGYUJ regularly compiled written accounts of the conservation works he carried out, and his studies were published in yearbooks and specialist journals. That is how his work acquired appreciation and recognition for its worth. As mentioned earlier, due to the lack of a university degree and the lack of a certificate of his studies (not his fault), and to the fact that he was a self-taught person, his professional results were not acknowledged and were not valued at their actual worth.

His writings on the objective, solution, efficiency and significance of conservation refer to his most important assignments: the external and internal conservation works at St. Michael's Church in Cluj-Napoca (1956–57), the works at the Calvinist church in Kogălniceanu Street (1958), the Franciscan Church in Cluj-Napoca (1959), the Calvinist church in Nima (1961), the Roman-Catholic church in Florești, including its frescos (1961–62), the Corvin Castle in Hunedoara (1965–68), the restoration of the cathedral in Alba Iulia (1967–73) and the Roman-Catholic church in Chinteni (1981).

One of his most important assignments, the conservation of St. Michael's Church in Cluj-Napoca, started with the rebuilding of the vault over the apse. The original Gothic vault suffered so much damage when a huge fire occurred in 1697, that in 1752 it was replaced by a lower, Baroque vault. In the 19th century, when the construction works of the tower were carried out, structural issues arose. This is indicated also by the repair plans of the vault dating from 1854. The rebuilding of the vault of the apse was

7 Funcție bisericească vacantă.

8 Jenő RADOS, „A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása,” *Technika* 23:5 (1942), 146.

9 Există dezbateri profesionale despre corectitudinea canelurii nervurilor.

10 Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 296.

11 Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 298.

established as an urgent task also when the restoration works in 1942 were planned, but at that time – due to the war – this major work could not be undertaken. The church was aware of the magnitude of the technical problem, thus in 1938, at the request of Áron MÁRTON, who was then the parish priest of the church, architect and architecture historian Jenő RADOS (1895–1992) examined the apse, but due to the *sedis vacantis*⁷ condition of the parish, even after one year, he could formulate the same expert opinion: „due to the lateral pressure of the vault or the shifting of the foundation, the apse received a new vault. First of all, the flatter arch of the cross-vaults differs from the late-Gothic star-vaults of an extremely light shape. [...] In order to ensure the unity of the interior space, it is highly desirable to dissolve the disharmony and to adjust the architecture of the apse to the main part of the church.”⁸

In 1956, when the vault of the apse was examined, and the trace of the ribs at their junction to the bundle columns attached to the walls was discovered, the rebuilding of the original cross-ribbed vault became possible. This type of vault was used to cover rectangular spaces, by crossing two vaults with the same transversal section.⁹ The keystones of the newly built cross-vault imitate the medieval method but are created in a modern style. The vaults of the lateral chapels were not modified; these are part of the architectural heritage of the Baroque era.

The many entries by domestic and foreign professionals in the *Visitors Book* provided during the conservation works confirm the high standards at which the historic building protection aspects and requirements were met. Some of these entries are quoted below, the last one also referring to the works carried out in the Calvinist church in Kogălniceanu Street. “I can see that professional work carried out with true dedication will have results, that this church will be not only the most elegant but also the most adequately conserved church in Transylvania. Heartfelt thankfulness to the craftsmen who work with such enthusiasm. Cluj-Napoca, 28 February 1957. Károly KÓS.”¹⁰ “We all owe a debt of gratitude to the leader and each worker for the conservation of the St. Michael’s church, which is amazing from both scientific and artistic perspectives. Attila SZABÓ T. (1906–1987), linguist, literature historian, ethnographer, 5 May 1957.”¹¹ “I experienced the greatest joy in my life at the concluding of the internal conservation works at the St. Michael’s Church in Cluj-Napoca.” Today this magnificent church is again standing in its full architectural beauty. One should quote from *The Tragedy of Man* written by Imre MADÁCH: ‘Glory to our God in Heaven, May the earth

■ Fig. 3. Schele în jurul turnului bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca.

© colecția personală a lui Péter SAS

■ Fig. 3. The scaffolding on the St. Michael’s Church in Cluj-Napoca.

© Péter SAS’s personal collection

apoi „Am trăit una dintre cele mai mari bucurii ale vieții mele la finalizarea lucrărilor de restaurare interioară a clădirii Bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca. Astăzi, minunata biserică arată din nou frumusețea ei arhitecturală de odinioară.” Putem cita din *Tragedia omului* a lui Imre MADÁCH: „Slavă Dumnezeului nostru în înălțimi, pământul și cerul să-l laude.” Cluj, 13 mai 1957. Lajos KELEMEN,¹² și „Am văzut lucrările de reabilitare ale Bisericii Sf. Mihail și ale Bisericii din strada Kogălniceanu, care sunt foarte interesante și instructive, atât din punctul de vedere al protecției monumentelor istorice, cât și al istoriei arhitecturii, scoțând la iveală multe valori până acum ascunse. Sunt convins că restaurările conduse și gestionate de Direcția pentru Protecția Monumentelor Istorice oferă o bază solidă pentru rezolvarea problemelor ulterioare. Lucrările sunt realizate conform cerințelor științifice, atent gândite și executate, luând în considerare aspectele general acceptate ale protecției monumentelor istorice moderne. Cluj, 5. IX. 1961. Géza ENTZ.”¹³

Cea mai mare recunoaștere a venit odată cu diploma bogat ornamentată¹⁴, semnată de episcopul Transilvaniei, acordată în 1956 pentru redarea „facturii

⁷ Vacancy of an ecclesiastical office.

⁸ Jenő RADOS, „A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása,” *Technika* 23:5 (1942), 146.

⁹ There are professional debates regarding the appropriateness of the fluting of the ribs.

¹⁰ Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 296.

¹¹ Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 298.

¹² Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 298.

¹³ Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 299.

¹⁴ Este disponibilă doar fotografia diplomei, originalul este pierdut sau ascuns și nu se găsește nici în Arhivele Arhiepiscopiei din Alba Iulia.

■ **Fig. 4.** Lajos BÁGYUJ între Jolán BALOGH și Magda LUKÁCSOVICS. © colecția personală a lui Péter SAS
■ **Fig. 4.** Lajos BÁGYUJ between Jolán BALOGH and Magda LUKÁCSOVICS. © Péter SAS's personal collection

ogivale” corului, tuturor celor care au făcut cel mai mult pentru reabilitarea de succes. Exemplarele diplomei concepute și realizate de artistul heraldic și pictorul József KÖPECZI SEBESTYÉN, semnate de episcopul Áron MÁRTON și parohul Béla BARÁTH au fost conferite în total la douăsprezece persoane. Pe lângă maestrul constructor Lajos BÁGYUJ, acestea sunt: dulgherii Márton GEBEFÜGI și Mihály BALÁZS, maștrii instalatori de armături Sándor VÁRADI și Jenő BÁGYUJ, zidarii György CSORBA și József UDVARI, maestrul pietrar István MOLNÁR și betoniștii György CSORBA și József UDVARI. După ce prelatul-parohial Béla BARÁTH, istoric cultural și fost profesor de teologie la Alba Iulia a semnat fotografia diplomei, aceasta a fost autenticată cu sigiliul uscat al episcopului lui Áron MÁRTON.

La lucrările de la Biserica Sf. Mihail au participat și artiști plastici de seamă la lucrările de remodelări autentice. „După renovarea corului, lucrările de reabilitare au continuat în navele bisericii. În locul cheilor de boltă lipsă, am realizat altele noi proiectate de József KÖPECZI SEBESTYÉN împreună cu sculptorul Tibor SZERVÁTIUSZ (1930-2018). Astfel: pentru nava centrală am cioplit arhanghelul Sfântul Mihail pe cheia celei de a doua travee din fața arcului de triumf, Sfântul Ladislau în cea de a patra travee, respectiv cheia cu Sfântul Ștefan în treia travee al navei laterale nord.”¹⁵

O importantă descoperire la biserica reformată de pe strada Kogălniceanu descrisă de BÁGYUJ: „Pe parcursul lucrărilor de restaurare, am reușit să găsim câteva fragmente frumoase de nervuri și pietre de consolă ale boltii gotice, care erau doar presupuse de literatura de specialitate.”¹⁶ În timp ce lucra la Biserica Reformată din Nima, a relatat: „am reușit să descoperim un tabernacul și figura pictată a unei sfinte. Desenul fin, reprezentarea mișcărilor și a îmbrăcămintei, precum și fundalul fragmentului de pictură murală găsită este de factură gotică.”¹⁷ La Alba Iulia, ca un succes neașteptat al săpăturilor, s-au dezvelit rămășițele pământești ale lui Gheorghe MARTINUZZI, episcop de Oradea, care, după atâtea secole, a putut în sfârșit să se odihnească în propriul mormânt. Lucrările efectuate în fosta cetate cavalească din Hune-

and the heaven praise Him.’ Cluj-Napoca, 13 May 1957. Lajos KELEMEN.”¹² “I visited the conservation works at St. Michael’s Church and the Calvinist church in Kogălniceanu Street, which are very interesting and instructive both from the point of view of historic building protection and architecture and brought to light many hidden values. I am convinced that the conservation works led and guided by the Historic Building Protection Directorate provide a solid basis for the solution of further tasks. The works are carried out with scientific proficiency and careful diligence and extensively rely on the generally accepted considerations of modern historic building protection. Cluj-Napoca, 5 September 1961. Géza ENTZ.”¹³

The highest recognition was offered by the richly ornated diploma¹⁴ signed by the Transylvanian bishop, donated by him in 1956 for restoring the “Gothic style” of the apse for all those who made the most effort for the successful restoration. The copies of the diploma designed and created by heraldist and painter József KÖPECZI SEBESTYÉN and signed by bishop Áron MÁRTON and parish priest Béla BARÁTH were received by twelve people. Besides master builder Lajos BÁGYUJ, these were carpenters Márton GEBEFÜGI and Mihály BALÁZS, concrete slab installers Sándor VÁRADI and Jenő BÁGYUJ, masons György CSORBA and József UDVARI, stone carver master István KOCIS MOLNÁR, concrete masters István SZÉKELY and Gyula BOROS. After the prelate and parish priest Béla BARÁTH, cultural historian, and former theology professor in Alba Iulia put his signature on the photograph of the diploma, it was authenticated with the stamp of bishop Áron MÁRTON.

Outstanding artists also took part in the conservation works at St. Michael’s Church: “After the conservation of the apse, the works continued in the naves of the church. In order to replace the missing keystones, we commissioned new ones from sculptor Tibor SZERVÁTIUSZ (1930-2018), designed by József KÖPECZI SEBESTYÉN. More specifically: in the second span from the triumphal arch, we had Saint Michael the Archangel, in the fourth span we had Saint Ladislau, and in the third span of the northern side nave we had Saint Stephen carved.”¹⁵

Lajos BÁGYUJ had an important discovery while working at the Calvinist church in the Kogălniceanu Street: “During the restoration works, I managed to find several beautiful pieces of ribs and some of the corbels of the Gothic vault, the existence of which was only presumed in the specialist literature

15 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 260.

16 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 260.

17 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 261.

12 Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 298.

13 Péter SAS, *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009), 299.

14 Only a photograph of the diploma is available, since the original is nowhere to be found, not even at the Archives of the Roman Catholic Archdiocese of Alba Iulia.

15 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 260.

until now.”¹⁶ During the works there, he reported, “We could reveal a tabernacle and the painting of a female saint. The finely drawn figures of the revealed mural painting, the depiction of the movements and garments, and the background of the entire series show a Gothic style.”¹⁷ In Alba Iulia, he had an unexpected success when he found the remains of the bishop of Oradea, George MARTINUZZI, who, after so many centuries, could rest in his own grave. The works carried out in the castle in Hunedoara also resulted in significant discoveries of eternal values. “The restoration of the Matthias loggia was based on the results of the on-site assessment. Due to restoring the original aspect of this building, the first Renaissance elevation of Transylvania is revealed.”¹⁸

The discovery and the ensuing interpretation regarding the Franciscan church made by Lajos BÁGYUJ in 1978 deserve special attention and highlight, more so since his results have been neglected since then. The confirmation through scientific methods of his discovery may rightfully influence the views on the development of Cluj-Napoca. “The measurement and research carried out in the church seem to point to five construction periods. [...] As a result of the measurements and research in the crypt of the sanctuary, the walls and stone floor were identified at the level of the floor as dating from the Árpád dynasty, after the Mongol invasion.”¹⁹

In conclusion, one must accept those presumptions, according to which in lack of higher studies, Lajos BÁGYUJ indeed could not possess all lexical knowledge related to his field of expertise, which can be acquired only through university studies. Therefore, he tried to compensate for the lack of university studies by self-teaching, purchasing and studying the latest specialist literature, by knowledge absorbed in fieldwork, and by requesting the expert opinion of the most important domestic and international professionals in monument protection. He was a true “self-made man”. He had a good practical ability how to transcend the scarce economic possibilities of socialist Romania. He can be described as an active person with an entrepreneurial spirit able to pay attention to all details, a precursor to his age. He was not and did not become a wealthy man, since he did not find any motivation in material benefits. The professional acknowledgement acquired for his work was his compensation.

Prior to starting any conservation assignment, he gained knowledge on the history of the building and tried to apply the most

doara s-au încheiat și cu o nouă valoare durabilă. „Restaurarea loggiei Matia s-a bazat pe rezultatele cercetărilor de la fața locului. Prin restabilirea caracterului original al acestei părți, ni se înfățișează prima fațadă renașcentistă din Transilvania.”¹⁸

Este demnă de atenția profesională descoperirea lui Lajos BÁGYUJ din 1978 legată de biserica franciscană și constatările făcute de el, de atunci ignorate, însă confirmarea acestora cu mijloace științifice ar influența probabil plauzibil ideile anterioare despre dezvoltarea Clujului ca oraș. „Măsurătorile și cercetările din biserică par să ateste cinci perioade de construire. [...] În urma măsurătorilor și cercetărilor efectuate în cripta corului, au fost identificate podirea de piatră a corului și pereții acestuia de la nivelul pardoselii – de după invazia tătară –, datând din epoca arpadiană.”¹⁹

În concluzie, trebuie să admitem părerile conform cărora, din cauza lipsei de studii superioare, Lajos BÁGYUJ nu putea într-adevăr deține toate cunoștințele de factură lexicală legate de domeniul său, care în mare măsură se dobândeau numai în cadrul studiilor superioare. Așadar, a încercat să compenseze lipsa pregătirii universitare prin auto-cultivare, prin procurarea și studierea cărților de specialitate și prin cunoștințe care puteau fi acumulate numai lucrând la fața locului și solicitând sfaturi profesionale de la cei mai importanți specialiști naționali și internaționali în protecția monumentelor istorice. A fost un adevărat „*self-made man*”, un om care s-a ridicat prin forțe proprii. Cu simțul lui practic, a depășit posibilitățile oferite de anevoioasa economie națională a României socialiste și ar putea fi caracterizat ca precursor al specialistului activ, de tip antreprenorial, capabil să fie atent la toate. El nu a fost și nu a devenit un om bogat, pentru că nu cele materiale îl dirijau. Recunoștința profesională care i s-a acordat în timpul muncii l-a compensat pentru toate.

Înainte de a începe lucrările de restaurare a unei clădiri primite în sarcină, se informa despre trecutul ei istoric, solicitând opinia celor mai buni specialiști și se străduia să aplice cele mai potrivite metode de intervenție. Așa cum afirma într-o manieră ars poetica în timpul activității de salvare a monumentelor de arhitectură medievale: „Reabilitarea monumentelor istorice este munca tehnică, respectiv artistică efectuată cu scopul menținerii creațiilor arhitecturale. Ne străduim ca reabilitarea să se efectueze în cel mai autentic mod din punct de vedere al conținutului și al formei. Prin această activitate, transmitem posterității arhitectura și sculptura decorativă a evului mediu.” Să apreciem efortul și activitatea sa prin prisma străduinței sale ferme și să comemorăm moartea din 1985 a specialistul în restaurarea monumentelor istorice.

Pe vremea lui, nu erau încă disponibile instrumentele și materialele moderne, indispensabile pentru protecția și restaurarea autentică a monumentelor istorice, fără de care specialistul de astăzi nici nu ar încerca să înceapă intervenția, știind că ar putea face mai mult rău decât bine.

Luând în considerare restricțiile tehnice, financiare și – la acea vreme un real obstacol – cele politice ale epocii sale, ar trebui să acordăm mai multă atenție activității și realizărilor sale, fără de care cu greu, sau mai degrabă deloc, nu am avea cunoștință de restaurarea monumentelor istorice din România anilor cincizeci–șaptezeci ai secolului 20, și mai ales a rezultatelor acesteia. Prin scrisoarea din 4 iulie 1958, Antal JUHÁSZ (1912-1990), parohul din Cristești Ciceului își exprimă sincera apreciere a muncii lui BÁGYUJ, totodată însușindu-l pentru lucrările ce vor urma, cu inspirata propoziție: „Să dea bunul Dumnezeu ca să readucă la viață arta slăvitoare de Dumnezeu a strămoșilor noștri în cazul a cât mai multor monumente istorice”²⁰

16 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 260.

17 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 261.

18 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 261.

19 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 261.

18 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 261.

19 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 261.

20 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 149.

■ **Fig. 5.** Lajos BÁGYUJ (domnul în picioare, în pălărie) și muncitorii săi. © colecția personală a lui Péter SAS

■ **Fig. 5.** Lajos BÁGYUJ (standing, in a hat) with his workers. © Péter SAS's personal collection

Această dorință ar putea fi o cerință pe care ar trebui să o ia la inimă și să o îndeplinească specialiștii de protecția monumentelor istorice din zilele noastre. Numele și opera lui Lajos BÁGYUJ sunt mai puțin cunoscute în literatura de specialitate și de publicul cititor decât cele ale altor specialiști importanți transilvăneni.²¹ Evaluarea realizărilor sale din vremea respectivă – mai ales din partea generației tinere – are baze emotive. Însă cine nu a trăit în perioadă politică infamă, marcată de numele lui Nicolae CEAUȘESCU²² nu poate să priceapă ce a însemnat sufletește pentru comunitatea ardeleană salvarea unui monument istoric purtător de identitate. Parcă lor înșiși li s-ar fi oferit posibilitatea supraviețuirii. În procesul de formare a unui verdict profesional definitiv cu privire la activitatea sa, nu trebuie să ignorăm propria lui opinie: „Știu, că nu am creat nimic apropiat de munca perfectă, dar ceea ce am făcut, am înfăptuit cu dragoste și stăruință, după modestul meu talent.”²³

Bibliografie / Bibliography

- BÁGYUJ, Lajos. *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)* editat de Péter SAS. Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012.
- RADOS, Jenő. „A kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálása.” *Technika* 23:5 (1942).
- SAS, Péter. *A kolozsvári Szent-Mihály-templom és egyházi gyűjteménye*. Cluj-Napoca: Editura Gloria, 2009.
- SAS, Péter. „A kolozsvári Szent-Mihály-templom restaurálása,” *Művelődés*, 4:19 (2001).
- SZÁSZ, István Tas. „A hullarablás formáiról és tanulságairól.” *Zálogházak* 14:73-74 (2003-2004).

suitable method by asking the opinion of the best professionals. Just as he put it while aiming to save medieval architectural values as his *Ars poetica*: “Historic building conservation is nothing short of technical and art-work carried out with the aim of preserving architectural artefacts. Our aim is to achieve the greatest level of authenticity both in the content and the form of historic building conservation. Through this activity, we safeguard the architecture and the decorative sculpture of the Middle Ages for generations to come.” One must appreciate his work and remember the historic building conservationist passed away in 1985 while acknowledging his resolute endeavour.

In his time, authentic historic building protection and conservation did not possess yet those modern tools and materials, that today are indispensable, and in lack of which today's professionals do not even start work, aware that they might even do more harm than appropriate intervention.

Taking into account the technical, financial and political restrictions of his time (the latter meant impediments with real dangers), we ought to pay higher recognition for his work and accomplishments, without which we could hardly speak of historic building conservation and its results between the 1950s and the 1970s in Romania. His work was most recognized and urged to be continued by priest Antal JUHÁSZ (1912-1990), the parish priest in Cristești Ciceului in his letter dated 4 July 1958. His sincere, inspired message was an encouragement to work: “May God give you the ability to bring to life from as many monuments as possible the art of our ancestors made in praise of God.”²⁰

This wish could be an expectation that today's historic building protection professionals could also consider. The name and work of Lajos BÁGYUJ are less known in the specialist literature and by the wider public than of other important historic building professionals²¹. His activity is still acknowledged on an emotional level, especially by the younger generation. However, those who did not live during the politically notorious era under Nicolae CEAUȘESCU²² do not know what the safeguarding of a historic building embodying our identity meant for the Transylvanian community. It was as if this community was given the chance to survive through conservation. In expressing the final appreciation of his work, one should not neglect his opinion about himself: “I know my work was far from being perfect, but all I accomplished was done with love and dedication, according to my modest abilities.”²³

20 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 149.

21 Naturally considering each of them at their own importance and value.

22 Former Romanian dictator, born 26 January 1918, died 25 December 1989.

23 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 7.

21 Desigur tratând pe fiecare după propria greutate și valoare și nu generalizat.

22 Fost dictator român, născut 26.01.1918, decedat 25.12.1989.

23 Lajos BÁGYUJ, *Műemlék-helyreállítás Erdélyben (1955–1973)*, ed. Péter SAS (Cluj-Napoca: Kolozs-dobokai Főesperesi Kerület, 2012), 7.

■ MÉSZÁROS Bernadett¹

The application of a World Heritage Management Plan as a methodological tool for listed building complexes – on monitoring.²
Part 3.

Világörökségi kezelési terv mint módszertani eszköz alkalmazása műemléki épületegyüttesre – a monitoringról.² III. rész

■ **Abstract:** In the context of the UNESCO World Heritage Convention, the W. H. Committee³ has produced a management guideline under constant review: “Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention”. This document not only provides a precise description of the World Heritage sites, criteria, nomination process and the necessary deliverables, but also describes the content, objectives and monitoring system for periodic reporting and monitoring. This is what sites can rely on in the management plan process. The system of periodic reporting has been established by UNESCO since 1998⁴ which is the obligation of member States, the first period is 1998–2005, the second 2008–2015, the third 2016–2024. Hungary joined the system with its national legislation and the first management plan process with the 2011 W.H. Act. It is therefore a kind of self-monitoring process in which the international organisation provides technical support to the Government and the latter provides technical support to the concerned regions that prepare the report (MAD, KET), which is then again, the responsibility of the Government to send back to the international organisation. This cyclical process, in addition to forcing the monitoring of sites and tracking changes over time, is also a field of professional assistance for the operation, at

■ **Kivonat:** Az UNESCO világörökségi egyezményhez kapcsolódóan a VÖ³-bizottság „Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention” címmel elkészítette a kezelési útmutatót, melyet folyamatosan felülvizsgál. Ez a dokumentum nem csak pontos leírást ad a világörökségekről, kritériumokról, nevezési folyamatról, a pozitív elbíráláshoz szükséges feltételekről, hanem leírja az időszakos jelentéstétel és nyomon követés követelményeit, cél- és monitoringrendszerét is. Ez az, amire a kezeléstervezési folyamatban a helyszínen támaszkodni lehet. Az időszaki beszámolók rendszerét 1998⁴-tól alakította ki az UNESCO, ehhez alkalmazkodni a részt vevő államok kötelessége, az első periódus, melyre ez a kötelezettség vonatkozott 1998–2005 között volt, a második 2008–2015, a harmadik 2016–2024 között, ehhez kapcsolódott Magyarország is a hazai szabályozással és az első kezeléstervezési folyamattal, a 2011. évi VÖ-törvénnyel. Ez tehát egyfajta önmonitorozási folyamat, amelyben a nemzetközi szervezet szakmai támogatást nyújt a részt vevő államnak, az pedig az érintett régióknak, akik elkészítik a beszámolót (MAD, KET), majd azt ismét a részt vevő állam felelőssége a nemzetközi szervezetnek visszajuttatni. Ez a ciklusos folyamat azon túl, hogy kikényszeríti a helyszínek figyelemmel kísérését, követi az időközben bekövetkező változásokat, egyúttal a szakmai segítségnyújtás terepe is a megfelelő működtetéshez, legalábbis a törvényalkotók szándéka szerint.⁵ A dokumentum a II. F fejezetben (a korábbi csupán bekezdésekben) rendelkezik a védelemről és menedzsmentről. Az integritás és hitelesség megőrzésének és nyomon követésének folyamatát részletesebben a „The Processes of Monitoring Specified in the Operational Guidelines”, „Reactive Monitoring” és „Periodic Reporting” címek alatt, a IV., a VÖ-helyszínek megőrzésére és nyomon követésére kidolgozott eljárásban határozza meg. A témával „reactive monitoring” néven

¹ Lecturer, chartered economist, consultant in heritage conservation, University of Pécs, Pécs, Hungary.

² Part I-II of the article was published in the previous issue of *Transsylvania Nostra* with the title: World Heritage Management Plan as a methodological tool for the application of the World Heritage Management Plan to a listed building complex - on value and management strategies and development plan [ed. note.]

³ Abbreviations: W.H.Act: World Heritage Act | WH: world heritage | OUV: outstanding universal value | U.D.: underlying documentation | M.P.: management plan

⁴ This is the date of the first large-scale technical summary on risk factors and ways of prevention and prevention, integrated into a strategy: Herb Stovel 1998: Risk preparedness: A management manual for world cultural heritage, ICCROM, Rome (p153)

¹ Adjunktus, okleveles közgazdász, műemlékvédelmi szaktanácsadó, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Magyarország.

² A cikk I–II. része a *Transsylvania Nostra* folyóirat előző lapszámában jelent meg a következő címmel: Világörökségi kezelési terv mint módszertani eszköz alkalmazása műemléki épületegyüttesre – az értékről és a kezelés stratégiáiról, valamint a fejlesztési tervről [szerk. megj.]

³ Rövidítések feloldása: VÖ-tv.: törvény a világörökségről | VÖ: világörökség | KEÉ: kiemelt egyetemes érték | MAD: megalapozó dokumentáció | KET: kezelési terv.

⁴ Ekkor keletkezett az első nagyobb lélegzetvételű szakmai összefoglaló a kockázati tényezőkről és az elhárítás, megelőzés módjairól, stratégiába integrált szemlélettel (STOVEL 1998, 153)

⁵ <https://whc.unesco.org/en/periodicreporting/>, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC 21/01, 2021. júl.

■ 1. ábra. Nick-udvari hangulat.

© MÉSZÁROS Bernadett

■ Fig. 1. Nick Court vibe. © Bernadett MÉSZÁROS

■ 2. ábra. Király u. 1., kapualj középkori nyílászárókeret részletével. © MÉSZÁROS Bernadett

■ Fig. 2. Király Street no. 1, doorway with medieval frame detail. © Bernadett MÉSZÁROS

is találkozhatunk, melyre állapotjelentésként és hatástanulmányként is hivatkozik, különös tekintettel a VÖ hitelességét és integritását veszélyeztető tényezőkre. Eszközeit elsődlegesen a veszélyeztetett listára kerülő helyszínek folyamatos és hathatós követésére hozták létre. Az egyre több veszélyeztetett helyszín és a kockázatok között a legális menedzsmenteszközök erőteljes érvényesülése nyilván szintén erősítette ezt a folyamatot.⁶

Ez a tanulmány ezekről a lehetséges utakról, módokról, használható eszközökről szól, változatlanul a pécsi Nick-udvar műemléki épületegyüttes felépítésének példáján keresztül mutatva be a módszertan alkalmazását.

■ **Kulcsszavak:** monitoring, proaktív monitoring, kezelési terv, műemlék-kezelés

Proaktív monitoring

■ A World Heritage Reactive Monitoring Process (2019)⁷ harmincnégy javaslatot fogalmazott meg, egyúttal konklúzióként megállapította, hogy a már működő eszközrendszer a hasonló nemzetközi jogi eszközök közül a legátfogóbb és céljaiban, szempontjaiban, folyamataiban megfelelően kidolgozott, valamint azt is, hogy a megvalósítás során a meg nem értésből, félreértésből

least it is intended to.⁵ Chapter II F of this document (previously only paragraphs) provides for protection and management. The process for maintaining and monitoring integrity and credibility is described in more detail in “The processes of monitoring specified in the Operational Guidelines are Reactive Monitoring (see paragraphs 169-176) and Periodic Reporting (see paragraphs 199-210)”, the 4th determines the procedure for the conservation and monitoring of WH sites. The topic is also referred to as “reactive monitoring”, which is also referred to as a status report and impact assessment, with a particular focus on threats to the credibility and integrity of WH. Its tools are primarily designed for the continuous and effective monitoring of sites on the endangered list. The considerably strong emergence of legal management tools among the growing number of vulnerable sites and risks has obviously also reinforced this process.⁶

This study refers to the possible ways, methods and tools to be used, while using the example of the Nick Court of Pécs as an example to demonstrate the application of the methodology.

■ **Keywords:** monitoring, proactive monitoring, management plan, historic building management

Proactive monitoring

■ The World Heritage Reactive Monitoring Process (2019)⁷ worded 34 suggestions, concluded that the existing instrument is the most comprehensive of all similar international legal instruments and is well elaborated in its objectives, aspects and processes, but notes that the errors in its implementation due to misunderstanding and misinterpretation weaken its functioning. Their proposals are therefore not directed at developing new aspects, but at a better understanding of the existing instruments, more transparent and clear regulation of processes and, in particular, close cooperation and clear communication with key actors. In the debates, monitoring and decision-making process, emphasis is placed on the balance between different levels (local - regional - national - international), proactivity, the integration of more expertise into the process, the “empowerment” of site managers, the development of action plans with more concrete budgets. In

⁵ [https://whc.unesco.org/en/periodicreporting/Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention](https://whc.unesco.org/en/periodicreporting/Operational%20Guidelines%20for%20the%20Implementation%20of%20the%20World%20Heritage%20Convention), WHC 21/01, July 2021.

⁶ Monitoring systems, in the form of Periodic Reporting and Reactive Monitoring, were formalised by the Committee from 1998 through 2003. From 1998, the Committee established the concept of Statement of Significance (SoS), which was developed into the Statement of Outstanding Universal Value in 2005, including also statements on authenticity and integrity, protection and management, as well as the state of conservation. P. 6.– Icomos wh in Danger, Apr. 2009.

⁷ Strengthening the effectiveness of the world heritage reactive monitoring process final report, 31 august 2019, report submitted by UNESCO reactive monitoring review team (David SHEPPARD and Gamini WIJESURIYA), pp. 1–159.

⁶ A monitoring rendszereket az időszakos jelentések és reaktív monitoring formájában a bizottság 1998 és 2003 között dolgozta ki. 1998-tól a bizottság bevezette a jelentőségre vonatkozó nyilatkozat (SoS) fogalmát, melyet később az egyetemes kiemelkedő értékre vonatkozó nyilatkozattá fejlesztette, amelyben már szerepelnie kell az eredetiségre és az integritásra, örökségvédelemre és örökségmenedzsmentre, valamint a megőrzés állapotára vonatkozó adatoknak is. Icomos wh in Danger, 2009. ápr. 6. oldal.

⁷ Strengthening the Effectiveness of the World Heritage Reactive Monitoring Process. Final report, 31 august 2019, report submitted by UNESCO reactive monitoring review team (David SHEPPARD and Gamini WIJESURIYA), pp. 1–159.

the latter context, it is also described that the recommendations should be linked to funding sources, i.e. this is where feasibility really starts to emerge. There is, of course, a strong suggestion to develop an effective communication strategy to clarify when and why a site is placed on the endangered list, what exactly this means and what the follow-up and funding process entails.

The expectations regarding monitoring:⁸

- Monitoring should be linked to the impact assessment;
- Monitoring should be regarded as a way of tracking changes. Change is neither good nor bad, the question is what has happened compared to the previous state and what impact it has on WH;
- We speak about a constant monitoring system;
- Joint-based on overarching principles;
- The effect of certain inputs is only felt in the longer term;
- It must be customised;
- It should report the problem when it is still manageable (predict);
- For it to work well, you have to know the values, you have to define them well, you have to be aware, to achieve something and to affirm what you want to achieve and in monitoring you realise if you are going in the right direction...

In the U.D. / M.P. guidelines the development of monitoring appears as part of the latter in chapter B as: baseline data, indicators, mechanism and process description, feedback to be developed in Chapter C as a tool for continuous monitoring. The starting point for the selection of appropriate indicators is of course the basic data of the nomination file, the most important data of the site and the data that are cardinal for the listing. The selection of indicators, i.e. markers, their measurement method, time, frequency of measurement, and the choice of a benchmark or reference value are critical in order to ensure that the desirable aspects described in the previous list are met. In addition to predicting the occurrence and potential impact of events, it is desirable to formulate proposals for related actions. The planning also includes the subsequent process management and organisational background, which guarantees day-to-day operation. In 2003, the Hungarian National Committee of ICOS made a more specific recommendation in its study entitled "Methods and criteria for monitoring World Heritage sites in Hungary", which also designated the sites that could be included in the monitoring (Tamás FEJÉRDY). The problem is rather complex and varies from site to site, so these methodological materials do not yet clearly provide a site-specific indicator system. Monitoring of the regulatory environment or the professional, technical condition and preservation of structures can of course provide a very

származó hibák gyengítik annak működését. Javasataikat tehát nem új szempontok kidolgozására, hanem a meglévő eszközrendszer jobb megértésére, a folyamatok átláthatóbb, egyértelműbb szabályozására és különösképpen a kulcsszereplőkkel való szoros együttműködésre és tiszta kommunikációra irányítják. A vitákban, az ellenőrzés során és a döntéshozatal folyamatában hangsúlyt helyeznek a különböző szintek közötti (helyi – regionális – nemzeti – nemzetközi) egyensúlyra, a proaktivitásra, a politika mellett az egyre erőteljesebb és szélesebb szakértői tudás beépítésére, a site-menedzserek helyzetbe hozására, a konkrétabb költségvetést is tartalmazó cselekvési tervek kidolgozására. Utóbbihoz kapcsolódóan azt is leírják, hogy az ajánlások kapcsolódjanak finanszírozási forrásokhoz, így tehát a megvalósíthatóság itt kezd el igazán megjelenni. Természetesen erőteljes javaslatot tesznek hathatós kommunikációs stratégia kidolgozására, mely egyértelműsíti, hogy mikor, miért kerül fel bizonyos helyszín a veszélyeztetettlistára, ez pontosan mit jelent, és mit jelent a követési, támogatási folyamat.

Monitoringgal szembeni elvárások:⁸

- a monitoringot össze kell kapcsolni a hatástanulmánnyal;
- a monitoringra úgy kell tekinteni, mint a változások nyomon követésére. A változás nem jó, nem rossz, a kérdés az, hogy mihez képest mi történt, és annak mi a hatása a VÖ-re;
- állandó monitoringrendszerről beszélünk;
- közös átfogó elveken alapul;
- bizonyos beavatkozások hatása csak hosszabb távon érvényesül;
- testre kell szabni;
- akkor jelezze a problémát, amikor az még kezelhető (előrejelzés);

⁸ Forrás: „Conclusions of the International Workshop, Vicenza, 11–12 November 2002, UNESCO WH Centre and other organisations”.

■ **Fig. 3. a, b ábra.** Födémbeszakadás a 2. emeleten. © MÉSZÁROS Bernadett
■ **Fig. 3. a, b** Ceiling collapse on the 2nd floor. © Bernadett MÉSZÁROS

⁸ Source: „Conclusions of the International workshop, Vicenza, 11–12 November 2002, UNESCO WH Centre and other organisations

■ **Fig. 3. c** *ábra.* Ideiglenes megerősítés kívülről, a beszakadt részen. © MÉSZÁROS Bernadett
■ **Fig. 3. c** Provisory reinforcement from the outside of the part affected by the collapse. © Bernadett MÉSZÁROS

■ **Fig. 4. ábra.** A Király u. 1. lépcsőháza a beavatkozás előtt. © MÉSZÁROS Bernadett
■ **Fig. 4.** Király Street no. 1 staircase before the intervention. © Bernadett MÉSZÁROS

- ahhoz, hogy jól működjön, tudni kell az értékeket, jól meghatározni, ismerni, el akarunk érni valamit, és mondjuk meg, hogy mit akarunk elérni, a monitoringban azt figyeljük, hogy jó irányba haladunk-e...

A MAD/ KET készítési útmutatójában a monitoring kidolgozása az utóbbi részeként jelenik meg a B fejezetben, mint: alapadatok, indikátorok, mechanizmus és folyamatleírás, visszacsatolás kidolgozása, a C fejezetben mint a folyamatos követő figyelés eszköze. Megfelelő indikátorok kiválasztásához a kiindulási pontot természetesen a nevezési dokumentáció, a helyszín legfontosabb és a listára kerülést kardinálisan meghatározó alapadatai jelentik. Az indikátorok, azaz jelölők kiválasztása, mérési módjuk, idejük, a mérés gyakorisága, az etalon vagy viszonyítási érték jó megválasztása a kritikus pont azért, hogy az előző listában leírt kívánatos szempontok érvényesülhessenek. Az események bekövetkeztének és lehetséges hatásának prognosztizálása mellett kívánatos megfogalmazni a kapcsolódó intézkedésekre vonatkozó javaslatokat is. Szintén része a tervezésnek a későbbi folyamatmenedzsment, szervezeti háttér, ami a napi működtetés garanciája. Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága 2003-as, *A magyarországi világörökségi területek monitoring módszere, szempontrendszer* című tanulmányában ennél konkrétan ajánlást, a megfigyelésbe bevonható területek meghatározását is megfogalmazott (FEJÉRDY Tamás). A probléma meglehetősen összetett és helyszínenként igen eltérő, ezért ezekből a módszertani anyagokból még nem következik egyértelműen a helyszínre szabott indikátorrendszer. Jó kiindulópont lehet megfigyelni a szabályozási környezetet, illetve a technikai, műszaki állapotot, és hogy milyen mértékben sikerült megőrizni a szerkezeteket, de innen már a projektmenedzsment eszköztárának és működési módjának figyelembevételével saját jelzőrendszert szükséges kidolgozni az egyes helyszíneken.

good starting point, but the sites need to develop their own indicator system, taking into account the tools and operating methods of project management.

The indicators

■ They are flag values, showing the change in processes, in the outcome of activities. They help in the retrospective evaluation of an action or project. If changes are continuously monitored, indicators can also play the intended role as a predictor and support decision-making. They measure change in terms of time, money, content (in kind) and quality. They can also be used to monitor the achievement of specific objectives such as sustainability, comparison of protected and non-protected areas. Project indicators measure the achievement of the agreed results and, in the process, indicate that delivery is going according to plan and are therefore the most important tools for implementation, change management and monitoring.

It is necessary to get to a stage where the historic building only needs constant maintenance.

Example for the connection between objectives – results and monitoring

■ Table 1⁹ is not perfect either, since an indicator is genuine if it has a base and a subject, if the shift or change can be objectively measured and if one can identify the source of the indicator, whether it is data collected/measured within a given organisation or data in the records of a public body, verifiable from there, or even an indicator verifiable through primary research.

Heritage management in historic cities – questions for monitoring

■ The Vicenza document of 2002 defines precisely the monitoring questions that can be used to easily identify how and to what extent the (World Heritage) value has been socialised. The approach is threefold, it measures the reflection of the values and the symbols that carry them in visual image and communication, it examines the level of actual action or at least of intention, i.e. whether the World Heritage site is reflected in the development documents of a given municipality, and finally it examines the pedagogical aspects of heritage management work.

Examining management effectiveness – questions for monitoring

What is effective management (HOCKINGS et al 2000)

- *Design/ planning toolbox*; in planning, one considers how to use different tools such as the size and shape of the protected area, the functioning of the protection zone and its relationship with the protected area, the capacity of the area, its carrying capacity and the

⁹ All tables referenced in this article are presented at the end of the text.

performance of other public functions. How well the does the design support the existence and adequacy of the functions of the protected area.

- *Compliance and competence in management, research, processes; how to manage.* It explores the dual expectation of appropriate/sufficient research and appropriate, purpose-driven management processes and actions.
- *To share and disseminate the objectives of the protected area.* They measure whether protected areas reach their objectives. Measurement can relate to biological elements (e.g. how many species survive...) and social aspects (e.g. recreational use of the area, attitudes and behaviours of local and other user communities).

To summarise: it is characterised by adaptive management, project design, accountability.

Action areas, measures and measurements¹⁰

■ The development of the Nick Court historic building complex in Pécs and the implementation of the plans are issues worthy of attention, which outline the main areas of action, such as:

1. tangible cultural heritage (Table 2)
2. intangible heritage (Table 3)
3. tourism (Table 4)
4. the arts as a creative and creative force and as an element of urban design (Table 5)

¹⁰ The chapter was inspired by the World Heritage Management Plan for the city of Regensburg, using the methodology contained therein

5. b ábra. Üvegtetőrészlet. © MÉSZÁROS Bernadett
Fig. 5. b. Glass roof detail. © Bernadett MÉSZÁROS

Az indikátorok

■ A jelzőértékek megmutatják a folyamatokban, illetve a tevékenységek eredményében bekövetkezett változást. Segítenek egy-egy akció, projekt utólagos értékelésében. Ha a változások folyamatos nyomon követése megvalósul, akkor az indikátorok az óhajtott előre jelző szerepet is képesek betölteni, támogatják a döntéshozatalt. Időben, pénzben, tartalomban (naturáliában), minőségben mérik a változásokat. Speciális célok teljesülését is nyomon követhetjük a segítségükkel, mint például a fenntarthatóság, védett és azon kívüli területek összehasonlítása. A projektindikátorok a vállalt eredmények elérését mérik, menet közben pedig jelzik, hogy a teljesítés a tervezettek szerint halad-e, ezzel együtt a megvalósítás, a változásmenedzsment és az ellenőrzés legfontosabb eszközei.

A cél az, hogy olyan szintre jussunk el, amikor már csak kezelni kell a műemléket.

Példa a célok, eredmények és monitoring kapcsolatára

■ Az 1. táblázat⁹ sem tökéletes, hiszen az indikátor akkor tölti be valódi jelzőszerepét, ha van bázis- és tárgyve, ha az elmozdulás, változás objektíven mérhető, és meg is tudjuk határozni az indikátor forrását, legyen az adott szervezeten belül gyűjtött/mért adat vagy valamely állami szerv nyilvántartásában lévő, onnan ellenőrizhető adat, vagy akár primer kutatással igazolható mutató.

Örökségkezelés a történeti városban – kérdések a monitoringhoz

■ A 2002-es vicenzai dokumentum pontosan definiálja azokat az ellenőrző kérdéseket, amelyekből egyszerűen kideríthetjük, milyen módon és milyen mértékben történt meg a (világörökségi) érték integrálása a társadalmi-politikai folyamatokba. A megközelítés hármas: méri az értékek és az azokat hordozó szimbólumok visszatükröződését vizuális arculatban és kommunikációban, vizsgálja a tényleges cselekvés, de legalább a szándék szintjét, azaz hogy a világörökségi helyszín megjelenik-e az adott település fejlesztési dokumentumaiban, és végül az örökségmenedzsment-munka örökségpedagógiai vonatkozásainak érvényesülését.

⁹ A cikkhez kapcsolódó táblázatok mindegyikét a tanulmány végén mutatjuk be.

5. a ábra. A Nick-udvar üvegtetejének látképe felülről. © MÉSZÁROS Bernadett
Fig. 5. a. Top view of the glass roof of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

A menedzsment hatékonyságának vizsgálata – kérdések a monitoringhoz
Mit jelent a hatékony menedzsment (HOCKINGS et al., 2000)

- *Dizájn/formatervezés eszköztára:* a tervezésben átgondolja, hogyan, miként használja a különböző eszközöket, mint a védett terület mérete, formája, a védelmi zóna működése és kapcsolata a védett területtel, a terület kapacitása, teherbírása és egyéb állami funkcióinak ellátása; a tervezés mennyire támogatja a védett zóna funkcióinak jelenlétét és megfelelőségét.
- *Megfelelő és alkalmas menedzsment a kutatásokban, a folyamatokban,* a vezetés mikéntjében. Kettős elvárással vizsgálja a megfelelő/elegendő kutatást és megfelelő, célravezető menedzsmentfolyamatokat, akciókat.
- *A védett terület céljainak megosztása, terjesztése.* Azt méri, hogy a védett területek elérik-e céljaikat. A mérés vonatkozhat biológiai elemekre (pl. hány faj él túl) és vonatkozhat társadalmi aspektusokra (pl. a terület használata rekreációs céllal, megfelelő attitűdök és magatartások a helyi és egyéb használó közösségek körében).

Összefoglalva adaptív irányítás, projekttervezés, elszámoltathatóság jellemzi.

Akcióterületek, intézkedéseik és mérések¹⁰

■ A pécsi Nick-udvar műemlékegyüttes fejlesztése, a tervek megvalósítása során figyelmet érdemlő kérdések, melyek körül körvonalazódnak a fontosabb akcióterületek, így:

1. kézzelfogható kulturális örökség (2. táblázat)
2. szellemi örökség (3. táblázat)
3. turizmus (4. táblázat)
4. művészet mint kreatív, alkotó erőter és mint városarculati elem (5. táblázat)
5. gazdasági fejlődés (6. táblázat)
6. mobilitás, közlekedés (7. táblázat)
7. városi környezet, városfejlesztés és tervezés (8. táblázat)
8. kutatás (9. táblázat)

A kulcs-akcióterületek, a hozzájuk kapcsolódó intézkedések és az általuk elérendő célok meghatározta egyfajta monitoring és menedzsment nyomon követő, folyamatszervező eszközként is képes működni a fenntartás során.

Összegzés helyett

■ A témát a szakirodalom és a szakmai szervezetek is alaposan feldolgozták, ezért a gyanútlan felhasználónak először ezen kell átrágnia magát, és valamiféle rendszerben látnia a lehetséges eszközöket. A legnagyobb kihívás azonban a rendelkezésünkre álló útmutatók és módszertani ajánlások használatában rejlik. A pécsi helyszín elemzésére a Regensburg VÖ-menedzsmenttervéből kölcsönzött indikátorrendszer vált be legjobban, melyben az örökségmenedzsment¹¹ területei szépen megmutatkoznak, és az ennek az eszköznek a használati értékét nagymértékben növelik.

■ **6. ábra.** Az emeleti terasz a Palatinus Hotel szellőztető berendezésére néz. © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Fig. 6.** The upstairs terrace overlooks the ventilation system of the Palatinus Hotel. © Bernadett MÉSZÁROS

5. economic development (Table 6)
6. mobility, transport (Table 7)
7. urban environment, urban development and planning (Table 8)
8. research (Table 9)

The definition of key action areas, their associated measures and the objectives to be achieved by them can also act as a monitoring and management, tracking and process-organisation tool during the maintenance process.

In lieu of conclusions

■ The subject has been thoroughly covered in the literature and by professional organisations, so the unsuspecting user must first wade through this and see some sort of system of possible tools. However, the biggest challenge lies in the use of the available guidelines and methodological recommendations. An indicator system borrowed from the Regensburg management plan has proved to be the most useful for the analysis of the site in Pécs, in which the heritage management¹¹ areas are clearly shown, greatly increasing the practical value of this tool.

¹⁰ A fejezetet Regensburg város világörökségi kezelési terve ihlette, az abban található módszertan felhasználásával készült.

¹¹ Az örökségmenedzsmentről többször írtunk SARKADI Eszter kolléganőmmel, elsősorban a pécsi világörökségi helyszínelő szervezetnél létrehozott lakossági és örökségpedagógiai programokra fókuszálva. Szakmai indíttatásom és örökségmenedzszeri tapasztalatom alapján ezt igen lényeges, fejlesztendő területnek tartom.

¹¹ We have written several times about heritage management with my colleague Eszter SARKADI, focusing on the public and heritage education programmes established at the World Heritage Site Management Organisation in Pécs. Based on my professional motivation and my experience as a heritage manager, I consider this to be a very important area to be developed.

Bibliográfia/Bibliography

- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC 2021. júl. 31.
- Conclusions of the International Workshop, Vicenza, 11-12 November 2002, UNESCO WH Centre and other organisations.
- Icomos World Heritage in Danger, 2009. apr.
- Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága által 2003-ban: A magyarországi világörökségi területek monitoring módszere, szempontrendszere (FEJÉRDY Tamás).
- Management Plan, UNESCO World Heritage Site “Old Town of Regensburg with Stadtamhof”, Matthias Ripp, City of Regensburg.
- MCKERCHER, B., DU CROSS, H. 2012: Cultural Tourism: The Partnership between Tourism and Cultural Heritage Management. Routledge, New York.
- SHEPPARD, David – WIJESURIYA, Gamini 2019: Strengthening the effectiveness of the world heritage reactive monitoring process final report, 31 august 2019, report submitted by UNESCO reactive monitoring review team, pp 1-159
- STOVEL, Herb 1998: Risk Preparedness: A Management Manual for World Cultural Heritage, ICCROM, Rome

Táblázatok/Tables

Eredmény, követelmény (cél)	A célok elérésének módja	Eredmény(ek) a célokkal összefüggésben	Folyamat- és eredményindikátorok	Örökségi folyamat(ok) Konkrét eredmények
Result, requirement (objective)	Means to reach the objectives	Result(s) in relation to the objectives	Process and result indicators	Heritage process(es) Concrete results
Látogatói elégedettség Egyéb, ezáltal befolyásolt célok: a látogatói tudatosság és támogatás növekedése, a KEÉ és egyéb kulturális értékek támogatása, védelme	Mennyiségi (a látogatások száma és hossza) Minőségi (látogatók elégedettsége)	Új látogatói utak Hosszabb tartózkodási idő a kiállításban Visszatérő közönség és/vagy ajánlás mint pozitív visszacsatolás	Mennyiségi (a látogatások száma és hossza) Minőségi (látogatók elégedettsége, pontosság) Időbeli (csúc szezonok) Összeegyeztethetőség (látogatói használat, elhasználódás és károk méréséklése)	Mennyiségi (a látogatások száma és hossza) A látogatói utak tervezése, bevezetése és monitorozása (jelölések, audio guide, web, promóció, váltott nyitvatartás, sormenedzsment)
Visitor satisfaction Other objectives affected: increase of visitor awareness and support, promotion and protection of the OUV and other cultural values	Quantitative (number and length of visits) Qualitative (the visitors' satisfaction)	New tourist paths Longer visit time in the exhibition Returning audience and/ or recommendation as positive feedback	Quantitative (number and length of visits) Qualitative (the visitors' satisfaction, punctuality) Timely (peak seasons) Compatibility (visitor use, wear and tear and damage mitigation)	Quantitative (number and length of visits) Design, implementation and monitoring of visitor paths (signage, audio guide, web, promotion, alternate opening hours, queue management)

■ **1. táblázat.** A célok, eredmények és monitoring kapcsolata © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 1.** The connection between objectives – results and monitoring © Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
az épületek fizikai állapotának és az azokban felmért értékeknek a megőrzése, felújítása és folyamatos karbantartása, ezekhez a feladatokhoz kiszámítható források rendelkezése	- önkormányzati és pályázati források rendelkezésre bocsátása a felújításokhoz - stabil kezelői szervezet - bérleti konstrukciókkal piaci szereplők bevonása, egyúttal állandó működési forrás biztosítása - esetlegesen lakások értékesítése révén részleges forrásbevonás	- gondos előkészítéssel, a majdani bérlők, üzemeltetők és igényeik bevonásával - PVH-stabil, 100%-ban önkormányzati cég - a bérlők ösztönzése, részint a bérleti szerződésben meghatározott iránymutatások, másrészt díjak, elismerések által
the preservation, renovation and ongoing maintenance of the physical condition of buildings and their assessed assets as well as budgeting the predictable resources to these tasks	- the availability of municipal and grant funding for renovations - stable management organisation - attracting market players through leasing arrangements, while ensuring a stable source of operating funds - raising funds through possible partial sale of apartments	- careful preparation, involving future tenants, operators and their needs - PVH is a stable, 100% municipal company - incentives for tenants, partly through guidelines in the lease contract and partly through awards and recognition
a városkép védelme, a Széchenyi tér mint főtér 19. század végi hangulatának megőrzése	- a városfejlesztés elemzése a vizuális integritás tekintetében - TAK és HÉSZ nyomon követése	a városmag a város legvédettebb területe, műemléki környezet, a város arca
protecting the urban landscape, preserving Széchenyi Square as the main square of the late 19 th century	- analysis of urban landmarking for visual integrity - traceability of the Townscape Manual and local building regulations	the city core is the most protected area of the city, a historic environment, the face of the city
fenntartható használat és fejlődés, innovatív és személyre szabott megoldások, konfliktus feloldása a tárgyi örökség megőrzése és a kortárs felhasználási igények között	a megőrzés, restauráció és/vagy rekonstrukció előtt konkrét használati tervek, funkcióelemzés készítése	az épület használatára rugalmas, adaptív koncepciók megvalósítása, a nyilvánosság, a participáció erejének használata a tervezésben, megvalósításban
sustainable use and development, innovative and customised solutions, solving the conflict between heritage conservation and contemporary destinations	preparing specific use plans and functional analysis before conservation, restoration and/ or reconstruction	implementing flexible, adaptive concepts for the use of the building, using the power of public participation in planning and implementation
az épület dokumentációja és monitoringja	az adatok szisztematikus gyűjtése, elemzése, elérhetővé tétele	a történeti épület folyamatos megőrzése, használata, szellemisége
documentation and monitoring of the building	systematic collection, analysis and availability of data	the continuity of conservation, use and spirit of the historic building
természeti tényezők elleni védelem, alkalmazkodás az éghajlatváltozáshoz	elsősorban az épület hűtése, a gépészeti rendszerek megújítása érdemel különös figyelmet, tervezést	- a ház és nyílászárói színezése tekintetében a szakrestaurátori vélemények figyelembevétele - a belső keretek, tetőkeretek növényesítése - a gépészeti rendszereknél a szellőztetés megoldása, a látszó klímakészülékek elkerülése
protection against natural hazards, adaptation to climate change	the cooling of the building and the renewal of the building services deserve special attention and planning	- considering the opinions of the professional conservator on the colour of the house and its windows and doors - the planting of patios and roof gardens - ventilation solutions, avoiding visible air conditioning units

■ 2. táblázat. A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a kézzelfogható kulturális örökség vonatkozásában. © MÉSZÁROS Bernadett

■ Table 2. Tangible cultural heritage as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
a polgárosodás kori várostörténeti dokumentumokba az épületegyüttes történeti dokumentumainak beleillesztése, további kutatások generálása	gyarapodó, kutatható írott és képi dokumentumok az épületekről, az építetőről, az építés koráról	érdekes együttműködni a múzeum várostörténeti osztályával, a képzőművészeti osztályával, Zsolnay-kutató művészettörténészekkel
incorporating the historical documents of the building complex into the urban history documents of the "age of embourgeoisement", generating further research	a growing, searchable collection of written and pictorial documents about the buildings, the builders and the time of construction	cooperation with the museum's department of urban history, the fine arts department, Zsolnay - art historian researchers

■ **3. táblázat.** A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a szellemi örökség vonatkozásában © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 3.** Spiritual heritage as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
az épület integrálása a városlátogatók sétájába, ezáltal növekvő turistaszám és hosszabb tartózkodási idő elérése	- a jelenlegi Tourinform által hirdetett sétaprogramokba illesztés - a kortárs galériában és vagy dizájnpiacra, romkocsmában mérhető többletforgalom generálása - a kapcsolódó szomszédos vendéglátóhelyeken és szolgáltatóknál is forgalomnövekedés, egymás ajánlásával	- a városi kínálatot megjelenítő hordozókat szükséges frissíteni, azokba implementálni az új kínálatot - fel kell venni a kapcsolatot közvetlenül is szállásadókkal, utazási irodákkal és direkt ajánlatként beilleszteni a városi kínálatba a helyszínt
integrating the buildings into the visitor's itinerary, thus increasing the number of tourists and visit time	- integration into the current tour programmes advertised by Tourinform - generating additional traffic to be measured in contemporary galleries and or design markets, pubs - increase traffic in related neighbourhood restaurants and service providers, through mutual recommendations	- the carriers displaying the urban offer need to be updated to implement the new offer - contact accommodation providers and travel agencies directly and include the location as a direct offer in the city offer
önálló belvárosi attrakció-élményelem létrehozása	dizájnpiac – romkocsmá versus képtár-formabolt létrehozásával új turisztikai attrakcióelem fejlesztése és működtetése	a létrehozott létesítmények forgalma naturáliában és pénzügyi eredményben, a nyereség visszaforgatása működtetésbe
creating an independent city centre attraction experience	development and operation of a new tourist site by creating a design market - a ruin pub, vs. an art gallery - a form shop	the turnover in types and financial results of the facilities created and the reinvestment of profits in their operation
látogatómenedzsment fejlesztése és magas szintű megvalósítása	városi szinten az elérhetőség megoldása, mind fizikailag (parkolás, közlekedés), mind információ tekintetében	meglévő táblarendszer kiegészítése, valamint a kiépített térképes tábla kiegészítése
development and high level implementation of visitor management	solving accessibility at urban level, both physically (parking, transport) and in terms of information	completing the existing signage system and adding to the existing map board
nemzetközi érdeklődésre is számot tartó események, akciók bevonása, megvalósítása	jelentős képzőművészeti csereprogramokkal progresszív, friss, az európai élvonalba tartozó művészek megszólítása, bevonása, ezáltal a hely látogatottságának, színvonalának, beágyazásának emelése	érdekes együttműködni meglévő pécsi kulturális, turisztikai intézményhálózattal, emellett szükséges aktiválni fiatal, nem formális művészközösségeket
the involvement and implementation of events and actions of international interest	attracting and engaging progressive, fresh, cutting-edge European artists through significant art exchanges, thus increasing the visibility, standards and embedding of the site	it is worth cooperating with the existing network of cultural and tourist institutions in Pécs and it is also necessary to activate young, non-formal artist communities

■ **4. táblázat.** A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a turizmus vonatkozásában. © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 4.** Tourism as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
az egykori szellemiséget, a művészetek és ipar összekapcsolódását szimbolizáló erő megjelenítése	üzenetben képesnek kell lenni átvinni azt, hogy a Zsolnay egyediségét a tárgyai egyedisége és művészeti ereje adta, ekkor tehát a művészet gazdasági haszonba is átfordult	a tervezett üzletek, kreatív dizájnpiac, formabolt lehetőséget kell hogy adjon a város fiatal alkotóinak, egyfajta segítség a piacra jutásban
a symbol of past spirituality and the power of the connection between arts and industry	it must be able to convey the message that the uniqueness of Zsolnay was the uniqueness of its objects and their artistic power and that art was then also transformed into economic profit	the planned shops, creative, design market, form shop should provide opportunities for young creators in the city, a kind of support in accessing the market
fiatal, friss alkotók és nem csupán képzőművészek, hanem iparművészek és a könnyűzene képviselőinek a bevonása, ezáltal fiatal közönség megszólítása	az eseménymenedzsment kiemelkedő jelentőségű, ahogyan a profil, az arculat, a művészetek és multikulturális környezet megjelenítése is	együttműködve a meglévő intézményhálózattal és a nem formális alkotói csoportokkal, ugyanakkor professzionális szervezést és a művészeti piac mély ismeretét jelenti
the involvement of young, fresh artists, not only visual artists, but also artists from the applied arts and pop music, thus attracting young audiences	event management is of paramount importance, as are the profile, image, arts and multicultural environment	in collaboration with an existing network of institutions and non-formal creative groups, but with professional organisation and a deep knowledge of the art market
Pécs, a művészetek városa egyedi USP-megjelenítése	maga az attrakció a romkocsmá, dizájnpiac versus formabolt és képtár alkalmas a városban jelenleg alkotó dolgozó, gazdag képzőművészeti élet bemutatására, megjelenítésére	lásd a fenti megjegyzést
Unique UPS presentation of Pécs as the City of Arts	the attraction itself is a ruin tavern, design market vs form shop and art gallery to showcase the rich art scene currently active in the city	see the note above
Pécs, a művészeteket támogató, alkotó, kreatív város megjelenítése	- 1-2 művészlakás és nyitott műterem kialakítása, pályázat útján rotációval cserélődhetnek a bérlők - támogatás továbbá az értékesítési lehetőségek és a bemutatkozási lehetőségek által is	gesztusértékű lépés volna a helyi művésztszadalom felé
showcasing Pécs as a creative city supporting the arts	- 1-2 artist apartments and open studio space, with rotation of tenants by tender - support also through sales opportunities and showcasing opportunities	would be a gesture to the local artistic community

■ **5. táblázat.** A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a művészetek mint kreatív, alkotó erőter és mint városarculati elem vonatkozásában.

© MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 5.** Arts as a creative force and as an element of urban design as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court.

© Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remark
az ajánlatok sokszínűsége megerősíti a történeti belvárost, erősíti a kereskedelmi, vendéglátói, turisztikai, művészeti jelleget és fogyasztást	A Nick-udvarban a jelzett galéria – formabolt versus romkocsmá –, dizájnpiac létrehozásával, nyitott műtermek alakításával	jól meghatározott termékpolitika, akár szakmai zsűri is szükséges hozzá, a programok összeállítása is, a piaci alap mellett, művészeti-szakmai szempontból ellenőrzést igényel
the diversity of the offers strengthens the historic city centre, enhancing its commercial, catering, tourist, artistic character and consumption	The Nick Court with the marked gallery - form shop, vs ruin pub - creating a design market and open studios	a well-defined product policy, possibly even requiring a professional jury and the compilation of programmes, requires professional artistic control as well as a market basis
a mind együtt és a közösségérzés elősegítése, bátorítása, a közös 2000 éves város – a művészetek városa brand építése érdekében	intézkedések az üzlettulajdonosok-bérlők támogatására, a közösség építésére	a művészetek városa üzenet erősítése, erre vonatkozó marketingprogram megfogalmazása
to promote and encourage a sense of togetherness and community, in order to build a shared 2000-year-old city - city of arts brand	measures to support business owners - tenants, to build a community	strengthening the message of the City of Arts and formulating a marketing programme
induló vállalkozások támogatása	tőkekövetési alap kiterjesztése a többe települő fiatal vállalkozások számára is	
support for start-ups	extending the capital risk fund to young enterprises in the block	

■ 6. táblázat. A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a gazdasági fejlődés vonatkozásában. © MÉSZÁROS Bernadett
■ Table 6. Economic growth as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
belvárosi parkolóház létrehozása, a történeti városközpont kiszolgálására	városfejlesztési és üzemeltetési szakemberek által programterv készítése, az optimális mélyparkoló helyének kijelölése, a beruházás megvalósítása	ma ez a leggyengébb pontja a fejlesztésnek, különösen azért, mert a célterület egésze régészettel érintett, védett terület
the creation of a city centre car park to serve the historic city centre	urban planning and management experts to draw up a programme plan, identify the optimal location for underground parking and implement the investment	today, this is the weakest point of the development, especially as the whole of the target area is an archaeological site, a protected area
városon belüli tömegközlekedési kapcsolatok erősítése	össze kell(ene) kötni a Szent István teret (világörökségi helyszín), a Széchenyi teret és a Zsolnay negyedet közlekedési szempontból, mely rugalmas, belvárosi területen haladhat, és nem azonos a városi Dotto kisvonalal	szintén inkriminált városfejlesztési kérdés, mely ma még a háromcentrumú város turisztikai fogadásának egyik jelentős gátja
strengthening public transport connections within the city	connect Szent István Square (World Heritage Site) with Széchenyi Square and the Zsolnay quarter in terms of transport, which can run in a flexible, downtown area and is not the same as the urban Dotto light rail	also an urban development issue, still a major obstacle to the tourist reception of the three-centre city
városon belüli alternatív közlekedési módok ösztönzése	kerékpáros közlekedés és egyéb nem motoros egyedi közlekedési módok használatának elősegítése (fizikai és népszerűsítés)	kerékpárossávok az elmúlt időszakban létesültek, és jelentős az e-bike-rendszer is, a használat talán elmarad a lehetőségek mögött
promoting alternative modes of transport within the city	promoting the use of cycling and other non-motorised specific modes of transport (physical and promotional)	bicycle lanes have recently been created and the e-bike system is also considerably developed, but usage is perhaps lagging behind

a turistabuszok parkolási kérdésének megoldására városi szintű terv készítése és megvalósítása	A Barbakántól a Konzumig tartó belvárosi sétaút induló- és zárópontjai részben megvannak, a turistabuszok várokozására alkalmas pihenőhely és parkoló kijelölése és annak kommunikációja szükséges	a turizmushoz hozzátartozik, hogy a buszos utaztatók, cégek a várost kényelmesen tudják megközelíteni, enélkül nem szívesen tűzik programjuk célpontjává
the preparation and implementation of a city-wide plan to address the issue of coach parking	the start and end points of the downtown walkway from Barbakan to Konzum are partly in place, but a rest area and parking lot for tourist buses and its communication are needed	for tourism, bus and coach companies need convenient access to the city, without which they are reluctant to make it a destination for their programmes
megfelelő parkolási lehetőségek a belváros peremén P+R parkolóval és tömegközlekedést lehetővé tevő mobilitással	városi szintű közlekedésfejlesztési terv részeként szükséges megvalósítani	
adequate parking facilities on the edge of the city centre with P+R parking and mobility for public transport	be implemented as part of a city-wide transport development plan	

■ **7. táblázat.** A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a mobilitás és közlekedés vonatkozásában. © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 7.** Mobility and transportation as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
az épületekben nem csupán mint helyben, hanem városi térben is szükséges gondolkodni	az épületek funkciója meghatározza, hogy milyen napszakban használják őket, a lakás- és turisztikai funkciójú tereket hosszabb időtartamban, míg az irodatermek délutánra kiüresednek	
the need to think of buildings not only as places but also as urban spaces	the function of the buildings determines the time of day they are used, with residential and tourist spaces being used for longer periods of time, while office spaces empty out by the afternoon	
a nyilvános terek használatának javítása, a forgalom időbeni kitolása, kreativitást elősegítő közösségi terek létrehozása	az 1-es és 3-as fejlesztési változatok ezt a célt jól szolgálják	
improving the use of public spaces, delaying traffic and creating community spaces that foster creativity	development versions 1 and 3 serve this purpose well	
veszélyt jelenthet az elbulvárosodás, az értékek kommercializálódása, valamint a kocsmajelleg kialakulása, ennek elkerülése alapvető feladat	az épületek használói közönsége, a kultúra iránti igény megléte egyfajta fokmérője a közönség igényességének	folyamatos monitorozást és azonnali beavatkozást igénylő terület
there is a risk of it becoming trashy, through the commercialisation of values and the emergence of a pub-like character, which need to be avoided	the public using the buildings, the existence of a demand for culture are indicators for the degree of the public's exigency	it is an area requiring constant monitoring and immediate intervention
funkció tekintetében a kortárs megoldások illesztése a műemléki épületszerkezetekbe	- nyilvános építészeti versenypályázat - magas fokú szakmai és közösségi részvétel a tervezésben	- inspirációk a tervezéshez mind örökségi, mind művészeti oldalról - guideline – olyan közösségi tervezésre, mely bevonja a folyamatba a leendő bérlőt és a városlakót
integration of contemporary solutions into historic building structures in terms of function	- public architectural tender - a high degree of professional and community involvement in design	- inspiration for design from both heritage and art - guideline- community planning that involves the prospective tenants and the city residents in the process

■ **8. táblázat.** A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a városi környezet, városfejlesztés és tervezés vonatkozásában. © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 8.** Urban environment, urban development and planning as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court.

© Bernadett MÉSZÁROS

Célok	Mérésük	Megjegyzések
Objectives	Measuring	Remarks
dokumentációs program megvalósítása	a múzeum, a kapcsolódó turisztikai szervezetek anyagába az épületekről szóló tudásbázis beépül	szakemberek és szakintézmények által megvalósítva, de a feldolgozást, a kutathatóságot a ház kezelője által is forszírozva
implementation of the documentation programme	the knowledge about buildings is incorporated into the material of the museum and related tourist organisations	carried out by professionals and specialised institutions, but also by the building manager, in order to ensure processing and research
lakossági program és érdekcsoportok mint nagykövetek felkészítése	lásd a részletes leírásban, a különböző csoportok megszólítása már a beruházás előkészítő fázisától, számukra célirányos programok létrehozása	lásd a szöveges leírásban részletesen
public programme and training of interest groups as ambassadors	see detailed description, targeting different groups from the preparatory phase of the investment, creating targeted programmes for them	see text for details
pedagógiai programba való bekapcsolódás	elsősorban a világörökségi gondnokság által vitt városi szintű öröksépedagógiai programhoz való kapcsolódás	a Zsolnay Örökségkezelő Világörökségi Divíziójával együttműködésben
involvement in an educational programme	it is linked in particular to the city heritage education programme run by the World Heritage management body	in cooperation with the Zsolnay Heritage Management – World Heritage Division
baráti kör, baráti közösségek létrejöttének inspirálása	inkább a bátorítás a feladat, és a tér felajánlása hozzá, ez hatékonyabb, ha a szereplők maguk akarják létrehozni	meglévő nem formális művészeti közösségek által
inspire a circle of friends, communities of friends	it is more a matter of encouragement and providing the space to do so, which is more effective if the stakeholders want to create it themselves	by existing non-formal arts communities
be kapcsolódás nemzetközi hálózatokba	események résztvevői, témái, a multikulturális közösség, a jelentős városban lakó külföldi egyetemi diákpolgárság által, valamint tényleges, formális nemzetközi projektekben való aktív részvétel által	- programozható az események és a projektek szintjén is - jó együttműködési háttérrel, szakmai alapot adnak hozzá a város mai intézményi nemzetközi kapcsolatai
joining international networks	participants and themes of events, through the multicultural community, through the foreign student community living in major cities and through active participation in actual, formal international projects	- programmable at event and project level - the city's current institutional international relations provide a good basis for cooperation
szükséges kifejezetten az egyetem karai felé nyitni és projekteknek terepet adni	a tervezési és a fenntartási, üzemeltetési munkában is akcióterv és egyeztetett stratégia alapján a különböző karok és hallgatói megtalálhatják a helyüket	kiírható diplomamunka, féléves feladat, adható kiállítási és performance-terep, helyszín
the need to open up specifically to the faculties of the university and to provide space for projects	the different faculties and students can find their place in the planning, maintenance and operation work based on an action plan and an agreed strategy	thesis, term project, exhibition and performance space, venue

■ **9. táblázat.** A Nick-udvar fejlesztése során kirajzolódó akcióterület a tájékoztatás és kutatás vonatkozásában. © MÉSZÁROS Bernadett

■ **Table 9.** Information and research as part of the issues worthy of attention during the development of the Nick Court. © Bernadett MÉSZÁROS

■ M. SZILÁGYI Kinga¹

I. rész.

Fasorok a barokk kertművészetben – a történelmi Magyarország fasori öröksége²

■ **Kivonat:** Fasornak nevezzük az általános szakmai meghatározás szerint az olyan tervezett, élő táj- vagy kertépítészeti elemet, amely szabályos vonal mentén, adott ritmusban, többnyire azonos taxonból, egy- vagy többsorosán telepített fákból áll. Telepítési rendjét a kompozíciós szándék határozza meg, figyelembe véve a fák növekedési ütemét. Hatása erőteljes, végighaladásra készítő, az architektonikus rendezettség, a távlatok megnyitásának kertépítészeti eszköze. A fasorokat a korai kultúrák példáin túl a reneszánsz kertművészet alkalmazta előszeretettel a kerti parterek és sétányok keretezésére, majd a 17. sz. második felétől a barokk kerti fasorok kiléptek a kert határai közül, a birtokot, a tájat, a távlatokat feltárva és a királyi vagy főúri birtokrendszert szervezve. A barokk művészet Magyarországon csak a 18. században jelent meg, a török kort lezáró karlócai békét (1699) követően, német és francia példákra alapozva. A politikai-társadalmi erőter miatt Bécs és Pozsony vonzáskörzetében s részben Pest-Budán és környékén jelentek meg karakteres vagy monumentális kerti, táji fasor-kompozíciók. A barokk kert divatja azonban hamar leáldozott, s átadta helyét a klasszicizmus szellemiségének és a tájképi kert kultúrájának, ami az architektonikus térszerkezet és kertelemek átformálását vagy eltűnését jelentette; a nagyobb, tájleptékű fasorokat pedig a tájhasználat-változás veszélyeztette. Ám a barokk fasorok esetében is vannak szerencsés túlélők, amelyek különleges kertművészeti, tájképi értéket, és ha az eredeti faállományból is állnak még őseleg fák, akkor természeti, genetikai örökséget jelentenek. A fennmaradt barokk (eredetű) fasorok tehát a kulturális örökségen belül élő örökségként, történelmi fasorként definiálhatók. A jelen és a következő lapszámban a történelmi Magyarország meglévő barokk fasorait összegezzük, egy közel másfél évtizedes szakmai és kutatói munka alapján. A nagyeceni tájleptékű fasor kertészeti, kertépítészeti felmérése 2011-ben és 2018-ban, a rekonstrukció koncepcióterve és a megújítás első üteme 2018–2022 között készült el. A fertődi Esterházy-kastély barokk hármass fasorainak megújítási terve 2020-ban készült el. A szerző ezekben a munkákban témavezetőként vett részt. A következő években a kutatás a barokk fasori örökség meghatározásával – szakirodalmi források, történelmi térképek, légi felvételek alapján – és a jelentősebb fasorok helyszíni bejárásával folytatódott. Jelen cikk célja történelmi fasori örökségünk összegzése, bemutatása, míg a fasormegújítás nemzetközi és hazai példáinak elemzése a cikk második részében jelenik meg. A fasorvédelem és -rekonstrukció ma, a 21. századi klímahívások miatt új elvi megközelítéseket és módszereket is igényelhet.

I.

Allées in Baroque Garden Design and the Allée-heritage of Historical Hungary²

■ **Abstract:** The allée is a planned, living landscape or garden architectural element that consists of trees planted in one or more rows, mainly of the same taxon, along a regular line, and in a specific rhythm. Its design and order reflect the composition intended by the designer, considering the growth rate of the trees. Allées induce movement and have an intensive impression, they are tools of strict architectural order and open the view. Early cultures abound of examples, in modern times the Renaissance garden design used allées to frame garden parterres and esplanades. From the second half of the 17th century, allées of the early Baroque gardens went beyond their borders, revealing the vistas, connecting and organising the royal or lordly estate. Following German and French examples, Baroque art emerged in Hungary only in the 18th century after the Treaty of Karlowitz (1699), which ended the Turkish era. Due to the political and social system, monumental allées full of character appeared in and around Vienna, Bratislava, and partly Pest-Buda. However, the fashion of the Baroque garden style became outdated and gave way to the spirit of classicism and the culture of the landscape garden, which meant the transformation or reformation of the architectural spatial structure and garden elements. Furthermore, changes in land use system severely threatened the large, landscape-scale allées. Still, there are fortunate survivors of garden and landscape allées, which have a unique cultural and landscape value, and with the ancient trees of the original allée still standing, they also represent a natural, genetic heritage. As a result, these surviving Baroque allées embody the living cultural heritage. This article consists of two parts, in which we present the introduction and evaluation of these existing Baroque allées, based on almost 15 years of research. We carried out the garden architectural and horticultural survey of the landscape-scale allée in Nagyecen twice, in 2011 and in 2018, and we finished the reconstruction concept plan and the first phase of the renovation between 2018 and 2022. We

¹ Tájépítésmérnök, ny. egyetemi tanár CSc, DLA, Magyarország.

² A II. rész a következő lapszámban lesz olvasható a következő címmel: Barokk fasorok megújításának példái és a 21. századi kihívások [szerk. megj.]

¹ Landscape architect, ret. professor CSc, DLA, Hungary.

² Part II will be published in the next issue with the title: Examples of Baroque Allée Revivals and the Challenges of the 21st Century [ed. note].

also designed the renovation plan of the Baroque allées in the Fertőd Esterházy Palace gardens in 2020. The author participated in these works as a coordinator. In the following years, the research continued with the definition of the Hungarian Baroque allée heritage – based on literary sources, historical maps, aerial photographs, and the on-site visit of the significant allées. The purpose of this article is to provide and summarise our historical allée heritage, while the analysis of international and domestic examples of allée renewal will be published in the second part of the article. Today, due to the climate challenges of the 21st century, allée protection and reconstruction may also require new approaches and methods.

■ **Keywords:** allées, baroque garden design, landscape architecture, heritage, historical Hungary

Allées in the garden and in the landscape – a historical overview

■ The allée creates a powerful effect inducing movement, as it integrates the perspective with living garden design elements into the spatial composition. (ORMOS 1967, 314) In the ancient Greek settlement culture, allées had already been planted to help orientation and strengthen the virtual and visual connection. According to ancient Roman architect Vitruvius, trees are suitable for refreshing the eyes and the body. Therefore, he recommended esplanades between trees, in the spas, along sports fields, and in public spaces. In Renaissance garden design, allées were used to shade promenades and to frame vertically the parterres and the flat-surface fields. In Italian Baroque garden design, visual axes marked by allées (Villa Montana) appeared in the second half of the 17th century. André LE NOTRE, the chief gardener of Louis XIV, grouped gardens, game reserves, and independent royal estates into a unified system with allées serving utility, composition and representation.³ The direction, run-out of the mostly double-lined allées delimiting the promenades, roads and vues of the game reserves, was determined by strict architectural rules. Although the use of allées in garden design was reduced with the end of the Baroque, they still played an increasingly important role in game reserves, forests, in-terurban landscapes, and urban design.

European, primarily German garden design examples were well known in historical Hungary, due to connections with manors and descriptions in the horticultural tracts, so the use of allées in garden design was applied similarly in the composition:

- a) allées connecting to buildings, forming a welcoming area;
- b) garden allées delimiting space or indicating direction;

3 Along with the construction of the royal gardens of Versailles, LE NOTRE directed the construction of residences and roads around Paris, the spatial restructuring of Paris, and the construction of large boulevards; allées played a crucial role everywhere in terms of representation, aesthetics, orientation, comfort, recreation and traffic safety. (BENEVOLO 1994, 157).

■ **Kulcsszavak:** fasorok, barokk kertművészet, tájépítészet, örökség, történelmi Magyarország

Fasorok a kertben, a tájban. Történeti áttekintés

■ A fasor olyan erőteljesen mobilizáló hatású élő kertépítészeti elem, amely távlatokat nyit, hoz közel, integrál a térkompozícióba. (ORMOS 1967, 314) Az antik görög települések szerkezetében már találhatunk tájékozódást segítő fasorokat. VITRUVIUS ókori római építész szerint a fák alkalmasak a szem és a test felüdítésére, s ezért fák közötti sétautakat javasolt a gyógyfürdőkhoz, a sportpályák és nyilvános terek mentén. A reneszánsz kertművészetben fasorokat ültettek a sétányok árnyékolására és a parterek, a sík felületű táblák vertikális keretezésére. Az itáliai barokk kertművészetben már megjelentek a fasorokkal jelölt látványtengelyek is (pl. a Villa Montana). A 17. század második felében André LE NOTRE, XIV. Lajos főkertésze használati, kompozíciós és reprezentációs szerepű fasorokkal foglalta egységes rendszerbe a kertet, vadasparkokat, az egymástól független királyi birtokokat.³ A sétányokat, utakat és vadsparki nyiladékokat határoló, többnyire kétsoros telepítésű fasorok irányát, kifutását a feszes architektúra diktálta. Bár a fasorok kertművészeti alkalmazása a barokk leáldozásával visszaszorult, szerepük egyre jelentősebb lett a vadasparkokban, erdőkben, a településközi tájban és a városrendezésben egyaránt.

A fasorok szerepét európai, elsősorban németföldi kertművészeti példák, uradalmi kapcsolatok, kertészeti traktátusok alapján jól ismerték a történelmi Magyarország területén is, és hasonlóan alkalmazták:

- a) épületekhez kapcsolódó, fogadóteret képező fasorok;
- b) térhatároló vagy irányt jelző kerti fasorok;
- c) vadsparki nyiladékok térfalképző fasorai;
- d) reprezentatív, tájléptékű látványtengely fasorai;
- e) birtok- és útjelző, irányító úti fasorok;
- f) városi sétatéri fasorok;
- g) kultikus helyek fasorai.

A fasori fák többnyire a természetes flóra fajaiból származtak, ami nálunk a hársfák – főleg kislevelű és nagylevelű hárs (*Tilia cordata*, *T. platyphyllos*) – széles körű alkalmazását jelentette, de a 18. század második felében vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) – gyakran a hárssal együtt, vegyesen –⁴, majd platán (*Platanus × hispanica*) és akác (*Robinia pseudo-acacia*) is megjelent a fasorokban.

A barokk kertművészet a történelmi Magyarországon. Források

■ A kutatáshoz a magyar barokk kertművészet szakirodalmi forrásanyaga jelentette a kiindulást, mindenekelőtt FATSAR Kristóf magyar barokk kertművészeti monográfiája (FATSAR 2008), továbbá MŐCSÉNYI Mihály, DÁVID Ferenc, GALAVICS Géza, RAPAICS Raymund publikációi

3 LE NOTRE a versailles-i kert építése mellett a Párizs környéki rezidenciák és utak építkezéseit, Párizs térszerkezetét átalakítását, a nagy körutak építését irányította, és a fasoroknak mindenütt fontos szerepük volt reprezentációs, esztétikai, tájékozódási, kényelmi, rekreációs és közlekedésbiztonsági szempontból. (BENEVOLO 1994, 157)

4 A barokk kerti fasorok feszes architektúráját rendszeres nyírással tartották fenn; a tájléptékű fasoroknál – a nagyobb telepítési távolság alapján – ez kérdéses. A fiatal fák koronadúsítása érdekében végzett alakító metszés viszont bevett gyakorlat volt.

(MÓCSÉNYI 2016; DÁVID 2004; GALAVICS 2000; RAPAICS 1940), a hazai és osztrák levéltárak, az *arcanum.hu* és *fortepan.hu* történeti térképei és képei, valamint több műemlékvédelmi koncepció és tanulmányterv, az alapozó faállomány-vizsgálatokkal együtt (SZILÁGYI 2018; 2020). A nemzetközi szakirodalom a fasorörökség megújításának elvi, gyakorlati példáit adta (ld. a következő lapszám, II. rész).

A barokk kertek monográfiájában közel 150 kertművészeti alkotás szerepel, a geopolitikai, gazdasági és tájszerkezeti adottságok miatt nagyrészt a Magyar Királyság nyugati és északnyugati régióiban, illetve Pest-Buda térségében, míg a Felvidék és Erdély barokk kertépítészete már ritkább szövetet képez, az alföldi térségben pedig csak szórványosan jelenik meg.

A barokk fasorok helyzete az elmúlt évszázadokban

■ Az építészeti tér statikusságával ellentétben a kertépítészeti tér folytonosan változik. Az architektonikus karakterű fasorok a kert, a táj építettségéről, tudatos alakításáról árulkodnak. A kert fő „építőelemét” jelentő növényzet – s különösen a fák – a kertművészet negyedik dimenzióját adják, hiszen a növekedés, öregedés, állományzáródás és természetes szukceszsió folytonosan módosítja a tömeg- és térarányokat, a kert képét és jellegét, ritmusát és térszerkezetét. A fasorokban bővelkedő barokk kertek, a költséges és munkaigényes birtokrendezések kora a 18. század végével nálunk is leáldozott. A gazdasági, társadalmi változások közepette megjelenő új kertművészeti stílus a fasorokat száműzte a kertekből.⁵ A kerti fasorok vagy eltűntek a tájképi átalakítás során, vagy „tájképvé” oldódtak egy új, kiegészítő növénytelepítéssel. Kerti allé ott tudott megmaradni, ahol nem volt lehetőség vagy indok a kert teljes tájképi kerteté alakítására. A tulajdonosi szerkezet változása, a 20. század második felében az államosítás sok nagyszerű főúri kastélykert pusztulását és feldarabolását s ezzel a lineáris térelemek eltűnését jelentette. A kertből a tájba kilépő fasorokban a birtokrendszer és a területhasználát változása okozott súlyos károkat. A 19. század közepétől a vasútépítés, majd a közúti közlekedés és motorizáció fejlődése szorította vissza az út menti fasorokat.

Barokk fasori örökség a történelmi Magyarországon⁶

■ A szakirodalomban közölt barokk kertek és birtokrendszerek fasori alkotásait első körben kompozíciós szempontból értékeltem, majd a kerteteket, kertábrázolásokat a történeti térképekkel, illetve a *Google Earth* űrfelvételekkel összevetve állapítottam meg a „túlélő” fasorokat. Az élő fasori örökség számszerűleg (1. táblázat) viszonylag szerény, de a fasor-típológia szinte minden típusát magába foglalja. Helyszíni szemlével és vizuális felméréssel pontosítottam a fasori örökséget, külön értékként meghatározva az ősrég fasori állományt és elemezve a felújításokat. A legértékesebb, aktuális feladatot is jelentő fasorokról (Nagycenk, Fertőd, Pápa) részben már volt felmérés, illetve egyszerűsített vizuális felmérés készült⁷, a többi fasor esetében állományszintű volt a helyszínelés. A kastélykertek és

- c) vues in game reserves forming closures;
- d) allées of representative, landscape-scale visual axes;
- e) allées signifying estates and roads;
- f) urban walkway allées,
- g) allées for places of worship.

The allée trees mainly originated from species of natural flora, which meant the widespread use of linden trees – mainly small-leaved and large-leaved linden (*Tilia cordata*, *T. platyphyllos*) – in Hungary. However, in the second half of the 18th century, horse chestnut (*Aesculus hippocastanum*) – often combined with linden⁴, then sycamore (*Platanus × hispanica*) and acacia (*Robinia pseudoacacia*) also appeared in allées.

Baroque garden design in historical Hungary. Sources

■ The starting point for the research was the literature on Hungarian Baroque garden design, especially Kristóf FATSAR's Hungarian Baroque garden design monograph (FATSAR 2008), as well as the publications of Mihály MÓCSÉNYI, Ferenc DÁVID, Géza GALAVICS, Raymund RAPAICS (MÓCSÉNYI 2016; DÁVID 2004; GALAVICS 2000; RAPAICS 1940), Hungarian and Austrian archives, the historical maps and photos of *arcanum.hu* and *fortepan.hu*, as well as several heritage conservation concepts and study plans, including tree stand surveys (SZILÁGYI 2018, 2020). International literature has provided theoretical and practical examples of allée heritage renewal (see part II in the next issue).

The monograph on the Baroque gardens includes nearly 150 works of garden design, mostly in the western and northwestern regions of the Kingdom of Hungary and in the Pest-Buda region due to their geopolitical, economic, and landscape structure. Baroque garden design examples in Southern Slovakia (earlier Upper Hungary) and Transylvania are scarce, and in the area of the Great Hungarian Plain are sporadic.

The state of Baroque allées in previous centuries

■ Contrary to the static nature of the architectural space, the space of garden design is constantly changing. The allées with an architectural character give a feel of constructional order and conscious shaping to the landscape. Vegetation, which is the main “building block” of the garden, especially trees, provides the fourth dimension of garden design because growth, ageing, closure of the stock and natural succession constantly changes the mass and space ratios, the garden image and character, the rhythm and spatial structure. The era of Baroque gardens rich in allées and that of expensive and labour-intensive estates became outdated with the end of the 18th century. The new garden design style, which appeared in the midst of economic and social

5 „... bár a szabályosság a tájképi kertben kerülendő, bizonyos esetekben a fasor elfogadható, sőt akár kellemes is lehet ...” (HIRSCHFELD 1785, 226)

6 A kutatást a Lechner Tudásközpont Nonprofit Kft. támogatásával (Ormos Imre Alapítvány: 357/2021.sz. támogatási szerződés), szakmai megbízottként végezte a szerző.

7 A Magyar Faápolók Egyesülete favizsgálati módszertana alapján az egyszerűsített vizuális favizsgálatban a latin és magyar név, a főbb fizikai tulajdonságok, méretek, az általános egészségi és környezeti állapot szerepelt. A nagycenki és fertői fasorfelmérések kettős, vizuális és műszeres favizsgálattal készültek a felújítási terv megalapozásához.

4 The strict architectural character of Baroque garden green walls was maintained by regular trimming; for landscape-scale allées – due to the greater planting distance – this is questionable. However, crown shaping of young trees with pruning was common practice.

Település	Barokk kertművészeti alkotás	Fasor történeti típusa, jellege	Fasor ma (űrfelvétel, helyszínelés, fotó, vizsgálat, terv)
City	Baroque garden composition	Historical type and function of allées	Present state of allée (satellite, site work, photo, survey, plan)
Fertőd	Az Esterházy-kastély kertje és vadaskertje, terv: ZINNER Anton, JACOBY Nicolaus 1730–1770	Térhatároló, keretező hármassorok a parter két oldalán, vadaskerti vue-k, kereszt tengelyek és az északi főbejárat feltáró, irányító kettős fasorai	Hármassorok többször újratelepítve, ma vegyes és hiányos állapot, teljes megújításra vár, koncepcióterv, 2020; vadasparki allék felújítva, 2004
	Esterházy castle's gardens and parks; design: Anton ZINNER, Nicolaus JACOBY 1730-1770	Bordering, framing triplet allées along the parterre; opening and directing allées along the park vues, cross axis and north entrance garden	Reconstructed triplet allées in poor and gappy condition; full reconstruction is needed based on reconstruction plan, 2020; hunting park allées reconstructed, 2004
Gödöllő	Grassalkovich-kastély, Felső-kert, tervező MAYERHOFER András, 1735–?	Díszkert és gazdasági udvar közötti térhatároló vadgesztenyefasor, a tájképi kertben is megmaradt, többször újratelepítve	Kastélykert-rekonstrukció során teljes felújítás, fafajszinten hiteles, 2010; betegség miatt taxonváltás és teljes megújítás, 2014
	Grassalkovich castle, Upper Garden; design by András MAYERHOFER, 1735–	Allée limiting the space between the ornamental garden and the riding courtyard, maintained and reconstructed over centuries	Full reconstruction with the same tree species within the castle garden renewal project, 2010; due to special tree disease full renewal with new taxon, 2014
Nagyecenk	Széchenyi-hársfasor; terv: BARKÓCZY Zsuzsanna. 1750-es évek	Barokk kastély tengelyét kivetítő, tájleptékű hársfasor a Fertő-tó környékén	Részben eredeti faállomány, ritkaságérték és génbank, felújító faápolás és fasori kezelés, rekonstrukciós terv, I. ütem alapján (2020–21), a fasor egésze megújításra vár
	Széchenyi Linden allée, planted by Zsuzsanna BARKÓCZY, 1750s	Baroque castle axis projected in the landscape of Fertő lake, with hermit and grove at termination	Rarity and genetic value due to numerous ancient trees, allée and tree management along reconstruction plan, I. phase 2020-21, full renewal is needed
Pápa	A Kálvária-felvezető kettős fasora, terv: MOKKOS József, 1746	Vallási építményt kiemelő, rávezető szerepű kettős fasora, települési fasor is; helyi jelentőségű, védett	Eredetileg kétsoros, a 20. sz. 2. felében temetőbővítés miatt egysoros lett, kissé hiányos és vegyes az új lakóterület szorításában
	Opening allées of the Calvary; planned by József MOKKOS, 1746	Compositional and directing allée to Calvary, protected urban allée	Double tree allée originally, due to cemetery development in the second half of the 20 th c. remained a single row allée, gappy and mixed condition due to neighbouring residential land use
Budapest	Városmajor közpark, terv: TALLHER József, 1783	Kerti fasorok, tagoló, térszervező szereppel, kettős vagy kétszer kettős telepítéssel	Vegyes állapotú, szakaszosan hiányos, ill. pótolta, de néhol beleolvad a tájképi park mára zárt faállományába
	Városmajor public park; planned by József TALLHER, 1783	Space compositional, directing garden allées, double and 2x double rows of trees	Mixed and gappy condition, partially reconstructed and overgrown by park trees' canopy

■ **1.a. táblázat.** Barokk, ill. barokk eredetű fasori örökség a történelmi Magyarországon. Magyar kertművészeti, tájépítészeti, kultúrtörténeti, természetvédelmi jelentőségű, barokk fasori örökség.

■ **Table 1.a.** Baroque and Baroque-originated allée heritage in historical Hungary. Hungarian historical allée heritage with garden art, landscape architecture, cultural and nature conservation significance.

Település	Barokk kertművészeti alkotás	Fasor történeti típusa, jellege	Fasor ma (űrfelvétel, helyszínelés, fotó, vizsgálat, terv)
City	Baroque garden composition	Historical type and function of allées	Present state of allée (satellite, site work, photo, survey, plan)
Keszthely	Festetics-kastélykert és birtok, terv: HOFSTÄDTER Kristóf, 1759	Díszkert tengelyét kivetítő gyümölcsös-kerti, 2 × 2 soros allé; út menti fasorok	A kerti fasorok az átépítés során eltűntek, út menti fasornyomok Fenékpusztánál (Települési, táji fasorok, 19. sz.)
	Festetics castle garden, designed by Kristóf HOFSTÄDTER in 1759	Main garden allée in 2x2 rows of trees connecting ornamental garden and fruit garden; further allées along roads	Garden allées disappeared during the garden renewal, some allée remains along the road to Fenékpusztá (great urban and regional allées of 19 th c.)
Tata	Esterházy-várkastély, FELLNER Jakab, 1763	2 × 2 soros fasor a tóparti sétaut mentén	Részből pótolta, hiányos, csak nyomokban
	Esterházy castle, designed by Jakab FELLNER, 1763	2x2 rows of trees in the promenade allée along the lake shore	Partially replanted, incomplete allées
Derekegyház	KÁROLYI Antal kastélya, 1760 után, fécánoskert	Fécánoskert felé fasoros út; a fécánost csillag-vue-rendű allék tárják fel	Területhasználat-változás, fasoros út nyoma és kis erdei szakasza van meg
	Antal KÁROLYI's castle with pheasant garden, 1760s	Connecting allée to pheasant garden and directing allées in star-vue composition in pheasant garden	Only some remains of allées are left, due to land use and ownership changes
Szentgotthárd	Ciszterci apátság kertje, terv: PILGRAM, ≈1740	Térhatároló és feltároló fasorok	Keleti térhatároló fasor egy szakasza, újratelepítve
	Cistercian Abbey Garden, planned by PILGRAM, around 1740	Bordering and directing allées	Eastern bordering allée partially replanted

■ **1.b. táblázat.** Barokk, ill. barokk eredetű fasori örökség a történelmi Magyarországon. Magyarországi, helyi városképi, tájképi jelentőségű történeti fasor.

■ **Table 1.b.** Baroque and Baroque-originated allée heritage in historical Hungary. Hungarian historical allées of local landscape value.

Település	Barokk kertművészeti alkotás	Fasor történeti típusa, jellege	Fasor ma (űrfelvétel, helyszínelés, fotó, vizsgálat, terv)
City	Baroque garden composition	Historical type and function of allées	Present state of allée (satellite, site work, photo, survey, plan)
Kismarton kastélykert	Esterházy-kastély kertje, terv: ZINNER Anton, 1730 után	Barokk térszervezés térhatároló, feltároló fasorokkal	Tájképi átépítés után az orangerie kert fasora maradt meg, felújítva, egysoros, a barokk és tájképi kert határolása
<i>Eisenstadt castle garden</i>	Esterhazy castle garden, designed by Anton ZINNER, in 1730s	Baroque space structure composed of bordering and directing allées	Allées disappeared, only the allée bordering the Orangerie garden remained in a single row form, reconstructed to separate the formal and landscape gardens
Kismarton vadaspark	Esterházy-vadspark, mulatókert, JACOBY Nicolas, 1759	Vadásznyiladékok térszervező és irányító, a vadászatot segítő fasorai, mulatókertet szervező csillag- és lúdláb-fasorokkal	A mulatókert lúdlábfasorok megvanak, felújítva, vadasparki fasorok is nagy számban maradtak, a vadaspark magántulajdon, nem bejárható
<i>Eisenstadt hunting park</i>	Esterházy hunting park, Rendezvous Garden, Nicolas JACOBY, 1759	Hunting vues bordered with allées, rendezvous garden compositional allées in patte d'oie and star-vue form	Patte d'oie and star-vue form allées in Rendezvous Garden renewed, numerous hunting allées remained, closed private ownership
Lakompak	Az Esterházy Pál-kastély dísz- és haszonkertje, reneszánsz alapok	Térhatároló kettős szelídgesztenye-fasor (<i>Castanea sativa</i>) a kastélykert és a gyümölcsös, ill. haszonkert között	Pusztuló, kiöregedett, hiányos és részben újratelepített fasor, több száz éves matuzsálemfakkal, teljes felújításra vár
<i>Lakenbach</i>	Castle garden, ornamental, farm and orchard, reflecting a Renaissance structure	Traditional, separating double chestnut (<i>Castanea sativa</i>) allée between the castle ornamental garden and orchard and farm areas	Ancient double allée in incomplete and partially reconstructed condition, with several ancient chestnut trees
Féltorony	Királyi vadászkastély, terv: ZINNER Anton, ≈1730	Keresztengely hársfaalléval, 2 × 2 soros (további fasorok, 19. sz.)	A keresztengely fasora megvan, jó állapotú, kezelt, fenntartott
<i>Halbturm</i>	Royal hunting castle garden, planned by Anton ZINNER, around 1730	Cross or transitional axis bordered by 2x2 linden tree allée (additional allées in 19 th century)	Allée along cross axis maintained, reconstructed, in good condition

Köpcsény	Esterházy-kastély, később Batthyány-Strattmann-, 1740 után, a birtok ma részben Szlovákiához tartozik	Grandiózus, 2 x 2 soros, tájleptékű hársfasor, pompás, a pozsonyi várra tájolt hársfaallé	A II. világháború után szovjet megszállási terület, kivágták; az „üres” vue megvan, gazdasági és túraút
Kittsee	Esterházy (later Batthyány-Strattman) castle, after 1740, the estate now partly belongs to Slovakia	Grandiose, 2x2 linden allée running to north with the Bratislava castle in the focus	Allée disappeared after World War II, the trees were cut down for firewood by the soviet army, empty vue remained with tourist and agricultural road function

■ 1.c. táblázat. Barokk, ill. barokk eredetű fasori örökség a történelmi Magyarországon. Őrvidék (Ausztria).
■ Table 1.c. Baroque and Baroque-originated allée heritage in historical Hungary. Burgenland (Austria).

Település	Barokk kertművészeti alkotás	Fasor történeti típusa, jellege	Fasor ma (űrfelvétel, helyszínelés, fotó, vizsgálat, terv)
City	Baroque garden composition	Historical type and function of allées	Present state of allée (satellite, site work, photo, survey, plan)
Pozsony	A Grassalkovich-palota kertje, KNEIDINGER Andreas, 1735 után	Kettős és szimpla, keretező és térhatároló fasorok adják a kert térszerkezetét és gazdagítják a kerti képet	Államfői rezidencia, felújított, barokk térszerkezet, fasorok felújítva
Bratislava	Grassalkovich palace garden, design by Andreas KNEIDINGER, after 1735	Double and simple allées with bordering and space structural function	Presidential residence, total garden renewal recalling the Baroque Garden structure and character
Holics, Kopcsány	Habsburg császári, királyi vadászkastély és ménestelep, 1765 után	Keretező, tagoló, térszervező, birtokrendező fasorok a fácánoskertben és a birtok feltárására, hiányos patte d'oe-fasorok	A keleti feltároló út mentén a kereszt-tengely és fácános hosszanti tengelyes fasora megvan, vadgesztenye és hárs vegyesen, részben újraterelítve, 2 x 2 soros vadgesztenyeallé öreg fákkal
Holíč, Kopčany	Habsburg royal residence, castle and stud farm, after 1765	Garden and landscape-scale allées for space forming, bordering and connecting the main functional units	Eastern opening allée in 2x2 rows with horse chestnut and linden trees, partially replanted; horse chestnut allée in main axis with ancient old trees
Malacka	Pálffy-kastély és kolostor, kora barokk ≈ 18. sz. közepe	Összekötő, kettős fasor a kastély és a kolostor között, tájleptékű térkapcsoló szereppel	A 20. századi városfejlődés és közúti felüljáró miatt részben eltűnt a vizuális kapcsolat is, fasor csak a kastélykertben
Malacky	Pálffy castle and monastery, early Baroque, around mid-18 th c.	Double allée for connecting the castle and the monastery, landscape level	Due to 20 th c. urban and road bridge development allée and visual connection decreased, allée only in castle garden

■ 1.d. táblázat. Barokk, ill. barokk eredetű fasori örökség a történelmi Magyarországon. Felvidék (Szlovákia).
■ Table 1.d. Baroque and Baroque-originated allée heritage in historical Hungary. Highlands (Slovakia).

Település	Barokk kertművészeti alkotás	Fasor történeti típusa, jellege	Fasor ma (űrfelvétel, helyszínelés, fotó, vizsgálat, terv)
City	Baroque garden composition	Historical type and function of allées	Present state of allée (satellite, site work, photo, survey, plan)
Bonchida	Bánffy Dénes-kastély, terv: ERRAS Johann Christian	Hármas lúdlábfasor a fácánoskert feltárására 1 km hosszon, táj- és birtokkapcsolat, látványtengely Válaszút felé	1831-ben angolkerthi átépítés, a fasorok nagy része eltűnt, területhasználat- és tulajdonviszony-változás, a vue részben megvan, déli fasorban néhány fa is
Bonțida	Bánffy castle, designed by Johann Christian ERRAS	1 km long triplet patte d'oe allée in pheasant garden; great visual connection towards Răscruți	Garden renewal in landscape style in 1831; due to land use and ownership change, allées disappeared; only a few trees and the main vue remained

■ 1.e. táblázat. Barokk, ill. barokk eredetű fasori örökség a történelmi Magyarországon. Erdély (Románia).
■ Table 1.e. Baroque and Baroque-originated allée heritage in historical Hungary. Transylvania (Romania).

a kapcsolódó táji fasorok többnyire bejárhatók voltak, a vadasparki, fáca-noskerti fasorok nem minden esetben; viszont a vadásznyiladékok fasorai az elhanyagolás miatt gyakran „eltűntek” az erdőállományban, s legfeljebb csak az úrfelvételeken vehetők ki.

A helyszíni bejárás alapján a barokk (eredetű) fasorok között vannak részben vagy egészben rekonstruált fasorok és erősen hiányos vagy kiöregedett fasorok is.⁸ Az időközben rekonstruált vagy megújított fasorok támogatást adnak a fatori élőörökség-védelem speciális feladatainak, módszereinek meghatározására, különös tekintettel a 21. századi klímaváltozás okozta ökológiai kihívásokra.

Barokk fatori örökségünk a történeti kutatások és helyszíni vizsgálatok alapján

■ Hazánk barokk kertművészeti örökségéből a főúri kertek, parkok, birtokok fennmaradt fasorai, továbbá a közparki és egyházi építészeti együttesek térszervező, sétányt keretező fasorai közül Fertőd, Nagycenk, Gödöllő fasorainak felújítására készültek tervek, s ezek részben (Fertőd, Gödöllő) meg is valósultak. A pápai kálvária fasora helyi jelentőségű, de egyházi jelentősége miatt unikális. Jelen cikkben a fatori örökségből a rekonstrukciós szempontból is érdekes és/vagy tanulságos példát jelentő néhány fasort tudjuk csak átfogóan bemutatni.

Fertőd–Eszterháza, Esterházy-kastélykertegyüttes

A fertődi Esterházy-kert- és parkeyüttes a magyarországi barokk művészet kiemelkedő építészeti, kertművészeti és tájalakítási öröksége.⁹ A történeti kertként és természeti, táji értéként is védett műegyüttes különlegessége, hogy a barokk térszerkezet, a díszkert, mulatókert (boszké) és vadászerdő (mulatókert v. vadaskert) együttese ma is tisztán azonosítható. A fasorok meghatározó szerepet játszanak a műegyüttesben, s szinte minden funkcionális fasortípus megtalálható itt. Az egységes barokk kompozíció az 1730-as években, Anton ZINNER terve alapján épült parterrendszer a keretező fasorokkal, belső oldalon lugassal és a Lés-erdő két szélső nyiladéka felé megnyíló, kapcsoló fasorokkal. (FATSAR 2008, 78–82.) Az 1740-es években a díszkert kiegészült dél felé egy trapéz alaprajzú területtel és a mulatókertet meg a vadasparkot feltáró hármas lúdlábsétánnyal, a díszkertet lezáró, keretező fasorokkal és lugasokkal (MÓCSÉNYI 2016, 118). A lugast utóbb lebontották, és helyére is fasort telepítettek. A vadgesztenye és hárs alkotta, immár hármas, vegyes fasorokat *Berceaux*-formára nyírták: „belül kettős alagút, kívül pedig egyenes falakban metszett boltozatos fasor-lugast” alakítottak ki (HULESCH 1910, 191). (1. ábra)

FÉNYES Miklós (1714–1790) halálát követően a hercegi család visszaköltözött Kismartonba, ahol a korszak egyik jeles tájképi parkját hozták létre 1789-től, Charles MOREAU tervei alapján. Eszterháza közel egy évszázadon át lakatlan maradt, s így a tájképi stílusú, a térszerkezetet átformáló átépítések elmaradtak, a kertegyüttes barokk pompája megkopott. Bár a kerteket fenntartották, a fasorok rendszeres metszésére már nem került sor (FATSAR 2008, 87), enélkül a fák állapota egyre romlott.

A század végén új korszak köszöntött be Eszterházán. 1890-től megkezdtek a kastély és a kertek felújítását a visszaköltöző IV. ESTERHÁZY

changes, banished allées from the gardens.⁵ Garden allées either disappeared during the landscape transformation or were blended into the landscape with a new supplementary plantation. The garden allée was able to stay only where there was no opportunity or reason to completely turn the garden into a landscape garden. The change in the ownership structure and nationalization process from the second half of the 20th century resulted in the destruction and fragmentation of many great aristocratic castle gardens, and thus the disappearance of linear spatial elements. Altering the land system and land use caused serious damage in allées leading from the garden into the landscape. From the middle of the 19th century, the development of railway construction, then road transport and motorisation decreased the number of roadside allées.

Baroque allée heritage in historical Hungary⁶

■ First, we have evaluated the allée works of Baroque gardens and estate systems found in the literature from a compositional point of view. Then, after comparing the garden plans and garden depictions with the historical maps and Google Earth satellite footage, we have identified the “surviving” allées. The living allée heritage is relatively modest in number (Table 1) but represents almost all types of the allée typology. We have refined the allée heritage with an on-site survey and visual evaluation, defining the old allée stock as a separate value and analysing the reconstructions. The most valuable allées demanding immediate action (Nagycenk, Fertőd, Pápa) had already been surveyed or were included in a simplified visual survey,⁷ while for the others, we made a stock-level analysis. The castle gardens and the related landscape allées were mostly accessible, while the allées of the game reserves and the pheasant gardens were not always accessible. On the other hand, because of the lack of maintenance, the allées of the hunting vues have often blended in the forest canopy, and they are only merely visible on the satellite footage.

The on-site survey has shown that there are partly or fully reconstructed allées among the Baroque (origin) allées, as well as heavily incomplete or aged allées.⁸ The newly recon-

5 “...although regularity should be avoided in the landscape garden, in some cases the allée may be acceptable, or even pleasant...” (HIRSCHFELD 1785, 226).

6 The research was carried out by the author as a professional agent with the support of Lechner Tudásközpont Nonprofit Ltd. (Ormos Imre Foundation, grant agreement no. 357/2021).

7 Based on the methodology of the Hungarian Tree Care Association, the simplified visual tree examination included the Latin and Hungarian names, the main physical dimensions, the general health and environmental status. The allée surveys in Nagycenk and Fertőd were carried out using a dual visual and instrumental tree survey to inform the renovation plan.

8 The field survey of the domestic allées of local significance is in the preparatory phase, the field surveys of the Slovakian allées have been conducted, but the research in the archives is not complete. The remains of the Transylvanian Bonchida allée were included in the table based on the publications of BÍRÓ (2022) and FEKETE, JÁMBOR (2014).

8 A helyi jelentőségű hazai fasorok terepi bejárása előkészítő fázisban van, a szlovákiai fasorok bejárása megtörtént, de a levéltári kutatás nem teljes körű. Az erdélyi, bonchidai fasommaradvány BÍRÓ 2022 és FEKETE–JÁMBOR 2014 publikációi alapján került be a táblázatba.

9 A barokk műegyüttes összművészeti örökségében a zenei és képzőművészeti alkotások is kimagasló értéket képviselnek.

structed or revived allées give reference for defining the specific tasks and methods of the conservation of the living heritage of allées, in particular the ecological challenges caused by climate change in the 21st century.

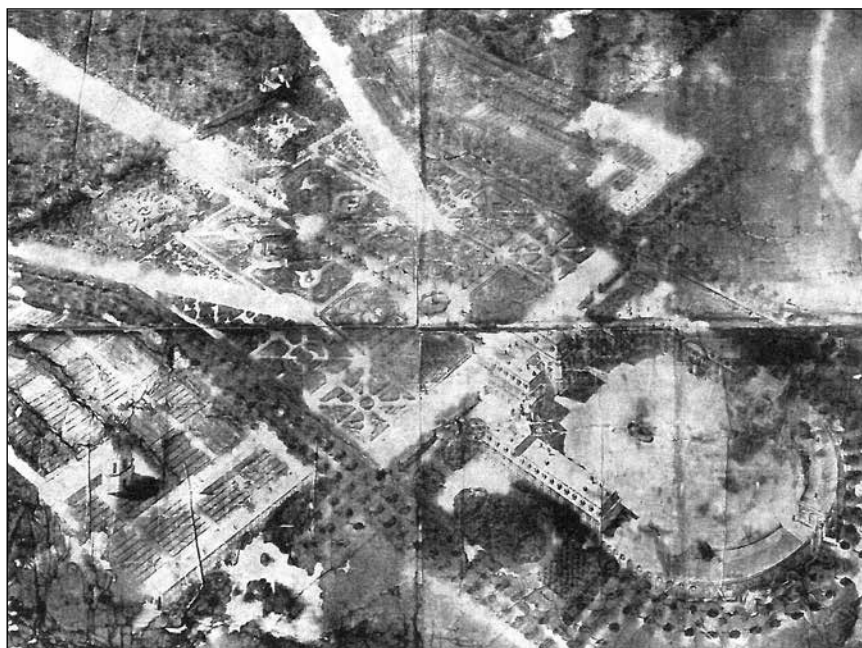
Hungarian Baroque allée heritage based on historical research and on-site surveys

■ From the Baroque garden design heritage of Hungary, the surviving allées of aristocratic gardens, parks and estates, and the space structuring allées of public parks and ecclesiastical buildings are in the forefront of reconstructions. The conservation plans included the allées of Fertőd, Nagycenk and Gödöllő, and they were partly implemented too (Fertőd, Gödöllő). The Calvary in Pápa has local significance, but it is also unique from an ecclesiastical point of view. In this article, we can only present a comprehensive overview of some of the allées that are essential and/or instructive examples of the allée heritage from a reconstruction point of view.

Fertőd-Eszterháza, Esterházy castle garden ensemble

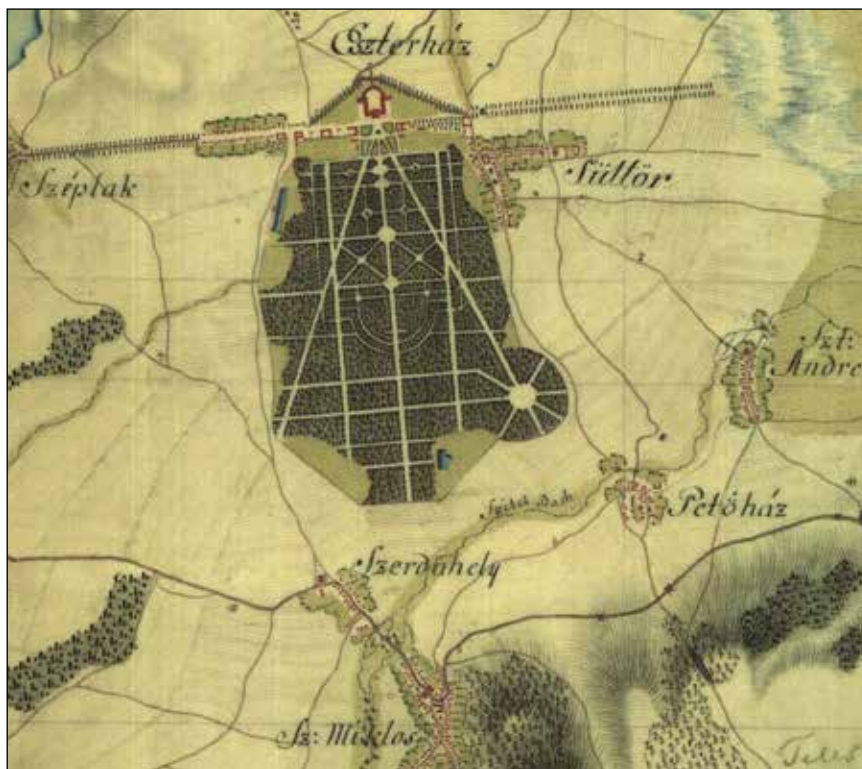
The Esterházy garden and park ensemble in Fertőd is an outstanding piece of architecture, garden design and landscaping heritage of Hungarian Baroque art.⁹ The special feature of the artistic complex, which is listed both as a historic garden and a natural landscape asset, is that the Baroque spatial structure, the ensemble of the ornamental garden, the pleasure garden (bosque) and the hunting forest (pheasant/hunting garden) can still be clearly identified today. The allées play a dominant role in the green space complex where almost all functional allée types are present. The uniform Baroque composition is a parterre system built in the 1730s based on Anton ZINNER's design, with framing allées, an inner side arbour and connecting allées opening onto the two side vues of the Lés forest. (FATSAR 2008, 78-82) In the 1740s, a trapezoidal area was added to the south of the ornamental garden, with a tripartite goose-feet esplanade revealing the pleasure garden and the game reserve, and with allées and arbours framing and enclosing the ornamental garden. (MÓCSÉNYI, 2016, 118) The arbour was later demolished, and an allée was planted in its place. The mixed allées of chestnut and linden, now in triple rows, have been trimmed to *Berceaux* shape: there was "a double tunnel on the inside and a pruned vaulted allée-arbour with straight walls on the outside". (HULESCH 1910, 191), (Fig. 1.)

Following the death of Miklós FÉNYES (1714-1790), the ducal family moved back to Kismarton, where one of the most important landscape parks of the period was created from 1789 onwards, designed by Charles MOREAU. Eszterháza had remained uninhabited for almost a century, so the landscape-style reconstructions that transformed

■ 1.a. ábra. Le Bon madártávlati terve (1762) a partert keretező, tört vonalú fasorral, lugassal és fasorokkal a keresztengelyben és a kastély körül. © Országos Levéltár T_2_No_1560

■ Fig. 1.a. Le Bon's bird's-eye view plan (1762) with the broken-line allées and arbours, and allées framing the parterre in the cross-axis and around the palace. © National Archives of Hungary T_2_No_1560

■ 1.b. ábra. I. katonai felmérés, részlet (1782-85). A térkép a külső térkapcsolatoknál jelzi a kettős fasorokat. © Képernyőkép, www.arcanum.hu, 2024.06.10.

■ Fig. 1.b. 1st military survey, detail (1782-85) illustrating the double allées along the roads connecting the estate to the region. © Print screen, www.arcanum.hu, 10 June 2024

Miklós és családja megbízásából. A kertrekonstrukció tervezője a schönbrunni Anton UMLAUF kertigazgató volt, a kivitelezést HULESCH Károly főkeretész vezette. A neobarokk parter mentén felújították a hármass fasorokat, de később is történetek szakaszos és egyedi pótlások (ALFÖLDY 2021, 76.). A 20. század második felében, az államosítás után a hármass fasorok boltozatos formájához szükséges, erőteljes koronametszéseket is elvégezték.

⁹ The multidisciplinary artistic heritage is complemented by musical and fine art pieces that also add outstanding value to the Baroque ensemble.

■ **2.a. ábra.** A keleti hármás fasor belső szakasza még őrzi a 19. század végi felújítás terebélyes fáit, de egyre több a hiátus, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 2.a.** The inner part of the eastern triple allée still preserves the magnificent trees of the late 19th century revival, but there are more and more hiatuses, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

Az erdészeti fenntartásba került kertben a koronaápolás rendre elmaradt, ami súlyos állapotromlást okozott. A kertegyüttes megújításában érdemi fordulatot jelentett a Műemlékek Állami Gondnoksága (utóbb Forster Központ)¹⁰ szakmai munkája (ALFÖLDY 2021, 70). A díszudvar, a rózsakert és az angolkert rekonstrukcióján túl megújultak a vadasparki lúdlábfasorok,¹¹ és szakszerűen kezelték a hármás fasorok fáit is. A műemlékvédelem átszervezésével 2014-ben jött létre az Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont (Eszterháza Központ) azzal a céllal, hogy Eszterházát a kastély- és kertrekonstrukció, ill. -fejlesztés révén a közép-európai térség kiemelkedő kulturális és turisztikai központjává emeljék. 2020-ban az Ormos Imre Alapítvány kapott megbízást a belső kertek faállomány-felmérésére, a kezelési és fejlesztési koncepció és kiemelten a hármás fasorok rekonstrukciójának tervezésére (OIA 2020).¹²

A hármás fasorok a barokk kertegyüttesben komplex szerepet töltöttek be. A parter és a sétányok keretezése mellett a tört vonalvezetés révén kötötték össze a díszkertet és a mulatókertet (vadaskertet). A 2020. évi felmérés szerint a hármás fasorokban 194 fahely van a (megközelítőleg) szabályos, 4 öles ritmusban. A sorosan vegyes telepítés majdnem tisztán látszik a nyugati hármás fasorban, ahol 19 vadgesztenye és 29 hárs található változatos minőségben és vitalitásban. A keleti allé már sokkal vegyesebb, főként az 1970–80 körüli erdészeti fatelepítések, pótlások miatt. Itt 31 vadgesztenye és 18 hárs található, a fák minősége, életképessége igen vegyes, a telepítési sűrűség, illetve ritmus is változó. (2–4. ábra)

A Fertőd–Eszterháza-kastélykert a magyar barokk kertművészet legimpozánsabb alkotása, ami méltán kapta a magyar Versailles megnevezést. A francia barokk távlatos léptékét egy jól szervezett barokk vadásztájban teljesítette ki a 18. századi Esterházy-birtokfejlesztés. A főúri rezidencia rangjához méltó kert- és parkegyüttesben a vendégek fogadásához, a vadászatokhoz, a kerti szórakozásokhoz, a birtokot feltáró, tájékozódást

■ **2.b. ábra.** A keleti fasorokban üres vagy erősen hiányos szakaszok váltakoznak; a parter felőli fasorban csak vadgesztenye van, 2021.

© M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 2.b.** Empty or very incomplete sections alternate along the allées; in the allées towards the parterre there are only horse chestnuts, 2021.

© Kinga M. SZILÁGYI

the spatial structure were missing, and the Baroque splendour of the garden complex was lost. Although the gardens were maintained, maintenance works no longer included the once regular pruning of the allées (FATSAR 2008, 87), which in turn caused the deterioration of the trees.

A new era dawned in Eszterháza at the end of the century. In 1890, the renovation of the palace and gardens began for Nicholas IV, Prince Esterházy and his family, who moved back to the castle. Garden director Anton UMLAUF from Schönbrunn designed the garden reconstruction and head gardener Károly HULESCH led the works. Along the neo-Baroque parterre, the triple allées were revived, with phased and individual replacements implemented later. (ALFÖLDY 2021, 76) In the second half of the 20th century, after the nationalisation, the harsh crown pruning necessary for creating the vaulted form of the triple allées was also carried out. In the garden that was entered into forestry maintenance, crown care was regularly neglected, causing severe deterioration. A significant turning point in the renewal of the garden complex was the professional work of the State Directorate of Monuments (or later, the Forster Centre)¹⁰. (ALFÖLDY 2021, 70) In addition to the reconstruction of the ornamental courtyard, the rose garden and the English garden, the game reserve goosefoot allées¹¹ had also

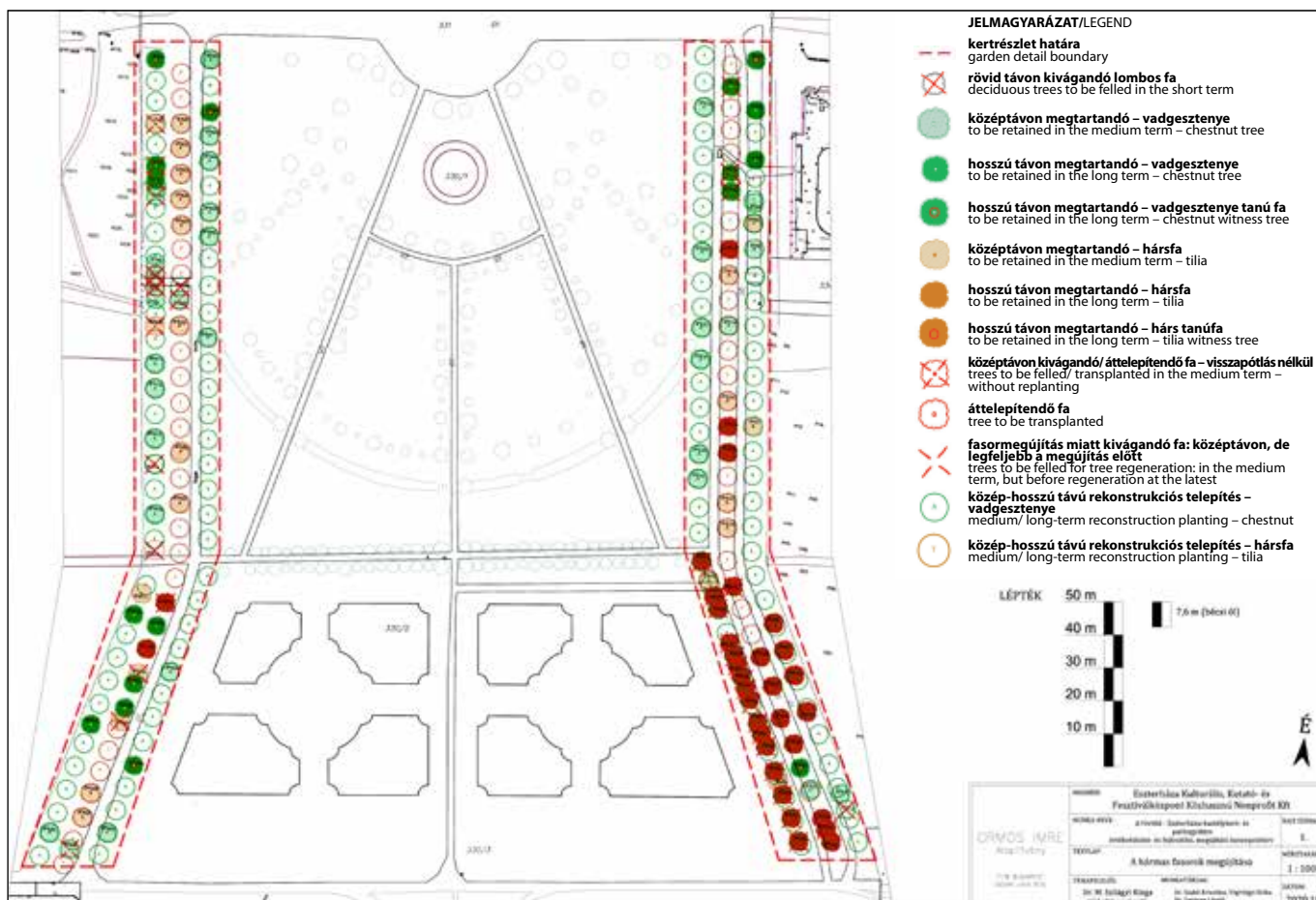
10 A fenntartás, kutatás, tervezés, kivitelezés komplex feladatkörét 2001-től ALFÖLDY Gábor irányította bő egy évtizeden át intézményi főkertészként, ill. főtájépítésként.

11 Tér-Team Kft., vezető tervező SZABÓ Gábor tájépítész. Ld. SZABÓ 2021, 91. (A rekonstrukció értékelése a következő lapszámban)

12 Témavezető: M. SZILÁGYI Kinga.

10 The complex tasks of maintenance, research, planning and construction were managed by Gábor ALFÖLDY from 2001 for more than a decade, as head gardener and head landscape architect.

11 Tér-Team Ltd, lead designer Gábor SZABÓ landscape architect. See SZABÓ, 2021. 91. (See the reconstruction evaluation in the next issue.)

■ **3. ábra.** A hármas fasorok rekonstrukciós koncepcióterve hosszú távú, értékőrző, az eredeti fasori rendet visszaállító felújítást javasolt, 2020.
© Ormos Imre Alapítvány

■ **Fig. 3.** The reconstruction concept plan of the triple allées proposed a long-term, value-preserving reconstruction that restores the original allée order, 2020.
© Ormos Imre Foundation

been revived and the trees in the triple allées edges enjoyed professional management. The Eszterháza Cultural, Research and Festival Centre (Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztivalközpont, abbr. Eszterháza Centre) was established in 2014 to make Eszterháza an outstanding cultural and tourist centre of the Central European region through the reconstruction and development of the palace and its gardens. In 2020, the Ormos Imre Foundation (OIA) was commissioned to carry out a tree stand inventory of the inner gardens, to design the management and development concept and, in particular, the reconstruction of the triple allées. (OIA, 2020)¹²

The triple allées played a complex role in the Baroque garden ensemble. In addition to framing the parterre and the esplanades, a broken line layout connected the ornamental garden and the pleasure garden (hunting garden). According to the 2020 survey, there are 194 tree seats in the triple allées in an (approximately) regular 4-fathom rhythm. The serially mixed planting is almost clearly visible in the western triple allée, where 19 horse chestnuts and 29 linden trees stand in varying quality and vitality. The eastern allée is much more mixed, mainly due to the af-

■ **4.a. ábra.** A keleti fasorban több, hosszú távon megtartható vadgesztenye van még, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 4.a.** There are still several chestnut trees in the eastern allée that could be preserved in the long term, 2021.
© Kinga M. SZILÁGYI

■ **4.b. ábra.** Az első ránézésre vitálisnak tűnő lombkorona koronaalapi odút és korhadt ágakat rejt, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 4.b.** The crown, appearing at first glance to be healthy, hides a hole under the crown and rotting branches, 2021.
© Kinga M. SZILÁGYI

12 Supervisor: Kinga M. SZILÁGYI.

■ **4.c. ábra.** A nyugati fasori öreg hársfa természetellenes ágrendszere a boltozatos lugas kialakításáról árulkodik, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 4.c.** The unnatural branching of the old linden tree in the western facade reveals the pruning to create the former arched arbour character, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

és használatot segítő kerti allék és vadaskerti fasorok nélkülözhetetlen térbeli kellékek voltak. Eszterháza a hazai barokk fasori örökség terén is kiemelkedő érték.

Nagycenk, Széchenyi-hársfasor

A nagycenki hársfasor a Széchenyiek cenki birtokközpontjának kiemelkedő tájépítészeti alkotása, közép-európai léptékben unikális, tájléptékű barokk fasor, amelyet generációkon át nagy becsben tartott és gondozott a család. A fasor kultúrtörténeti érték, élő örökség és listázott nemzeti érték, amely kiemelkedő értéket képvisel a hazai természetvédelemben is. Része a Fertő-táj Világörökségnek is.

Az eredetileg mintegy 600 egyedből álló, több mint 22 méter (12 öl) széles és 2,3 km hosszú kettős hársfasort 1754–60 között lovaglóútnak építtette SZÉCHÉNYI Antal gróf felesége, BARKÓCZY Zsuzsanna. A fasor Fertő-tó felőli végén, a magas parton lévő ligetben kis remetelakot és kápolnát is emeltek (ÖRSI 1968, 4–6.). Az 1876-ban megnyitott, Győrt és Sopront összekötő vasutat a Fertő-tó mentén a magasabb fekvésű részekben vezették végig, s ezzel kettévágták a fasort. A fasor egysége ezzel funkcionális szempontból csorbult, de a vasútfejlesztés, a vasúti pálya kiemelése miatt utóbb a vue is sérült (GERZSON–SZILÁGYI 2011, 47). (5. ábra)

FÖLDVÁRY Miksa¹³ és KAÁN Károly¹⁴ (FÖLDVÁRY 1934, 7. 597; KAÁN 1932, 49) már az 1930-as években felhívták a figyelmet a nagycenki hársfasor természeti, kultúrtörténeti és kertépítészeti értékeire, kiemelve, hogy a fasor SZÉCHÉNYI gróf nagycenki hitbizományának és életének része, emléke: „...nemegyszer haladt el hazája sorsa felett való tépelődésével és maró gondjaival a fák alatt Széchenyi István”. A fasor a Magyar Királyi Földművelésügyi Miniszter 80.885/1942. sz. rendelkezésével az ország hetedik természetvédelmi területként kapott védelmet (FÖLDVÁRY 1943, 78).

13 FÖLDVÁRY Miksa (1877–1945) erdőmérnök, a magyar természetvédelem egyik megalapozója és művelője.

14 KAÁN Károly (1867–1940) magyar erdőmérnök, gazdaságpolitikus, az MTA levelező tagja.

forestation and replanting of forests around 1970–80. There are 31 horse chestnuts and 18 lindens. The quality and viability of the trees are very diverse, and the density and rhythm of planting also vary. (Fig. 2–4.)

The Fertőd-Eszterháza castle garden is the most impressive work of Hungarian Baroque garden design, which deservedly received the honourable name of the Hungarian Versailles. The far-reaching scale of the French Baroque garden art was fulfilled in a well-organized Baroque hunting landscape by the Esterházy estate development in the 18th century. In the garden and park ensemble, worthy of a high nobility family's residence, garden and hunting park allées run towards the estate, supporting orientation and utilisation. Hence, allées were indispensable spatial garden elements for representation, receiving royal and noble guests, hunting, and entertaining events in the garden and park. Eszterháza is an outstanding value in terms of the Hungarian Baroque allée heritage.

Nagycenk, Széchenyi linden allée

The linden allée at Nagycenk is another prominent piece of landscape architecture of Széchenyi family's estate centre. Even among Central European examples, it is a unique landscape-scale Baroque allée, which the high-nobility family treasured and cared for along generations. The allée is a cultural-historical value, a living heritage, and a listed national value with outstanding importance in domestic nature conservation. It is also part of the Fertő-Hanság World Heritage Site.

The double line of linden trees, more than 22 meter (12 fathom) wide and 2.3 km long, originally consisted of about 600 pieces. On the intention of Count Antal SZÉCHÉNYI's wife, Zsuzsanna BARKÓCZY, the tree plantation was carried out between 1754 and 1760 to form a riding path in the central axis. At the termination, in the grove on the high bank on the Fertő Lake, a small hermitage and a chapel were created. (ÖRSI 1968, 4–6.) Later, the railway line connecting Győr and Sopron, which opened in 1876, cut the linden allée into two sections. Despite some economic benefits, the functional and visual unity of the allée was severely impaired as the railway construction resulted in an embankment. (GERZSON – SZILÁGYI 2011, 47) (Fig. 5.)

In the 1930s, Miksa FÖLDVÁRY¹³ and Károly KAÁN¹⁴ (FÖLDVÁRY 1934, 7. 597; KAÁN 1932, 49) drew attention to the natural, cultural-historical and garden architectural values of the allée, emphasising that the allée was an essential part and memory of Count SZÉCHÉNYI's life and his estate in Nagycenk: „...many times, István SZÉCHÉNYI passed under the trees with his anguish over the fate of his country and his gnawing worries.” The allée received legal protection as the country's seventh nature conservation area, pursuant to Decree Num-

13 Miksa FÖLDVÁRY (1877–1945), forest engineer, one of the founders of Hungarian nature conservation.

14 Károly KAÁN (1867–1940) Hungarian forest engineer, economic politician, corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences.

■ **5.a. ábra.** A kastélytól a ligetig fut a fasor, a magas partról a Fertő-tó is a látvány része. I. katonai felmérés, 1782–85. © Képernyőkép, www.arcanum.hu, 2024. 06. 10.

■ **Fig. 5.a.** The allée runs from the castle to the grove with the Fertő lake in the view from the high bank. (1st military survey 1782-85). © Print screen, www.arcanum.hu, 10 June 2024

■ **5.b. ábra.** A közel két évszázados, szépen gondozott Széchenyi-fasor impozáns látványt nyújt, a koronák szinte összeérnek. (Képeslap 1944. 0156869_a_Nagyborzsony). © Hungaricana

■ **Fig. 5.b.** The nearly two-century-old, well-maintained linden allée in Széchenyi estate offers an imposing sight with the tree crowns almost touching. (Postcard 1944 0156869_a_Nagyborzsony). © Hungaricana

ber 80.885/1942 of the Hungarian Royal Minister of Agriculture (FÖLDVÁRY 1943, 78)

The Széchenyi estate suffered severe damage in World War II. Soon after the nationalisation, the Sopron Study Forestry became the manager of the nature conservation area of both the castle garden and the allée, where the necessary reconstructions started only in 1973. (ÖRSI 1976, 11) In 2001, the castle garden and the allée became part of the Fertő-Hanság World Heritage Site. However, the essential historical garden protection did not cover the full allée, only the short section belonging to the Nagycenk settlement. In 2016, the Eszterháza Centre was appointed as the responsible manager, and two years later, the visual and instrumental survey of the allée trees, along with the landscape architectural survey of the esplanade were completed. (OIA 2018) At that time, only 505 trees remained in the double allée, of which 145 were from the 18th century. These ancient trees may represent the genetic heritage. The implementation of the short-term tree care, treatment and green space landscaping plan, developed within the 2018 study, was completed in 2020–21. An essential element of the concept was the production of authentic propagating material necessary for the reconstruction of the allée (SZILÁGYI 2014, 14) and the extension of the historical garden protection to the entire 2.3 km long linear composition up to the terminating grove with its garden and grave monument.¹⁵

The professional care of the allée trees and the regular maintenance of the habitat

A 2. világháborúban súlyos károkat szenvedett a Széchenyi-birtok. Az államosítás után a kastélykert és a fasor természetvédelmi területének kezelője a Soproni Tanulmányi Erdőgazdaság lett. Kert- és fasor-rekonstrukciók 1973-tól folytak (ÖRSI 1976, 11). 2001-ben a kastélykert és a hársfasor is része lett a Fertő-táj Világörökség területnek, de még sincs egységes történeti kerti védelem – csak a rövid nagycenki szakasz védett. 2016-ban az Eszterháza Központ lett a kezelő, és két évvel később elkészült a fasori fák vizuális, valamint műszeres vizsgálata, és a fasor területének és környékének tájépítészeti állapotvizsgálata (OIA 2018). A kettős fasorban ekkor már csak 505 fa állt, s ebből 145 számított 18. századinak. Ezek az ősrég fák jelenthetik a genetikai örökséget. A becsült életkor, a fizikai, stabilitási adottságok és az egészségi állapot alapján kidolgozott, rövid távú faápolási, -kezelési és zöldfelület-rendezési terv kivitelezése 2020–21-ben készült el. A koncepció lényeges eleme volt a fasor megújításához szükséges hiteles szaporítóanyag előállítás (SZILÁGYI 2014, 14) és a történeti kerti védelem kiterjesztése a fasor egészére a záró ligetig és az ott lévő síremlék kertjéig.¹⁵ (2. táblázat)

A fasori fák szakszerű ápolása, a fasori élőhely rendszeres fenntartása legfeljebb 10–15 évre hosszabbíthatja meg a fasor fenntarthatóságát, ami elegendő időt hagy a rekonstrukcióra való felkészülésre. Egy 2022-ben készült diszciplináris kutatásban¹⁶ a hársfasor vizuális felülvizsgálatát végeztük el, értékelve a fasorkezelést, a fák vitalitását és a megmaradt, kezelt öreg fák várható élettartamát. A fákat, életkortól függetlenül, fenntarthatóságuk szerint kategorizáltuk:

- A) rövid táv, 3–5 év: 137, többségében öreg fa;
- B) közép-, középhosszú táv: 5–15 év: 317 középkorú és fiatal fa, egyharmada öreg fa;
- C) kivágásra javasolt fák (statikai problémák vagy gyenge fejlődés miatt);
- D) a 2018. évi állományból hiányzó fák (természetes elhalás vagy terv szerinti kivágás miatt). (6. ábra)

¹⁵ The professional care of the allée trees and the regular maintenance of the habitat can extend the sustainability of the allée for a maximum of 10–15 years, which leaves enough time to prepare for reconstruction.

¹⁵ A kezelési terv javaslatát a fasor egységes történeti kertként való védelmére a megbízó Eszterháza Központ elfogadta, de a felterjesztés azóta sem történt meg.

¹⁶ Munkatársak: dr. SZABÓ Krisztina, DOMA-TARCSÁNYI Judit, MOHÁCSI Anna.

Kat.	Állapot, faápolási feladatok	szám	arány %	életciklus
Cat.	Condition, tree maintenance tasks	number	prop. %	life cycle
1.	Jó állapotú, kezelést kismértékben igénylő idős fák, főleg koronaigazítás Old trees in good condition, small scale tree management, crown maintenance	9	2	ősöreg öreg ancient old
2.	Jó állapotú, idős fák, kissé károsodott ágrendszer, korona és sebkezelés, gallyazás Old trees in quite good condition, small-scale problems in crown, crown and branch system management, wound care	7	1	
3.	Idős fák, jelentősen sérült koronával, korona-visszavágás, sebkezelés Old trees with injuries and fractures in the crown, crown management with cut and pruning, wound care	13	3	
4.	Idős, jelentősen korhadt törzsű és ágazatú fák; korona-visszavágás, sebkezelés Old trees with rotten trunk and/or branches, burrows; crown management with cut and pruning, wound and burrow care	152	30	
5.	Idős, jelentősen korhadt fák; statikai megerősítés, erős visszavágás Old trees with severe rotten wounds, crown cut, statical reinforcement	6	1	
6.	Sarjaiban tovább élő idős fa; sarjválogatás középtávra Old tree surviving in its root shoots; shoot selection for medium term	50	10	
7.	Erősen leromlott, deformálódott vagy korona nélküli idős fák; eltávolítás Severely degraded, deformed or crownless old trees; removal	22	4	
8.	Középkorú, szép koronájú, jó állapotú fák az első pótlásból; kisebb kezelések Middle aged trees from first replantation, in good condition; minor tree management	41	8	középkorú middle aged
9.	Középkorú, jó állapotú fák, károsodott ágrendszerrel; koronaigazítás Middle aged trees in quite good condition, with branch damages; crown and trunk management, cut, pruning	50	10	
10.	Középkorú, erősen károsodott fák: eltávolítás Middle aged trees with severe damages: removal	8	2	
11.	Fiatal, jó állapotú, megfelelő helyre telepített fák; kisebb kezelések Young trees in good condition and good allée position; minor tree management	117	23	fiatal young
12.	Fiatal, jó állapotú, jó helyre telepített fák kisebb koronahibákkal; koronaalakítás Young trees in good condition and plantation, with some crown problems; crown maintenance	22	4	
13.	Fiatal, megfelelő helyre telepített fák, sérült vagy torz koronával, törzssel: kivágandó Young trees in good plantation but with weak, deformed crowns: removal	8	2	
	Összesen	505	100	
	Total			

■ **2. táblázat.** A Széchenyi-fasor fáinak ápolási, kezelési kategóriái, feladatai (Ormos Imre Alapítvány, 2018).

■ **Table 2.** Care and management categories and tasks for the trees in the Széchenyi allée (Ormos Imre Foundation, 2018).

■ **6. ábra.** A felújítás hatására az erdőszegély-állapot megszűnt, a fák élettere javult. A félextenzív, középső gyepsáv a sétaút. Az ausztriai szélörömpark két egysége vizuális szennyezést okoz. **a.** 2018; **b.** 2021. © M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 6.** As a result of intensive maintenance, the condition of the forest-edge character of the allée disappeared, the habitat in the greenway significantly improved. The lawn is extensively and semi-extensively maintained, the latter for the walking path in the middle. Two units of the Austrian wind farm cause an unpleasant visual pollution. **a.** 2018; **b.** 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

can extend the sustainability of the allée for a maximum of 10–15 years, which leaves enough time to prepare for the reconstruction. In the disciplinary research conducted in 2022,¹⁶ we performed a visual review of the allée, evaluating the former management, the health of the trees, and the life expectancy of the remaining treated old trees. We categorised the trees, regardless of their age, according to their sustainability, as follows:

- A.) short-term (3–5 years): 137 trees, mostly old;
- B.) medium, medium-long term (5–15 years): 317 trees, old, middle-aged and young;
- C.) trees recommended for felling (due to static problems or poor development);
- D.) trees missing from the 2018 survey (due to natural death or planned felling). (Fig. 6.)

Most of the trees took the rejuvenating tree care well, but not all old trees came back to life. The trees with former severe crown-cut or pruning became one-sided and unstable; they have grown dense, “bouquet-form” sprouts and stuffy foliage on the pruned branches. Though they seem healthy, the intense “bouquets” can burden the trees too much without further crown maintenance and thinning. The linden tree has a basic tendency to grow root sprouts, so in the absence of maintenance, a dense thick- et of sprouts grows around the trunk.¹⁷ On the one hand, sprouts can weaken old trees, but on the other hand, they also give them a chance to survive. In the 2018 survey, we registered 50 ancient trees surviving only in their sprouts, which allowed for reducing the number of gaps in the allée, at least temporarily, or to preserve the genetic heritage. During the 2022 survey, we determined the

A felújító faápolást a fák többsége jól viselte, de nem mindegyik öreg fa kapott életre. A korábban már csonkolt fák féloldalasok, instabilak lettek. A visszametszett ágvégeken sűrű, „csokros” hajtások és tömött lomb- bozat jött létre, ami életerőre utal, de ritkítás nélkül túl nagy terhelést je- lenthet a fára. A hárs alapvetően hajlamos gyökérsarjak növelésére, te- hát fenntartás híján sűrű sarjbozót nő a törzs körül.¹⁷ A sarjadzás az öreg fákat gyengítheti, ám a túlélésre is esélyt adhat. 2018-ban 50 őserg fa már csak sarjhajtásaiban élt tovább, ami lehetőséget adott a fasori hiátus csökkentésére, legalább időszakosan, vagy a génörökség megtartására. A 2022. évi bejárás során meghatároztunk ún. tanúfákat is, amelyek vár- hatóan még hosszú távon is életképesek lehetnek, s egy majdani felújí- tásnál jelezhetik a fasor eredetét, korát. Néhány különösen szép, öreg fá- ról gyűjtött generatív és vegetatív szaporítóképlettel megkezdődött Esz- terházán a genetikai örökség megmentése. A fasor egyes szakaszai egy- re hiányosabbak, de az élőhelyi adottságok jelentősen javultak a zöldsé- tány gyepszintjének kezelését követően. A történeti-kerti védelem azó- ta sem született meg, a mezőgazdasági gépek továbbra is a zöldsétányon vonulnak fel, és a barokk vue-ben tornyosuló szélkerekek ugyancsak táj- képrombolóak. A fasor állapotát, a fák regenerálódását – diszciplináris kutatás keretében – továbbra is figyelemmel kísérjük, bár a rekonstrukció beláthatatlan időre halasztódott.

Pápa, Kálvária-fasor

A kálváriából, indítókapolnából, öt stációból és eredetileg kettős fa- sorból komponált építészeti együttes Pápa jelentős barokk műemléke, amely a 18. század közepén MOKKOS József pálos szerzetes tervei alap- ján, ESTERHÁZY Ferenc földesúr támogatásával és védelmével készült el.¹⁸ A kálvária együttesét 1746-ban szentelték fel.¹⁹ Az 1857. évi katasz- teri térkép, illetve a 3. katonai felmérés kettős fasora még az eredeti fasori telepítés lehetett. Bár a pápai levéltárak iratanyagai nagyrészt elpusztul- tak,²⁰ a temető története kapcsán HERMANN István levéltáros tesz em- lítést a kálvária fasor 2-3 idős hársfájáról és az indító vadgesztenyéről,

16 Colleagues: dr. Krisztina SZABÓ, Judit DOMA- TARCSÁNYI, Anna MOHÁCSI.

17 On the Széchenyi estate, the green walkway was traditionally maintained by grazing, so there was no chance of mud bushes forming around the trunks.

17 A Széchenyi-birtokon a fasori zöldsétányt hagyományosan legeltetéssel tartották fenn, így a törzsek körül sarjbozótok sem alakulhattak ki.

18 Docplayer.hu/23705436-A-papai-temetok-tortenete- p. 4. (2022. 05. 13.)

19 <http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=10189> (2022. 05.013.)

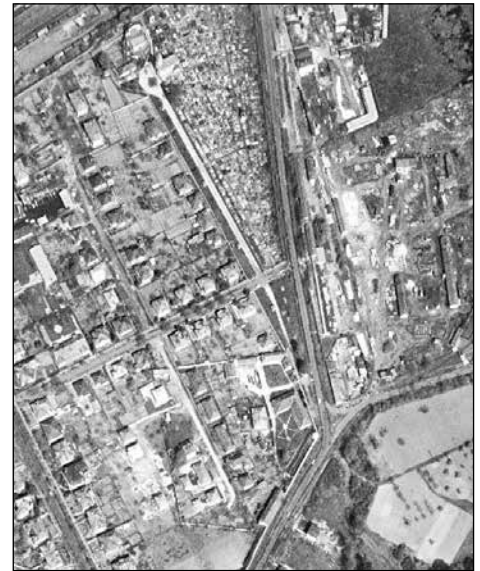
20 MNL VML https://mnl.gov.hu/mnl/veml/papai_fiokleveltar (2022. 09. 10.)

■ **7.a. ábra.** I. katonai felmérés, 1782–85, a Kálvária fasorral. © <https://schwaben.hu/telepulesek/papa>, 2024.06.10
 ■ **Fig. 7.a.** 1st military survey, 1782-85, Calvary with an allée. © <https://schwaben.hu/telepulesek/papa>, 10 June 2024

■ **7.b. ábra.** Kataszteri térkép, 1857, jól látható a kettős fasor és a stációk. © Képernyőkép, www.arcanum.hu, 2024.06.10.
 ■ **Fig. 7.b.** Cadastral map, 1857, clearly showing the double allée and the Calvary stations. © Print screen, www.arcanum.hu, 10 June 2024

■ **7.c. ábra.** A Kálvária út néhány idős fával, egyoldalas fasorral. © fentrol.hu 1971_0163_0945
 ■ **Fig. 7.c.** Kálvária street with a few old trees and a one-sided allée. © fentrol.hu 1971_0163_0945

ami arra utal, hogy Eszterházához hasonlóan vegyes fasort telepíthettek (HERMANN 1995, 21). A mai, a 20. század második felében újraterlepített állomány háromféle hársból és néhány újonnan telepített idegen fafajból áll. Városi védettsége ellenére időről időre eltűnik egy-egy fa. (7-8. ábra)

A fasor történeti, városképi jelentősége vitathatatlan; a kálvária, a kápolnák és fasorok építészeti-tájépítészeti együttese a barokk téralakítás szép példája, ahol a fasort hangsúlyképző, feltáró és térkapcsolatot jelző zöld elemként telepítették. Az egykor a városszélen épült kálváriát mára körbenőtte a város, ezért egyedi, ritkaságértékű a vallási célú építészeti-tájépítészeti együttes.

so-called witness trees, which were expected to be viable even in the long term and could indicate the origin and age of the allée trees within a future renovation. The rescue of the genetic heritage began in the small nursery garden in Fertőd-Eszterháza, with generative and vegetative propagation formulas collected from some particularly beautiful old trees. Some sections of the allée are becoming more and more incomplete, but the habitat features have improved significantly after the lawn level of the green promenade has been treated. The reconstruction plan was blocked, the historical garden protection has not been pro-

■ **8.a. ábra.** A Kálvária dél felől egy idős vadgesztenyével indul, amely a keleti fasor öröksége, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga 2021
 ■ **Fig. 8.a.** The Calvary allée starts from the south with an old chestnut tree, which is certainly the heritage of the former eastern allée, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

■ **8.b. ábra.** Jól záródó, beállt fasor, de sajnos egyre több indokolatlan fakivágás történik, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga
 ■ **Fig. 8.b.** Well-closed, established green wall of the single allée, although more and more unjustified tree felling occurs, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

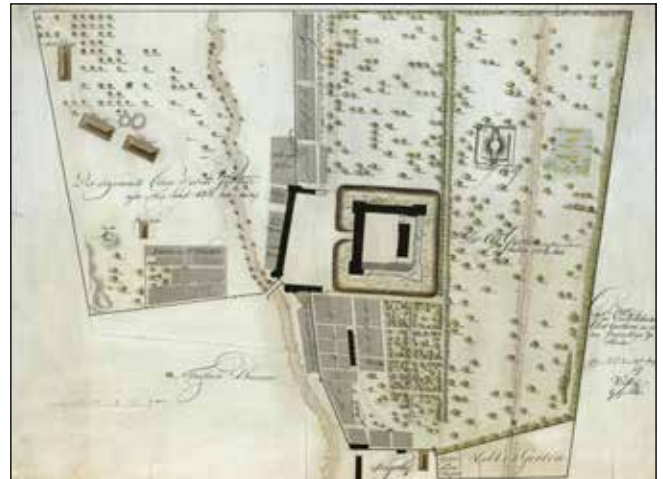

■ **9.a. ábra.** Lakompak várkastélya táblás kertrendszerrel, a vadaskert előtt határoló fasorral. GREISCHER Matthias metszete, 1670 körül.

© Esterházy Magánalapítvány

■ **Fig. 9.a.** The Lackenbach castle and the Renaissance Garden and hunting park with a bordering allée. Engraving of Matthias GREISCHER, around 1670.

© Esterházy Privatstiftung

■ **9.b. ábra.** A vadaskert térszerkezete fellazult, a várárokkal párhuzamos határoló fasor megmaradt. PÖTL Antal helyszínrajza, 1807.

© Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, reprodukció száma HU_MNL_OL_T2_No. 1590

■ **Fig. 9.b.** The space structure of the hunting park loosened, the bordering allée parallel with the moat remained. Site plan of Antal PÖTL, 1807.

© National Archives of Hungary, reproduction no. HU_MNL_OL_T2_No. 1590

vided yet, agricultural machines still use the green promenade as a parade route, and the windmills towering in the Baroque view also deteriorate the landscape. Still, we continue to monitor the fate of the allée and the regeneration of the trees – within further disciplinary research – although the reconstruction has been postponed indefinitely.

Pápa, Calvary allée

The architectural ensemble composed of the Calvary, a starting chapel, the five stations and originally a double allée is a significant Baroque monument of Pápa, dating to the mid-18th century. It was built according to the plans of the Pauline monk József MOKKOS and with the financial support and protection of the landowner Ferenc ESTERHÁZY.¹⁸ The Calvary ensemble was consecrated in 1746.¹⁹ The cadastral map of 1857 and the 3rd military survey of 1872–84 still clearly show the century-old double allée along the Calvary route. Although the documents of the papal archives have largely been destroyed,²⁰ in connection with the history of the cemetery, archivist István HERMANN pointed out some old linden trees and the wild chestnut tree of the allée. (HERMANN 1995, 21) The replanted tree stock from the second half of the 20th century consists of three linden taxons and some newly planted alien tree species. Despite its municipal protection, trees disappear from time to time. (Fig. 7-8.)

The historical and cityscape significance of the allée is indisputable. The architectural-landscape ensemble of the Calvary, chapels and allées is a fine example of Baroque space formation, where the allée served as an

Barokk fasori örökségünk a határon túli régiókban ²¹

Lakompak, Őrvidék (Ausztria)

Az egykori Őrvidék (Burgenland) barokk fasori örökségéből területi okokból itt csak rövid szemle szerepelhet, de a következő lapszámban, a cikk II. részében a rekonstrukciók, megújítások kapcsán lesz még szó több másról is.

Lakompak kertje és fasora ritka példája a 17. századi, késő reneszánsz kertművészet tovább élésének. Az Esterházy-birtok 1670 körüli ábrázolása (9.a. ábra) tiszta, ortogonális rendszerű kert és birtokot mutat, és egy impozáns fasort, amely a vadaskertet határolja. A vadaskert (Tiergarten) minden nagyobb főúri birtok elengedhetetlen egysége volt, a vadászat pedig a főúri életmód szerves része. A Bécs közelében fekvő várkastély fejlesztése, a vadaskert alapítása és a rendszeres vadászat bevezetése gróf ESTERHÁZY Miklós (1583–1645) nádor nevéhez fűződik. Lakompak a síkvidéki vadászatok számára kedvező adottságokkal rendelkezett – hasonlóan Eszterházához (ESTERHÁZY 2008, 61). A késő reneszánsz kertrendszer táblás térszerkezete utóbb egyszerűsödött, hiszen Lakompak ekkor már nem játszott fontos szerepet a család életében. Az 1807. évi PÖTL-féle helyszínrajzon (9.b. ábra) a kastély körül változatos művelésű haszonkertek, gyümölcsösök, legelők és konyhakertek láthatók.

A késő reneszánszból átvett, a barokkban is megtartott kétsoros fasor a várkastély, a várárokkal túlszárnyalt több száz méter hosszon keretezi a sétányt. A szelídgesztenye-allé jól illeszkedik a kastélykert funkcionális rendjéhez. A fasorban pótlásos rekonstrukció kezdődött.

A késő reneszánsz, a barokk korban tovább élő kertművészeti-fasori együttes túlélése annak köszönhető, hogy – Eszterházához hasonlóan – Lakompak elvesztette birtokközponti szerepét, reprezentációs jelentőségét, s ezért nem volt átfogó tájképi átalakítás. A lakompaki birtok esetében mindvégig a haszonkerten volt a hangsúly.

18 Docplayer.hu/23705436-A-papai-temetok-tor-tenete- p. 4 (13 May 2022).

19 <http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=10189> (13 May 2022).

20 MNL VML <https://mnl.gov.hu/mnl/veml/papai-fiokleveltar> (10 September 2022).

21 Az egykori Őrvidék (Burgenland) és Felvidék (Szlovákia) barokk fasori öröksége, területi okokból itt csak rövid szemleként szerepelhet, de a következő lapszámban, a cikk II. részében a rekonstrukciók, megújítások kapcsán lesz még szó több másról is.

■ **9.c. ábra.** Szelidgesztenye-matuzsálemek (*Castanea sativa*) a lakompaki vadászkastély fasorában, erős koronaszáradást mutató, öreg fákkal és pótlásként telepített fiatal szelidgesztenyefákkal, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga

■ **Fig. 9.c.** Ancient sweet chestnut (*Castanea sativa*) trees in the Lackenbach allée; old trees show crown-corruption; the restoration started with single or short section replantation, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

Köpcsény (Ausztria)

A Pozsony alatti Duna-szakasztól délre fekvő Esterházy-nyaralókastély nagy fasora a kivétel ebben az inventarizációban, ugyanis az allé már csak történelmi múlt. Birtokrendezési, tájalakítási jelentősége miatt mégis fontos említeni, mert az egykori 2 × 2 soros hársallé monumentális, tájléptékű alkotás volt, ami a maga korában a főurak számára alighanem követendő példát, ihletőforrást jelenthetett. A történeti térképek és egykori leírások tanúsága szerint a kastélytól a pozsonyi vár irányába tájolt és a Duna menti Engerauhoz vezető, 2,7 km-es fasor főleg a reprezentációt szolgáltatta, mintsem a koronázóvárossal, Pozsonnyal való közvetlen kapcsolatot, mert a dunai átkelő felől, a fasortól keletre, de azzal párhuzamosan vezetett a „mindennapi” feltárási út. A „határvándorlás” és a 2. világháború utáni szovjet megszállási zóna súlyos károkat okozott a történeti értékekben; Közép-Európa és történeti hazánk legnagyobb fasorát, a köpcsényi allét

accentuating, revealing and spatial connection-signalling green element. The Calvary, once built on the city's outskirts, has now been surrounded by the town. This is why this religious architectural and landscape ensemble is unique and rare.

Cross-border region²¹

Burgenland, Lackenbach (Austria)

For reasons of editorial rules, only a brief overview of the Baroque allée heritage in the former Burgenland (Őrvidék in Hungarian) can be introduced here, while some other heritage sites will be introduced in the second part, when discussing the reconstruction and renovation methods and possibilities.

Lackenbach's garden and allée are rare, surviving garden design creations of 17th century late Renaissance art. The depiction of the Esterházy estate from around 1670 (Fig. 9.a.) shows a garden and estate in a clean, orthogonal system and an imposing allée delimiting a hunting garden. As hunting was an integral part of the high society lifestyle, a “Tiergarten” used to be an essential unit of the estate. Count Miklós ESTERHÁZY (1583–1645) is credited with the development of the castle near Vienna and the establishment of the game reserve to introduce regular hunting. Lackenbach had favourable features for lowland hunting, just like Eszterháza. (ESTERHÁZY 2008, 61) The late Renaissance garden layout system was later simplified since Lackenbach no longer played an essential role in the life of the family. A site plan of PÖLT from 1807 (Fig. 9.b.) shows various cultivated orchards, pastures and kitchen gardens around the castle.

The double allée, maintained from the late Renaissance, frames the green prome-

²¹ For reasons of space, the Baroque façade heritage of the former Burgenland (Austria) and Highlands (Slovakia) can only be briefly reviewed here, but in the next issue, in Part II of the article, we will discuss more about the reconstructions and renewals.

■ **10.a. ábra.** Síkvidéki vadásztáj fácánossal és apróvadas erdővel, vadásznyiladékokkal és allékkal; a nagy allé impozáns tájelem Pozsonnyal a fókuszban, katonai felmérés. © Képernyőkép, www.arcanum.hu, 2024.06.10.

■ **Fig. 10.a.** A lowland hunting landscape with hunting vues bordered by allées; the long allée is directed into the view of Bratislava castle, 1st military survey. © Print screen, www.arcanum.hu, 10 June 2024

■ **10.b. ábra.** A nagy allé és a fácánoskertet feltárási fasoros út közötti átkötő, fasoros út, 1810. © Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Plan deren Kittseer Hutweiden, MNL OL S 16 - No. 156.

■ **Fig. 10.b.** Allées system of Kittsee with a short cross allée connecting the large allée to the pheasant garden. 1810. © National Archives of Hungary, Plan deren Kittseer Hutweiden MNL OL S 16 - No. 156.

■ **11.a. ábra.** Pozsony irányába, a várkastély felé tájolt 2 x 2 soros hársfasor „hült helye”; a barokk táj helyett ma mezőgazdasági dűlőút és túraút van, 2021.
 © M. SZILÁGYI Kinga
 ■ **Fig. 11.a.** The empty vue of the large allée looking at the Bratislava castle; the Baroque vue is replaced by an agricultural road and hiking trail, 2021.
 © Kinga M. SZILÁGYI

■ **11.b. ábra.** A kastélykerttel való közvetlen kapcsolat vizuálisan és lényegileg is megszűnt, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga
 ■ **Fig. 11.b.** No functional or visual connection between the castle garden and the former allée trail, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

■ **12.a. ábra.** Malacka az I. katonai felmérés térképlapján; a késő barokk fasor összeköti a várkastélyt és a kolostort.
 © Képernyőkép, www.arcanum.hu, 2024.06.10.
 ■ **Fig. 12.a.** Malacky in the 1st military survey map; the late-baroque allée connects the castle and the monastery.
 © Print screen, www.arcanum.hu, 10 June 2024

■ **12.b. ábra.** A II. katonai felmérés térképlapján már tájképi kert látható a nagy fasorral a kastély és a kolostor között.
 © Képernyőkép, www.arcanum.hu, 2024.06.10.
 ■ **Fig. 12.b.** The 2nd military survey map shows a landscape park still with the large allée.
 © Print screen, www.arcanum.hu, 10 June 2024

kivágták, és a fát tűzifaként hasznosították.²² A fasor emlékét megőrzendő, 1991-ben két hársfát telepítettek a kis vadászkapolna közelébe,²³ ezek azonban gondozás hiányában kiszáradtak. (10-11. ábra)

Malacka, Felvidék (Szlovákia)

A 17. századi, kora barokk malackai Pálffy-kastély (a 19. század elején klasszicista megújítás) közel 43 hektáros tájképi parkja ekkor jöhetett létre, ám a történeti, katonai térképek tanúsága szerint a kastélyhoz, attól északkeletre egy vadásznyiladékokkal feltárt vadaspark tartozott, míg délnyugatra egy mintegy 900 m hosszú fasor kötötte össze a várkastélyt és a települést, illetve a Pálffyak által alapított kolostort és ferences rendi templomot.²⁴ (12. ábra)

A fasor már csak a kastélyparki szakaszon van meg, és a közúti felüljáró miatt a látványkapcsolat is megszűnt a Pálffy-birtok jeles alkotásai között.

²² Helyi lakos szóbeli közlése.

²³ BERGER 2002, 691.

²⁴ FÉNYES Elek 1851-ben külön is megemlékezik erről a „pompás hársfasorról”.

■ **12.c. ábra.** A 20. századi városfejlesztés közúti felüljárója végleg lezárta a kastély és kolostor, ill. város közötti kapcsolatot. © Képernyőkép, Google Maps, 2024.04.15.
 ■ **Fig. 12.c.** The 20th century urban and motorway development blocked permanently the traditional connection between the castle and the church in the urban centre.
 © Print screen, Google Maps, 15 April 2024

■ **13.a. ábra.** A fasor lazán zárt lombkupolája mögött a felújításra váró kastély homlokzata látszik, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga
■ **Fig. 13.a.** Behind the loosely enclosed canopy of the allée the façade of the castle is visible waiting for renovation, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

■ **13.b. ábra.** A fasort főleg platán, helyenként hárs és vadgesztenye alkotja, 2021. © M. SZILÁGYI Kinga
■ **Fig. 13.b.** The allée is mainly composed of sycamore, with linden and chestnut in some places, 2021. © Kinga M. SZILÁGYI

A hársfasor helyébe a 19. század második felében telepíthették, a kor divatja szerint, az új platánfasort (*Platanus x hispanica*). A kétoldali fasor viszonylag homogén, egy-egy vadgesztenye és hárs szakítja csak meg az egységes képet, ami akár utalásnak is tekinthető az eredeti fasori állományra. Az életkor és az egészségi állapot erősen heterogén. A város felőli szakaszban a legöregebb, 90–180 cm törzsméretű platánok állnak. (13. ábra)

Összegzés

■ Hazánk barokk fasori örökségének bemutatása jelen cikk keretei között – bár nem teljeskörűen – jól mutatja, hogy a kert és annak egyik meghatározó térképző eleme, a fasor külön figyelmet érdemlő élő örökség. A kutatás összességében öt magyarországi, három ausztriai és három szlovákiai kertművészeti alkotás meglévő fasorait azonosította, és elkészült az átfogó állapotfelmérés és az elsődleges értékleltár. A fasorok mulandósága magától értetődő, hiszen a zöld fal „építőanyaga” élő, növényi. A barokk fasori örökség megmaradt elemeinek megőrzése – 2-3 évszázad elteltével – szűkebb és sürgető műemlékvédelmi, természetvédelmi feladat. A még megmaradt, bár egyre kevesebb eredeti telepítésű fasori fa rohamosan pusztul, és a fákkal együtt a több évszázados genetikai örökség is elveszhet.

A következő lapszámban a cikk II. része a vizsgált fasorok rekonstrukciójának, megújításának lehetőségeit ismerteti, a nemzetközi és hazai publikációk, esettanulmányok, korábbi fasormegújítási munkák tapasztalatai alapján az értékvédelem kihívásait elemzi. A 21. század a lokális, regionális és globális klímaváltozási jelenségek miatt az élő örökség megőrzésének, megújításának új módszereit, új koncepcionális megközelítéseit igényli.

Bibliográfia/Bibliography

- ALFÖLDY Gábor 2021: Eszterháza parkjának kutatása, helyreállítási munkák és a fenntartás megszervezése 2001 és 2015 között. In: Gecséné Tar Imola – Herczeg Ágnes (szerk.): *Eszterháza kertművészete fehéren feketén: Eszterháza kertművészeti örökségének kutatása, fejlesztése, tervezése a kezdetektől napjainkig*. Ormos Imre Alapítvány. Budapest. 69–90.
- BENEVOLO, Leonardo 1994: *A város Európa történetében*. Atlantisz Kiadó.
- BERGER, Eva 2002. *Historische Gärten Österreichs; Garten- und Parkanlagen von der Renaissance bis um 1930. Band 1*. Niederösterreich, Burgenland. Böhlau Verlag, Bécs–Köln–Weimar.

nade for a hundred meters along the moat. The chestnut allée fits well with the functional order of the castle garden. The ancient trees slowly die out, so replantation began in the past decades.

The survival of the late Renaissance Baroque allée ensemble of garden design is attributed to the fact that Lackenbach – like Eszterháza – has lost its central role in representation. Therefore, there was no comprehensive landscape transformation. Lackenbach remained a mostly architectural estate for centuries with a strong production-type function.

Kittsee (Austria)

The Esterházy holiday castle great allée, stretching south from the Danube below Bratislava, is the only exception in this inventory of living Baroque allée heritage because it is now, unfortunately, only a part of the historical past. Still, it has high importance from a landscape design point of view. The former 2x2 row linden allée was a monumental, landscape-scale work that, in its time, could have been an example, a source of inspiration for the noble society. According to historical maps and contemporary descriptions, the 2.7 km long allée from the castle to the Bratislava Castle and Engerau on the Danube served mainly as a representation, rather than a direct connection with the crown city of Bratislava, because the “everyday” exploration road led from the Danube crossing, east of the promenade, but parallel to it. “Border migration” and the Soviet occupation zone after World War II caused serious damage to historical values. The largest allée in Central Europe and our historical country, the Kittsee (Köpcsény in Hungarian) allée trees were cut down to produce firewood for the army.²² To preserve the memory of the allée, in 1991, two linden trees were planted near the small hunting chapel,²³ but they dried up due to lack of care. (Fig. 10–11.)

²² Oral statement of a local resident.

²³ BERGER, 2002, p. 691.

Cross-border region: Highlands, Malacky (Slovakia)

The early Baroque Pálffy Castle, built in the 17th century in Malacky (Malacka in Hungarian) with a nearly 43-hectare estate (classical renovation and landscape park in the early 19th century), maintained a game reserve to the north-east and a 900-m-long allée to south-west, connecting the castle to the cloister and the monastery also founded by the Pálffys and the Franciscan church.²⁴ (Fig. 12.)

Nowadays, the large allée could only be preserved within the castle park as due to urban development and a new road overpass, both functional and visual connections between the secular and ecclesiastical centre created by the Pálffy family have disappeared. In the late 19th century, a new sycamore allée (*Platanus x hispanica*) must have been planted in place of the traditional, fashioned linden trees. The allée is relatively homogenous, with only one chestnut and linden tree interrupting the unified picture, like a reference to the original allée plantation. The age and health conditions are highly heterogeneous. The oldest sycamores with a trunk diameter of 90–180 cm are living in the closing section towards the city. (Fig. 13.)

Summary

■ The summarizing presentation of the Baroque allée heritage around historical Hungary clearly shows that garden and landscape allées were and still are one of the most powerful space-forming elements of garden and landscape design, so they deserve special attention in the living heritage concept and special methods for preservation. Overall, the research introduced here evaluated the exceptional and still existing Baroque allées; five of these are now in Hungary, three in Austria and three in Slovakia. The introduction presents the comprehensive condition analysis and the primary value inventory of these valuable pieces of Hungarian garden design. The impermanence of allées is self-explanatory, since the “building material” is a living, floral material. Preservation of the remaining elements of the 2.5–3 century old Baroque allée heritage is a necessary and urgent task of monument protection and nature conservation.

In the next issue, the second part of the article will describe the possibilities of reconstructing and renewing the examined allées. It will analyse the challenges of protection based on the experiences of international and domestic publications, case studies, and previous allée renewal works. The remaining trees are still standing in the allées, although there stand fewer and fewer originally planted ones, which are rapidly dying, posing the risk that the centuries-old genetic heritage could also be lost. Due to local, regional and global climate change phenomena, the 21st century requires the integration of new methods and conceptual approaches into the preservation and renewal of this special living heritage.

²⁴ In 1851, Elek FÉNYES appreciatively mentions this “magnificent linden tree allées” in his 1851 published work.

- BÍRÓ József 2022: Erdélyi kastélyok (részletek). In: Géczi János (szerk.): *Régi magyar kertek*. Pesti Kalligram.
- DÁVID Ferenc 2004. A fertődi Esterházy-kastély építéstörténete. Megjegyzések Mócsényi Mihály könyvének megjelenése után. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Budapest. 109–119.
- ESTERHÁZY Privatstiftung 2008: *Fürstliches Halali*. Prestel. München; Berlin; London; New York.
- FATSAR Kristóf 2008: *Magyarországi barokk kertművészet*. Helikon. Budapest.
- FEKETE Albert – JÁMBOR Imre 2014: Nemesi szellemiség és tájkultúra a XVII–XIX. századi Erdélyben. *Transsylvania Nostra* 4. p. 49–55.
- FÖLDVÁRY Miksa 1934: A nagyecenki rezerváció és hársfasor. *Erdészeti Lapok* 73(7): 597–599.
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*, H. 1851. (Arcanum)
- GALAVICS Géza 2000: Eszterháza 18. századi ábrázolásai – a kép mint művészettörténeti forrás. *Ars Hungarica* XXVIII. 1., 37–71.
- GERZSON László – SZILÁGYI Kinga 2011: Egy pusztuló műemlék – a nagyecenki hársfasor megújításra vár. *Műemlékvédelem* 0541-2439. v.55/1. pp. 46–56.
- Ifjú HERMANN István 1995: *A pápai temetők története*. A pápai Jókai Kör kiadványai 4.
- HIRSCHFELD Christian Cay Lorenz (1742–1792): *Theorie der Gartenkunst* (1779-1785) *The Theory of Garden Art* (ed. & translated by Linda B. PARSHALL), 2001. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 2. kötet.
- HULESCH Károly 1910: Az esterházai park. I. A múlt. *Kertészeti Lapok* 1910. március/3. szám, p. 185–192.
- KAÁN Károly: *Természetvédelem és a természeti emlékek*. Budapest. 1932.
- MÓCSÉNYI Mihály 2016: *Eszterháza korszakai*. Studiorum Esterházyensis, Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont.
- ORMOS Imre 1967: *A kerttervezés története és gyakorlata*. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- Ormos Imre Alapítvány (OIA) 2018: *A Nagyecenki Széchenyi hársfasor komplex állapotvizsgálata és kezelési terve*. Megrendelő: Eszterháza Kulturális, Kutató és Fesztiválközpont Közhasznu Alapítvány. Témafelelős: dr. M. SZILÁGYI Kinga.
- Ormos Imre Alapítvány (OIA) 2020: *Fertőd-Eszterháza kastélykert és park-együttes faállományának értékvédelmi, fejlesztési és megújítási koncepcióterve*. Megrendelő: Eszterháza Kulturális, Kutató és Fesztiválközpont Közhasznu Alapítvány. Témafelelős: dr. M. SZILÁGYI Kinga.
- ÖRSI Károly 1976: Nagyecenki építéstörténete. *Műemlékvédelem*. 1. sz. pp. 4–12.
- RAPAICS Raymund 1940: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- SZABÓ Gábor 2021: A fertődi Eszterházy-kastély parkjai és a Lés-erdő – Tervezői dilemmák és tapasztalatok (2000–2020). „Mócsényi Mihály” Kertművészeti és Kerttörténeti Műhely és Konferenciasorozat. I. konferencia 2020. október 1–2. „Eszterháza kertművészete fehérén feketén”. Ormos Imre Alapítvány. 91–106.
- SZILÁGYI Kinga 2014: Ethical and Aesthetic Dilemmas in the Renewal of Historic Allées. *Historic Environment. Policy and Practice* (HEN) 1756-7505 1756-7513. DOI: 10.1179/1756750513Z.00000000039
- SZILÁGYI, Kinga – LAHMER, Chaima – SZABÓ, Krisztina 2020: *Allées in Landscape Architecture and Garden Art - Types, Preservation, and Renewal of the Living Heritage of Baroque Allées in Hungary*. LAND (BASEL) 9: 9, 10.3390/LAND9090283.
- VITRUVIUS, Marcus Pollio, 198: *Tíz könyv az építészetről/Ötödik könyv*.

■ Gyula GY. DÁVID¹

Viața și opera lui PÁKEI prin prisma corespondenței sale

■ **Rezumat:** În cadrul moștenirii extinse ca spațiu și cantitate a arhitectului clujean Lajos PÁKEI (1853-1921), corespondența de familie prezintă un mic fragment și doar o parte din aceasta poate fi legată de persoana sa. Din aceste documente scrise, în ciuda numărului lor redus, pot fi citite momentele principale ale vieții sale și referiri deosebite la opera sa, ceea ce îmbogățește cunoștințele despre fostul inginer-șef al orașului Cluj³. Pe parcursul cercetării operei sale de o viață, trebuie să analizăm și aceste scrisori și să introducem informațiile conținute în ele în imaginea generală pe care o invocăm acum, la împlinirea a o sută șaptezeci de ani de la nașterea sa.

■ **Cuvinte cheie:** Lajos PÁKEI, Kolozsvár, Cluj, historicism, moștenire

■ În zilele noastre, se vorbește mult – dar poate nu suficient – despre patrimoniul epocilor anterioare, moștenirea predecesorilor noștri, iar pe lângă păstrarea, protejarea și îngrijirea acesteia, este esențial să o cunoaștem și să o facem cunoscută. Așa capătă sens valorile care compun patrimoniul nostru cultural, fiind totodată și esența protecției monumentelor istorice.

Patrimoniul înaintașilor noștri numai rareori ajunge într-un singur loc. De regulă, un material considerat întreg este extins cu noi și noi completări, chiar și în cazul moștenirii legate de monumentele istorice. Situația este similară și în cazul unei opere de-o viață, pentru care un bun exemplu este moștenirea lăsată de Lajos PÁKEI prin documente, proiecte, desene, culegeri de date și obiecte. Corespondența lui păstrată este doar o mică parte din acestea. Scrisorile sale – similar operei sale – sunt îngrijite de mai multe instituții. Pe lângă colecțiile Muzeului Maghiar de Arhitectură și ale Departamentului Muzeal al Centrului de Documentare a Monumentelor Istorice⁴, și în Arhivele Naționale Maghiare⁵ sunt păstrate colecțiile familiei PÁKEI și ale lui Gábor NYÁRÁDY, iar alte documente se află în Arhivele Bisericii Unitariene Maghiare din Cluj-Napoca⁶, în Arhivele Statului Român din Cluj-Napoca⁷ sau în diferite arhive parohiale. Cu toate că scrisorile păstrate – asemenea clă-

The Life and Work of Lajos PÁKEI in the Light of His Correspondence

■ **Abstract:** The family correspondence of the Cluj-based architect Lajos PÁKEI (1853-1921) is only a small fraction of his legacy, extensive both in space and quantity, and only a small part of it can be directly linked to his person. Despite their small number, these written documents point to the main events of his life, and include references to his work, which enrich our knowledge regarding the former chief engineer² of Cluj³. Therefore, the research on his life has to take into account these documents, and the information contained therein has to be integrated in the larger picture we recall today, on the hundred-seventieth anniversary of his birthday.

■ **Keywords:** Lajos PÁKEI, Kolozsvár, Cluj, historicism, legacy

■ It might hold true that nowadays, the heritage and legacy of previous ages are broadly discussed – though perhaps still insufficiently. However, besides preservation, protection, and maintenance, it is equally important to acquire and disseminate knowledge thereon. That is how the values inherent to our cultural heritage are given significance, and that is the essence of historic building protection as well.

The heritage of our predecessors is rarely to be found in one place, and often new additional data emerge related to a material thought to be complete, even in the case of a legacy related to historic buildings. The same applies to the oeuvre of a person, and the collection of designs, drawings, documents of Lajos PÁKEI, as well as the objects in his legacy are an outstanding example thereof. A small fraction of this extensive material consists of his remaining correspondence, the items of which, similarly to his work, are under the guardianship of several institutions. Beside the collections held by the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation

1 Architect, specialist in the domain of protection of historic monuments, Szeged, Hungary.

2 At the time, the city chief engineer would coordinate construction and infrastructure extension works, unlike the current city chief architect, who deals with city planning and development.

3 In Hungarian: Kolozsvár, today: Cluj-Napoca [nota trad.].

4 In Hungarian: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Múzeumi Osztálya (MÉM MDK MO), Budapest, Hungary [nota trad.].

5 In Hungarian: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest, Hungary [nota trad.].

6 In Hungarian: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLtv.) [nota trad.].

7 Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale Române (DJC ANR) [nota ed.].

1 Architect, historic building conservation specialist, Szeged, Hungary.

2 At that time, the city chief engineer would coordinate construction and infrastructure extension works, unlike the current city chief architect, who deals with city planning and development.

3 In Hungarian: Kolozsvár, today: Cluj-Napoca [transl. note].

■ Fig. 1. Lajos PÁKEI, la vârsta de nouăsprezece ani.
© colecția Gyula GY. DÁVID

■ Fig. 1. Lajos PÁKEI at the age of nineteen.
© Gyula GY. DÁVID collection

Center, Museum Department⁴, the National Archives of Hungary⁵ also hold the collections of the PÁKEI family and of Gábor NYÁRÁDY, while the Archives of the Hungarian Unitarian Church in Cluj⁶, the Cluj-Napoca branch of the National Archives of Romania⁷, or the archives of different parishes are also important resources. Although the letters held by these archives – alike the edifices built according to his designs – cover a vast territory, from Belin in the former Three Seats Region⁸ (today Covasna County) to sunny Naples, and Basel on the Rhine River, most of them are connected to Cluj. This is where Lajos PÁKEI was born and lived, and most of his preserved letters were written in this town. Unfortunately, only a small part of this legacy consists of letters written by Lajos PÁKEI, thus mainly letters addressed to him can be examined.

The first document that comes to sight is a specific letter⁹ type. It is a baptism certificate¹⁰ issued in 1922 on the basis of the birth registry of the Unitarian Church

dirilor construite după proiectele sale – acoperă un teritoriu extins, de la Belinul din Trei Scaune⁸ (astăzi județul Covasna), la înșorita Napoli, la Baselul de pe Rin, cele mai numeroase sunt legate de Cluj. Lajos PÁKEI s-a născut și a trăit aici, iar cea mai mare parte a corespondenței care ne-a parvenit a fost scrisă în acest oraș. Din păcate, scrisorile scrise de însuși Lajos PÁKEI reprezintă o foarte mică parte a corespondenței, însă poate fi trecută în revistă partea mai consistentă, constând din scrisorile adresate lui.

Primul document abordat este o formă foarte specifică de scrisoare.⁹ Eliberat pe baza registrului Parohiei Unitariene din Cluj, acesta este certificatul lui de botez¹⁰ emis în 1922 (MNL OL P2282. 17, dosar 6, nr. 42), formularea fiind concisă și la obiect: părinții Lajos PÁKEI, scrib al cancelariei și Terézia SZÉKELY, în prezența nașilor Farkas SALA și Krisztina PÁKEI, la 22 martie 1853 la Cluj, l-au botezat în religia unitariană pe băiatul lor în vârstă de trei săptămâni pe nume Lajos. Aceasta avea loc cu exact 170 de ani în urmă.

Printre alte motive, și pentru aceasta l-am comemorat în anul 2023 cu o atenție deosebită.

Viața și opera lui Lajos PÁKEI au fost trecute în revistă de el însuși în autobiografia sa (PÁKEI 1921; MNL OL P2282, Colecția Gábor NYÁRÁDY – Familia Pákei) scrisă în ultimii ani ai vieții sale. De asemenea, acestea au făcut obiectul multor studii amănunțite în ultima sută de ani, de la Lajos KELEMEN la Jolán BALOGH și György GAAL. În această lucrare, evidențiem doar acele momente pentru care găsim trimiteri în corespondență.

Primele scrisori sunt, desigur, cele familiale și provin din perioada în care își începe studiile profesionale și mai apoi cariera. În 1872, s-a înscris

⁸ În maghiară: Háromszék [nota trad.].

⁹ În maghiară: levél. În cadrul unor substantive compuse, termenul poate avea și înțeles de document oficial, de ex. certificat sau diplomă [nota trad.].

¹⁰ În maghiară: keresztleve. În cadrul substantivului compus, leve. are înțeles de certificat, în acest caz, de botez [nota trad.].

■ Fig. 2. Strada Híd (azi Regele Ferdinand) înainte de 1890. Pe partea stângă se mai vede casa familiei PÁKEI. © colecția Gyula GY. DÁVID

■ Fig. 2. Híd (today Regele Ferdinand) Street before 1890. On the left side can be seen the house of the PÁKEI family. © Gyula GY. DÁVID collection

⁴ In Hungarian: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Múzeumi Osztálya (MÉM MDK MO), Budapest, Hungary [transl. note].

⁵ In Hungarian: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest, Hungary [transl. note].

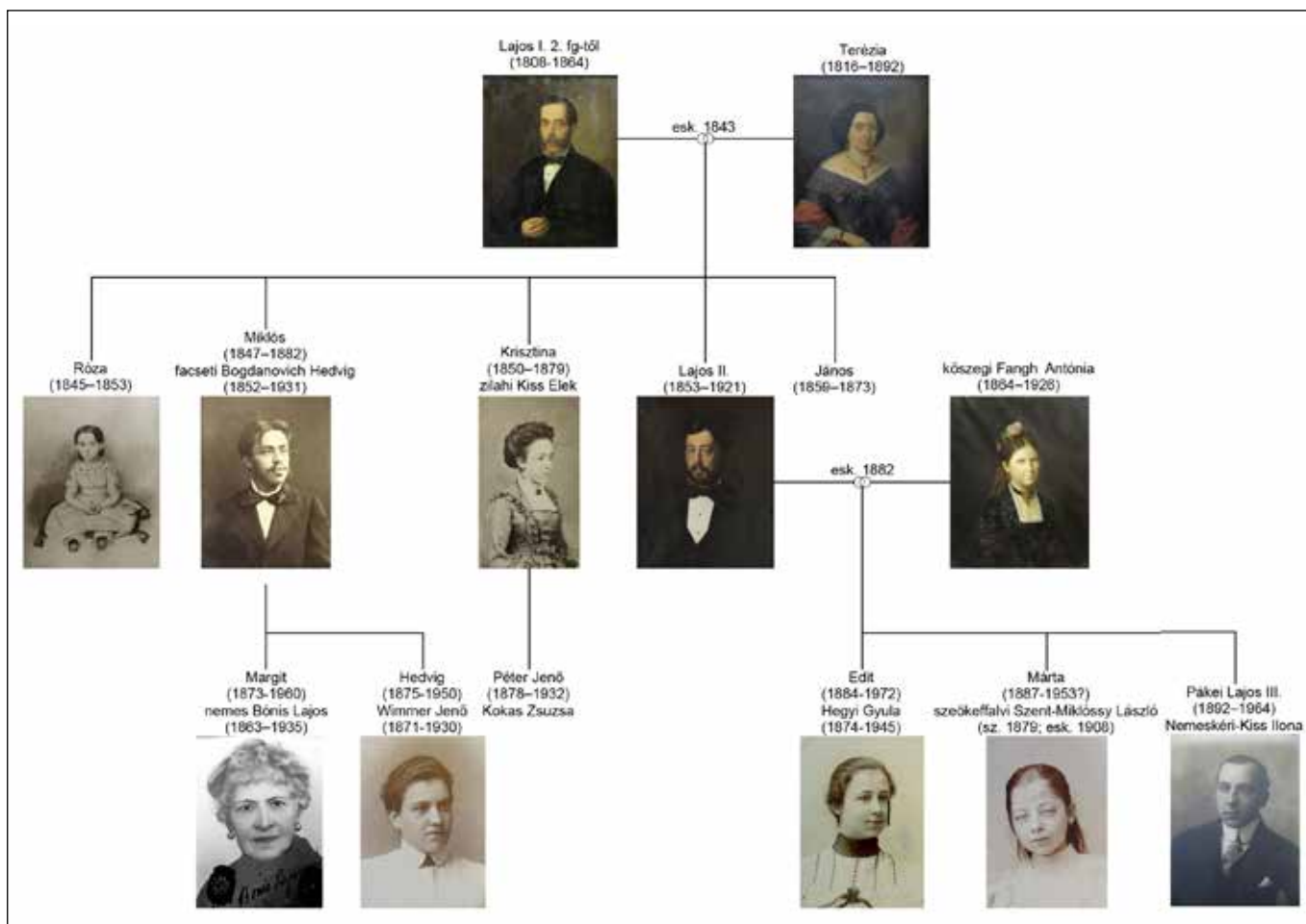
⁶ In Hungarian: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLtv.), Cluj-Napoca [ed. note].

⁷ In Romanian: Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale Române (DJC ANR) [ed. note].

⁸ In Hungarian: Háromszék [transl. note].

⁹ In Hungarian: leve. Within compound nouns, the term can also have the meaning of an official document, e.g. certificate or diploma [transl. note].

¹⁰ In Hungarian: keresztleve. Within the compound noun, leve. has the meaning of certificate, in this case, of baptism [transl. note].

■ Fig. 3. Familia lui Lajos PÁKEI. © Gyula GY. DÁVID, compilația autorului

■ Fig. 3. The family of Lajos PÁKEI. © Gyula GY. DÁVID, author's compilation

la Universitatea Tehnică Maghiară Regală Iosif¹¹ din Budapesta, iar primele sale experiențe le-a rezumat familiei sale într-un mod plin de umor într-o scrisoare adresată fratelui său Miklós. La început, închiriază o cameră împreună cu un coleg în Pesta, lângă Dunăre, în piața SÓ¹² la numărul 40, de unde se deschide „o priveliște frumoasă asupra Dunării și a Dealului Gellért”. Audiază prelegeri universitare, devine membru al societății de științe naturale și se înscrie la un curs de stenografie. Între timp, desigur, învață multe – „din cauza numeroaselor calcule trigonometrice, creierul nostru este înghețat în forme triunghiulare. Din cauza desenului continuu, unghiile noastre au devenit grafit. La cursurile de chimie, multele chimicale maghiarizate provoacă explozii teribile” –, dar găsește timp și pentru viața muzicală locală, participă la spectacolele muzicale organizate împreună cu gazda sa („cu care cânt adesea duete, eu la violoncel”), dar și la cele disponibile în tot orașul – concerte și ocazii muzicale –, ale căror descrieri entuziaste și detaliate oferă prima dovadă a dedicației muzicale a lui PÁKEI.¹³

În această perioadă, principalul partener de corespondență al lui PÁKEI a fost soțul surorii sale Krisztina. Cumnatul Elek ZILAHÍ KISS scrie nu doar despre expedierea unor sume de bani către studentul care studia la Pesta, apoi la München și Viena, dar oferă și o privire – uneori la nivel de bârfă – asupra vieții familiei, dar găsim adesea și descrieri detaliate despre momentele pe care le consideră semnificative din

in Cluj (MNL OL P2282. 17, Dos. 6, No. 42), and its style is concise and straightforward: the then three weeks old son called Lajos of Lajos PÁKEY, clerk of the local government body and of Terézia SZÉKELY was baptised on 22 March 1853, in the presence of godparents Farkas SALA and Krisztina PÁKEY, according to the religious ceremony of the Unitarian religion, in Cluj. This was exactly 170 years ago.

This was one of many reasons to remember him in the year of 2023 with special dedication.

An overview of the life and work of Lajos PÁKEI was provided first of all by himself in his autobiographical memoir (PÁKEI PÁKEY 1921; MNL OL P2282, Nyárády Gábor Collection – Pákey family) written in the last few years of his life, but his legacy was comprehensively discussed by a series of studies published in the last hundred years, including writings from Lajos KELEMEN, Jolán BALOGH, and György GAAL. This article highlights only those events which are referred to in his correspondence.

The first letters of course are those written to or by family members at the beginning of his career or during his studies preceding his career. In 1872 he enrolled at the Royal Joseph Polytechnic Univer-

11 În limba maghiară: Magyar Királyi József Műegyetem [nota trad.].

12 Azi: piața Fővám, Budapesta, Ungaria [nota trad.].

13 Scrisoarea lui Lajos PÁKEI către fratele său Miklós PÁKEI (1847-1882). Pesta, 12 noiembrie 1872 (MNL OL P 2282. 17, dosar 5, nr. 1041-1044).

sity¹¹ in Budapest and gave a whimsical account of his first experiences to his family in a letter addressed to his brother, Miklós. At the beginning he rented a room with a roommate in the Al-Dunaszor [along the Danube River, transl. note] of Pest, at S6 Square¹² No. 40, which had “a nice view over the Danube and the Gellért Hill”. He attended lectures at the university, became a member of the society of natural sciences, and enrolled at a course of stenography. In the meantime, although he was studying a lot – “due to the many trigonometric calculations, our brain has become frozen into triangular shapes. Due to so much drawing, our fingernails have turned into graphite. During chemistry lectures, due to the many Magyarized chemicals, terrible explosions occur” –, he was also an active member of the local musical life, as he played music with his host (“with whom I often play duets with my cello”), attended concerts and musical events in the city. The enthusiastic, detailed accounts of these events showcase his dedication to music.¹³

During this period, the main correspondent of PÁKEI is the husband of his elder sister, Krisztina. The letters of Elek ZILAHÍ KISS are not simple notifications

evenimentele culturale clujene ale vremii respective. De asemenea, îi oferă sfaturi părintești tânărului, care a rămas orfan de tată la vârsta de unsprezece ani, se interesează despre serviciul său militar, îl sfătuiește, achiziționează cărți de specialitate pentru a-i ajuta studiile și chiar îl încurajează să se alăture lojei masonice „pentru că nu există o cauză mai nobilă la care să te asociezi.”¹⁴ Sfatul cumnatului său Elek ZILAHÍ KISS, după cum vom vedea mai târziu, a dat roade, conform diplomei¹⁵ de onoare a lojei masonice Unio din Cluj, din 25 septembrie 1918, „comemorând 31 de ani de masonerie, în semn de recunoștință a muncii sale pentru arta regală, este ales membru de onoare”¹⁶ fratele Lajos PÁKEI.

Din păcate, corespondența cu Elek ZILAHÍ KISS a fost întreruptă la începutul anului 1879, când a survenit moartea surorii sale Krisztina, iar Elek, pe fondul unor circumstanțe furtunoase – care și-a lăsat amprenta asupra relațiilor de familie –, s-a mutat din casa de pe strada Híd¹⁷ din Cluj, iar firul corespondenței a fost continuat de mama sa și de fratele său Miklós. Tema principală la acea vreme era postul vacant de inginer-șef al orașului, anunțat public, pentru care familia, cu sprijinul efectiv al comunității unitariene, îl dorea pe tânărul arhitect, care își terminase de curând studiile și continua să lucreze la biroul lui Theophil HANSEN din Viena. Candidatura sa a avut succes, transmite Miklós cu entuziasm în scrisoarea sa: „Primește salutările și urările de

11 In Hungarian: Magyar Királyi József Műegyetem [transl. note].

12 Today: Fővám Square, Budapest, Hungary [transl. note].

13 Letter of Lajos PÁKEI to his brother, Miklós PÁKEI (1847-1882). Pest, 12 November 1872 (MNL OL P 2282. 17 Dos. 5, No. 1041-1044).

14 Scrisorile lui Elek ZILAHÍ KISS (1840-1908) 1874-1879 (MNL OL P1781, articolul 9, nr. 51-72).

15 În maghiară: oklevél. În cadrul substantivul compus, levél are înțeles de diplomă [nota trad.].

16 Scrisoare din partea lojei masonice Unio din Cluj adresată lui Lajos PÁKEI. Cluj, 6 octombrie 1918 (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.23/1), respectiv diploma de onoare a lojei Cluj, 25 septembrie 1918 (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.23).

17 Azi: strada Regele Ferdinand [nota trad.].

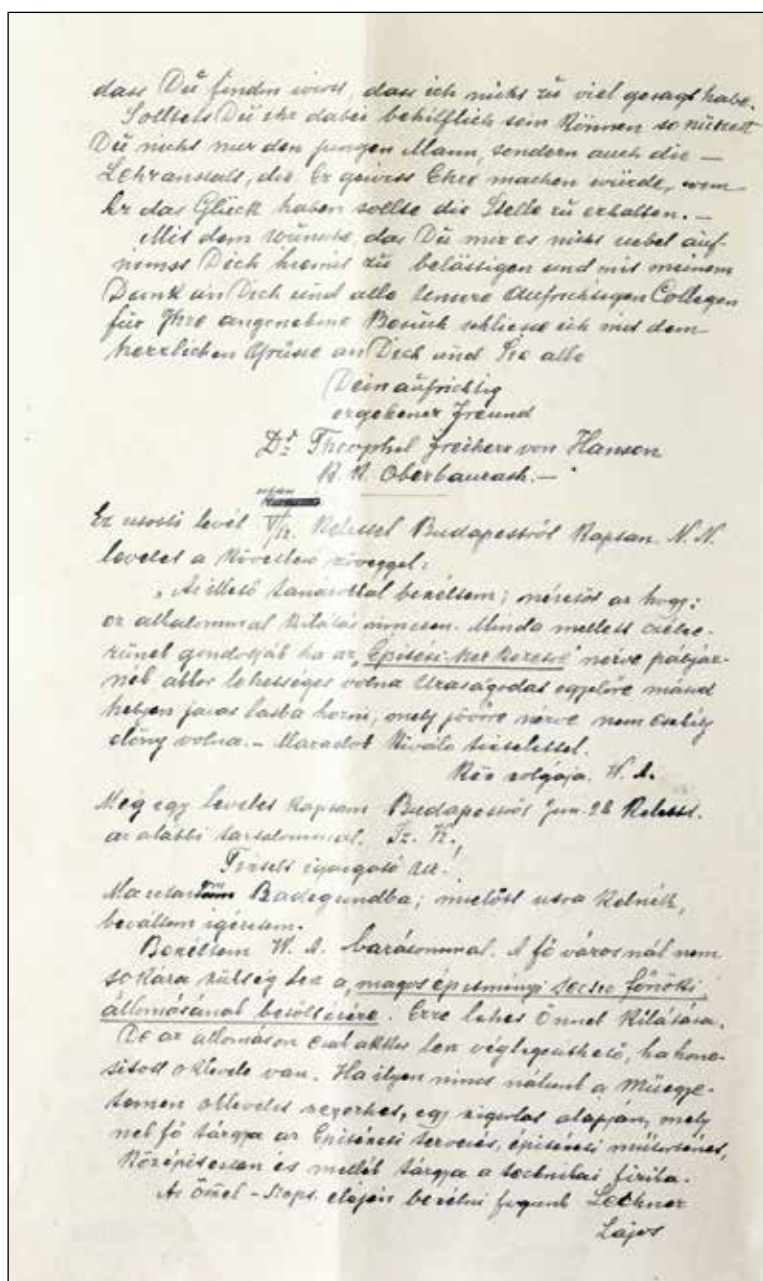
■ Fig. 4. PÁKEI cu colegii săi la Viena, cu bustul lui HANSEN în mijloc. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.5.B.002

■ Fig. 4. PÁKEI with his classmates in Vienna. In the middle, the bust of Hansen. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.5.B.002

bine ale tuturor; poziția pe care o vei ocupa – desigur nu este înfrumusețată cu razele speranței pentru o mare glorie, de renume mondial, ci în loc de speranță, oferă o existență sigură, stabilitate pe calea vieții, autoritate, poziție, rang în societatea noastră, un domeniu de muncă liber și independent; din partea mea, și alături de mine toți cei care indirect sau direct au făcut posibilă alegerea ta, considerăm că această poziție nu este nesemnificativă, deoarece acest oraș se află în stadiu de progres și dezvoltare, podul de fier permanent, abatorul public, [palatul] Reduta, rețeaua de apă și canalizare au devenit probleme de zi cu zi, în timp ce primul așteaptă cu nerăbdare să fie realizat în acest an, treptat și celelalte vor ieși în prim-plan, astfel încât prin participarea ta la acestea vei fonda noutăți, glorie, și un nume, nu numai în acest oraș, ci unul recunoscut în regiune și cred că dacă – prin activitatea ta – vei reuși să obții atât de multe, nu ți-ai pierdut timpul în zadar, și cred că poți fi mulțumit de laurii pe care i-ai câștigat. – Materialul există, cariera este

regarding money transfers to his young brother-in-law, who pursues his studies in Pest, then in Munich and Vienna, but they also provide – often gossip-like – glimpses into the family life, and quite often we can read detailed accounts of certain moments in the cultural life of Cluj which he deems significant. He also gives parental advice to the young man who was left fatherless at the age of eleven, he is interested in his military service, he purchases textbooks in order to facilitate his studies, moreover, he urges him to join the Masonic lodge, “since there is no purpose more noble to adhere to”.¹⁴ The advice of Elek ZILAHÍ KISS, as we will see later, fell on fertile ground. On the 25 September 1918, the Masonic lodge Unio in Cluj signed a diploma¹⁵, in which it confirms that “in memory of its 31 years of existence, acknowledging his work in the service of the royal art, it grants honorary membership” to their brother, Lajos PÁKEI.¹⁶

Unfortunately, when his sister Krisztina died at the beginning of the year 1879, the correspondence with Elek ZILAHÍ KISS came to an end, and Elek moved out from the house located in Hid Street¹⁷, leaving behind strained relations marking family life thereafter as well. Thus, the flow of letters is taken over by his mother and his older brother, Miklós. Their main topic at that time was the recently announced city chief engineer position. The family, with the substantial support of the Unitarian community, was eager to see the young architect obtaining the job. He had finished his studies and was pursuing his professional career in the Vienna office of Theophil HANSEN. His application was successful, as Miklós announces him enthusiastically: “We all congratulate you and wish you good luck; it might be true that the position you are going to hold is not necessarily enlightened with the glimmer of hope of worldwide glory, but instead of this hope, it ensures you a secure living, a clear designation of your life path, it offers you respect, position, rank in our society, the freedom and autonomy of your work; myself and all those who facilitated your designation with direct or indirect means, do not think of this job as insignificant, because this city is in a state of progress and development; the permanent iron bridge, the communal slaughterhouse, the Redoute [palace], the water and sewage network – all these are on the agenda, and while the first is to be completed during this year, the others are also gaining priority, therefore your contribution to all this would allow you to acquire reputation, glory, name, not only renowned in this city but also in the entire region, and I do believe that if – through

■ Fig. 5. Scrisoarea de la HANSEN copiată în autobiografia lui PÁKEI.

© Lehel MOLNÁR (PÁKEI 1921.16v)

■ Fig. 5. The letter from HANSEN, copied into PÁKEI's autobiography.

© Lehel MOLNÁR (PÁKEI 1921.16v)

14 Letters of Elek ZILAHÍ KISS (1840-1908) 1874-1879 (MNL OL P1781. 9. item No. 51-72).

15 In Hungarian: oklevél. Within the compound noun, levél has the meaning of diploma [transl. note].

16 Letter of the lodge Unio to Lajos PÁKEI, Cluj, 6 October 1918 (MÉM MDK MO, inv. No. 69.021.23/1) and the official certificate of the lodge, Cluj, 25 September 1918 (MÉM MDK MO inv. No. 69.021.23).

17 Today: Regele Ferdinand Street [transl. note].

your activity – you will be able to achieve this, you will not have wasted your time, and you could be happy with these attainments. The raw material is readily available, the career is in front of you, it is up to you to use them wisely and gloriously to either create a statue, or a shapeless bunch of mud.” The young PÁKEI after all accepts the post of chief engineer. A few months later his mother who is in Hărtău (Mureș County), is already giving instructions to his son, on household matters, like how to water the flowers, since he is already living in his parents' house.

PÁKEI's memoir reveals that he did not really experience professional fulfilment in the following four years. Thus, he resigns from his chief engineer job, but he is awarded the title of honorary city chief engineer as a tribute to his work, and his opinions and suggestions are still crucial in matters of local architecture.

As from the beginning, he is dedicated to the cause of vocational education, which was much needed due to the disintegration of the guild system, he gets engaged in teaching, as well as designing and leading a vocational school and a museum of industry. However, his memories of the period spent in Vienna and of the work done by the side of HANSEN determine him to apply for a position announced in 1886 by the Department of Ancient History of the University in

■ Fig. 6. Proiectul fațadei principale a Palatului Reduta, 1890. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.3.A.025
■ Fig. 6. Design for the main façade of the Redoute Palace, 1890. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.3.A.025

deschisă, depinde de tine să-l folosești bine și în siguranță, pentru a crea o statuie sau o masă diformă de noroi”. Tânărul PÁKEI acceptă în cele din urmă postul de inginer-șef. Câteva luni mai târziu, mama lui – plecată la Hărtău (județul Mureș) – îi dă indicații cum să ude florile și ce trebuie să mai facă în jurul casei părintești, unde locuia deja.

Din mărturia biografică a lui PÁKEI știm că următorii patru ani nu i-au adus prea multă satisfacție profesională. Prin urmare, demisionează din funcția de inginer-șef, dar, drept recunoaștere a muncii și activi-

■ Fig. 7. Fotografia vilei Pákei după 1920. © BISZTRAY, SZABÓ T. & TAMÁS 1941, 323
■ Fig. 7. Photo of the Pákei villa taken after 1920. © BISZTRAY, SZABÓ T. & TAMÁS 1941, 323

tății sale, este răsplătit cu titlul de inginer-șef onorific al orașului, calitate în care părerea și sugestiile sale sunt încă fundamentale privind construcțiile din oraș.

Încă de la început s-a dedicat cauzei educației meseriilor, devenită necesară după prăbușirea sistemului breslelor, și s-a implicat în predare și în proiectarea și conducerea unei școli profesionale și a unui muzeu industrial. Totuși, sub influența anilor petrecuți la Viena și a lucrărilor avute la biroul lui HANSEN, în 1886 candidează la postul de profesor la Catedra de Antichități a Universității din Budapesta.¹⁸ Importanța corespondenței legate de această încercare, pentru care a solicitat sprijinul fostului său profesor, este semnalată de faptul că PÁKEI nu numai a păstrat-o, ci a și inclus-o în copie în biografia sa, discutând pe larg concluziile învățate. În ciuda eșecului survenit, merită poate citat din scrisoarea de recomandare scrisă în limba germană de expertul de renume mondial HANSEN, adresată arhitectului ministerial Antal WÉBER: „Din moment ce îi cunosc opera și caracterul lăudabil, îmi permit să-l recomand ca pe cineva care merită pe deplin acest loc. Te rog să te uiți la câteva dintre lucrările lui, sunt sigur că vei vedea că nu am exagerat lăudându-l. Dacă ai putea să contribui la succesul lui, ar beneficia nu numai el, dar și renumele universității.” În cele din urmă, postul a fost câștigat de Győző CZIGLER, un alt discipol al lui HANSEN. Lui PÁKEI i s-a oferit un post la comisia de construcții din Budapesta, dar „aveam nevoie de o carieră artistică de arhitect, nu de o carieră administrativă cu bătaie de cap. De așa ceva am avut parte aici din belșug”, scrie mai târziu în memoriile sale.

¹⁸ Analiza scrisorilor în SISA 2003; scrisorile originale în MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.5-9.

■ Fig. 8. Scrisoarea lui PÁKEI Lajos către Parohia Unitariană din Belin. Cluj, la 9 octombrie 1896.
© FEHÉR 2015, 492

■ Fig. 8. The letter of PÁKEI Lajos to the Unitarian Parish of Belin. Cluj, 9 October 1896.
© FEHÉR 2015, 492

■ Fig. 9. Ansamblul bisericii unitariene din Belin, 1910. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.9.007

■ Fig. 9. The Unitarian Church in Belin, 1910. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.9.007

Budapest.¹⁸ The letters related to his application must have been of great significance for PÁKEI who even requested the support of his former professor in obtaining the position, as he not only kept the letters, but copied them in his memoir, providing lengthy comments regarding the conclusions learned. Despite his unsuccessful application, it might be of use to quote from the recommendation letter written in German by the world-famous professional HANSEN to ministerial architect Antal WÉBER: "Since I know his work and commendable character, I allow myself to recommend him as a person most worthy for this position. Please consider some of his work, and I am convinced that you will admit that I do not overpraise him. Should you be willing to help him succeed, you would not only help him, but would add to the glory of the university as well." Eventually, the position is given to Győző CZIGLER, another disciple of HANSEN. PÁKEI is offered a job in the committee for buildings in Budapest, but as he later recalls in his memoir, "I needed an artistic career in architecture, not a career in administration full of nuisance. I had far enough of that."

Yet, he later obtains the diploma required as a precondition for the position proposed. The diploma¹⁹ issued in 1887 by the Royal Joseph Polytechnic University in Budapest and signed by the university rector Sándor LIPTHAY and dean Gyula KÖNIG states that the architect, who "studied at the Royal Joseph Polytechnic University, at the Polytechnic University in Munich²⁰ and the Academy of Arts in Vienna²¹ from 1872/3 to 1879/80", fulfilled the requirements at the comprehensive exam organised according to a subsequent ministerial decree of 1879, and thus "we declare and recognise him as an architect." (MÉM MDK MO inv. No. 69.021.2) It should be noted that – as indicated in a certificate –, at that time he had already been a member of the Hungarian Society of Civil Engineers and Architects²² for several years, which was intended as an organisation protecting the scientific and cultural interests of the architects and technical experts working in the Kingdom of Hungary.²³

In 1890, Lajos PÁKEI had already been teaching for six years at the Royal School of Woodwork, Metalwork and Civil Engineering²⁴, and for some years he had been interested in designing an appropriate building to host the vocational school, the drawing school, and the industry museum in Cluj. Thus, when he learns about

■ Fig. 10. Proiectul vilei-atelier a lui János FADRUSZ de pe Naphegy în Buda.

© Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.7.A.019)

■ Fig. 10. Design of the studio villa of János FADRUSZ on the Naphegy Hill in Buda.

© Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.7.A.019)

Cu toate acestea, el obține ulterior diploma cerută ca și condiție pentru postul oferit. În baza diplomei¹⁹ eliberate în 1887, semnată de rectorul Sándor LIPTHAY și decanul Gyula KÖNIG în numele Universității Tehnice József din Ungaria, și ca urmare a studiilor sale de arhitectură la „Universitatea Tehnică József, la Universitatea Tehnică din München²⁰ și la Academia de Arte din Viena²¹ din 1872/3 până în 1879/80” pe baza unui decret ministerial ulterior din 1879, a absolvit un examen complex, drept urmare consemnându-se că: „prin prezenta se recunoaște și se mărturisește că este arhitect.” (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.2) Trebuie remarcat faptul că, în acel moment, el era deja membru de câțiva ani al Societății Maghiare a Inginerilor și Arhitecților²², înființată ca organizație de protecție a intereselor științifice și culturale ale arhitecților și specialiștilor în științele tehnice din cadrul Regatului Ungariei, după cum atestă o altă diplomă.²³

În 1890, de mai bine de șase ani, Lajos PÁKEI este profesor la Școala pentru Industria Lemnului, Metalului și Construcții²⁴ din Cluj, respectiv de câțiva ani îl preocupă proiectarea unui edificiu demn, care să găzduiască școala profesională, școala de desen și muzeul industrial clujean. Astfel, când află de programul grandios de la Pesta pentru construirea Muzeului și Școlii Naționale Maghiare de Arte Aplicate²⁵, acceptă provocarea. Astfel, după anunțul publicat în buletinul săptămânal al Societății Maghiare a Inginerilor și Arhitecților, trimite o scrisoare de intenție. Cunoaștem din moștenirea sa propunerea lui arhitec-

18 The analysis of the letters in SISA 2003; the original letters in MÉM MDK MO inv. No. 69.021.5-9.

19 See footnote 14.

20 Technische Hochschule München.

21 Akademie de Bildenden Künste Wien.

22 In Hungarian: Magyar Mérnök- és Építész-Egylet [trans. note].

23 Certificate of the Society of Hungarian Civil Engineers and Architects, 7 November 1885 (MNL OL P2282.17, Dos. 6, No. 66).

24 In Hungarian: Fa- Vas- és Építőipari Tanműhelyek [trans. note].

19 Vezi nota 14.

20 Technische Hochschule München.

21 Akademie de Bildenden Künste Wien.

22 În maghiară: Magyar Mérnök- és Építész-Egylet [nota trad.].

23 Diploma Societății Maghiare a Inginerilor și Arhitecților, 7 noiembrie 1885 (MNL OL P2282.17, dosar 6, nr. 66).

24 În maghiară: Fa- Vas- és Építőipari Tanműhelyek [nota trad.].

25 În maghiară: Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola [nota trad.].

■ Fig. 11. Hotel New York în piața centrală din Cluj-Napoca. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.1.B.004

■ Fig. 11. New York Hotel in the main square of Cluj-Napoca. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.1.B.004

turală, rămasă în fază de proiect,²⁶ iar printre documentele concursului de arhitectură putem citi și critica proiectului. Totuși, participarea nereușită a lui PÁKEI la concursul de la Pesta a dus în cele din urmă și la unele beneficii. Datorită acestuia, instituția învățământului industrial din Cluj a câștigat două clădiri importante care deservesc până în prezent cauza educației și care, în ciuda transformărilor avute, sunt și azi clădiri emblematice, sedii ale facultăților din cadrul Universității Tehnice din Cluj-Napoca.

²⁶ Din păcate, planurile proiectului s-au păstrat doar în copii fotografice de arhivă, deși scrisorile lui PÁKEI mărturisesc faptul că el a pregătit minuțios returnarea proiectului și transportul la Cluj. Scrisoarea lui Lajos PÁKEI către Muzeul Maghiar de Arte Aplicate, 1891 (IMA 1891/78). Detalii despre concurs și proiect în GY. DÁVID 2017.

■ Fig. 12. Clădirea de odinioară a Muzeului Industrial, Cluj-Napoca, 2022. © Gyula GY. DÁVID

■ Fig. 12. The building that once hosted the Museum of Industry, Cluj-Napoca, 2022. © Gyula GY. DÁVID

the call announced in Pest within a large-scale programme for creating a National Museum and School of Applied Arts²⁵, he enters the competition. Following the announcement published in the weekly newsletter of the afore-mentioned society, he writes a letter of intention. His design, which finally did not come to be realised, is preserved in the documents,²⁶ and the evaluation of his design can be found among the documents of the tender. Though unsuccessful, his proposal finally brought him success. It was due to this proposal that vocational education in Cluj was ensured through two significant buildings, which serve even today as educational facilities, and which, despite transformations, remain landmark buildings of Cluj-Napoca, now hosting the Technical University.

During this period the plans regarding a town concert hall and ballroom²⁷ were put on the agenda. Only one letter bears evidence of the design process, which lasted until the 20th century, in the request of mayor Géza ALBACH to submit “a design for the transformation and modernisation of the Redoute building”. Yet, although the design was reworked repeatedly – the latest version even foresaw the demolition of the historic building –, the municipality finally withdrew it from implementation. This results again in a bitter remark in PÁKEI’s memoir. Of course, in the meantime, many buildings are successfully completed. He contributes to or carries out the design of manor houses (Sâncrai, Satulung, Chinari, Budila), villas in Borsec (the Domokos Szász and the Urmánczi villas), houses in Cluj (Békésy, Merza), and memorial plaques indicating outstanding buildings or events in the town, like the memorial plaque on the house where Matthias Corvinus was born, or the one mentioning the first Hungarian theatre in Transylvania. Perhaps it was the latter that granted him the great opportunity to design and build one of the most important public buildings in Cluj, between 1893 and 1895, i.e. the Neo-Baroque New York Hotel embedding modern features, unique at that time in Cluj.

In the meantime, he establishes a family. In 1882 he marries Antónia KŐSZEGI FANGH, and they have three children i.e., Edit (1884-1972), Márta (1887-1953), and Lajos (1892-1964). They give up their house in the Híd Street and move to the newly built villa in the Majális Street²⁸, which even today plays an important role in the history and preservation of local renaissance architectural elements. It is

²⁵ In Hungarian: Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola [transl. note].

²⁶ Unfortunately, only photocopies made at that time of the plans are preserved, although PÁKEI’s letters indicate that he had meticulously planned the returning of the plans and their transportation back to Cluj. The letter of Lajos PÁKEI to the Hungarian Museum of Applied Arts, 1891. (IMA 1891/78). For more details on the tender and the submitted application see GY. DÁVID 2017.

²⁷ In Hungarian: Városi Vigadó [transl. note].

²⁸ Today: Republicii Street [transl. note].

■ **Fig. 13.** Ansamblul Kiosk și Pavilionul de Patinaj în Parcul Central din Cluj-Napoca, 2022. © Gyula GY. DÁVID

■ **Fig. 13.** The Kiosk and Ice-Skating Pavilion ensemble in the Central Park of Cluj-Napoca, 2022. © Gyula GY. DÁVID

in this villa that his mother dies in 1892. This sad event is discussed in his correspondence as well. The letters aiming to settle heritage related matters with his brother-in-law, Elek ZILAHÍ KISS, refer to the precious relationship linking the PÁKEI family to painter Miklós BÖLÖNI SIKÓ, due to which several family portraits are made. Unfortunately, only the titles of these portraits are known, and copies of a few are preserved, but the whereabouts of the originals is still unknown.

PÁKEI's significant work in church architecture starts with the design of the Unitarian Church in Belin. First, he is involved as an expert to evaluate previous designs. The comprehensive overview of the design and building process of the church (FEHÉR 2015)²⁹ provides an insight to the related correspondence as well, which, although written in the last phase of the construction works carried out between 1895 and 1896, gives an adequate view of the tense relationship between architect PÁKEI and the beneficiary, namely the local parish and the higher authority, namely the Bishop's Council. These tensions were present during the entire works. However, the result pleased everybody, and the church is considered a groundbreaking work in the Unitarian church architecture of Transylvania.

Twenty years ago, the *Ars Hungarica* journal published an issue that included a photo of Matthias Corvinus' head sculpture, created by János FADRUSZ and kept by the Hungarian National Gallery. In the data archives section of this issue, Csaba MIKLÓSI-SIKES published

În această perioadă se inițiază construirea unei clădiri reprezentative cu funcții culturale și de divertisment orășenesc²⁷, al cărei proces de proiectare se extinde până în secolul al XX-lea, fiind evidențiat într-o singură scrisoare, ca solicitare a primarului Géza ALBACH de a depune un „proiect de transformare și modernizare pentru actuala clădire a Redutei”. Dar, în ciuda revizuirilor repetate ale proiectului – în ultima versiune se mizează deja pe demolarea clădirii istorice –, orașul refuză în cele din urmă să-l pună în aplicare. Legat de aceasta, în autobiografia lui PÁKEI apare încă o propoziție amară. Desigur, între timp mai multe clădiri sunt finalizate cu succes, PÁKEI participând la proiectarea unor castele nobiliare (Sâncrai, Satulung, Chinari, Budila), vile din Borsec (vilele „Szász Domokos”, „Urmánczi”) și case rezidențiale din Cluj („Békésy”, „Merza”), precum și la conceperea plăcilor comemorative care marchează clădiri și evenimente importante din viața clujeană: casa natală a Regelui Matia, primul teatru maghiar din Transilvania etc. Poate că acestea din urmă i-au adus oportunitatea proiectării și construirii între 1893 și 1895 a uneia dintre cele mai importante clădiri publice ale orașului, hotelul neobaroc New York, care se putea mândri cu realizări moderne, unice la acea dată în Cluj.

Între timp întemeiază o familie, căsătorindu-se în 1882 cu Antónia KŐSZEGI FANGH, căsnicie care dă naștere la trei copii: Edit (1884-1972), Márta (1887-1953) și Lajos (1892-1964). Renunță la casa de pe strada Híd și se mută într-o vilă nou construită pe strada Majális²⁸, care și în zilele noastre joacă un rol important în istoria și conservarea monumentelor arhitecturale renașcentiste din Cluj-Napoca. De aici a fost înmormântată și mama lui în 1892, eveniment trist care apare și în scrisorile familiei. În scrisorile de negociere cu cumnatul său, Elek ZILAHÍ KISS, referitor la moștenire, apare și relația valoroasă care leagă familia PÁKEI de pictorul Miklós BÖLÖNI SIKÓ, care a realizat mai multe portrete cu membrii familiei. Din păcate, aceste picturi deocamdată sunt doar

²⁷ În maghiară: Városi Vigadó [nota trad.].

²⁸ Azi: strada Republicii [nota trad.].

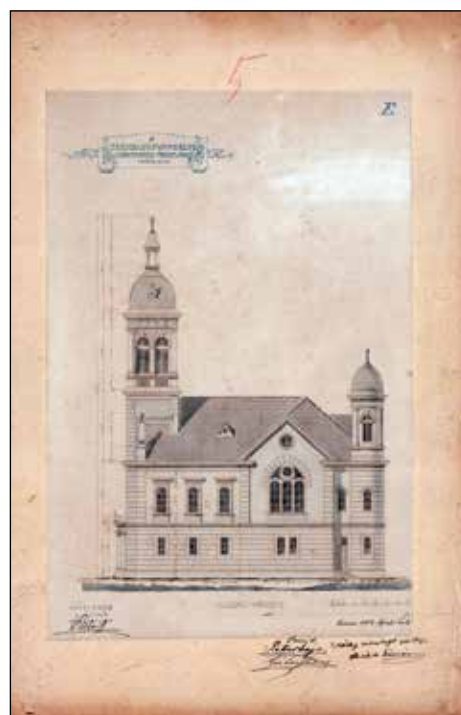
²⁹ For the letters see Annexes 46-47.

nominalizate, o mică parte dintre ele sunt cunoscute din copii, locația lor reală fiind încă necunoscută.

PÁKEI începe o activitate semnificativă în domeniul arhitecturii eclesiastice odată cu proiectarea bisericii unitariene din Belin, unde mai întâi, în calitate de expert, i se cere să-și dea părerea despre proiectele anterioare. Din prelucrarea amănunțită a istoriei proiectării și construirii acestei biserici (FEHÉR 2015)²⁹, cunoaștem scrisori relevante, din etapele finale ale edificării, între 1895 și 1896, și care oferă imaginea fidelă a relației dintre arhitectul proiectant PÁKEI și comanditarul lucrării, Parohia Belin, respectiv autoritatea superioară, adică Consiliul Episcopal, despre împrejurări nu tocmai senine care au însoțit procesul de construcție. Rezultatul însă a atras mulțumirea tuturor, iar edificiul este considerat o lucrare de pionierat în arhitectura bisericească unitariană transilvăneană.

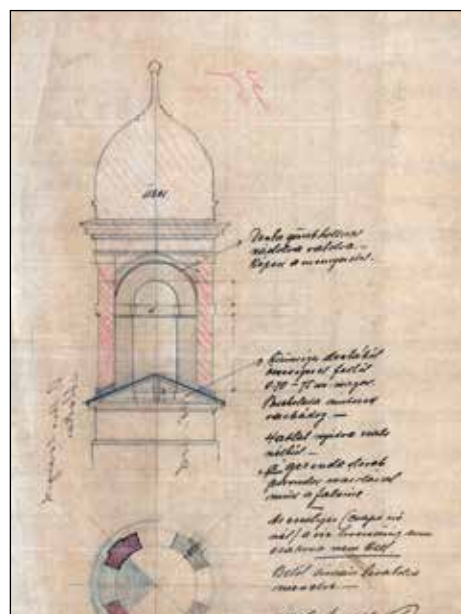
În urmă cu 20 de ani, coperta revistei *Ars Hungarica* conținea fotografia cu portretul sculptat al Regelui Matia, creația lui János FADRUSZ, păstrată la Galeria Națională Maghiară din Budapesta. În repertoriul de date a acestui număr, Csaba MIKLÓSI-SIKES a prezentat și corespondența dintre FADRUSZ și PÁKEI din jurul anului 1895 (MIKLÓSI-SIKES 1998). Scrisorile au fost inițial publicate de Farkas GYALUI încă din 1928 (GYALUI 1928), publicație pe care s-a bazat și cea din 1998. Scrisorile originale s-au păstrat în conservarea Muzeului de Arhitectură din Budapesta, în cadrul moștenirii Lajos PÁKEI (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.10–69.021.14). Tonul cald, personal, prietenos, adesea familial al scrisorilor nu lasă nicio îndoială cu privire la relația dintre cei doi artiști, roadele acesteia concretizându-se în cele două statui emblematice și pedestalele lor – Regele Matia la Cluj și Maria Tereza la Bratislava –, precum și în vila-atelier „Fadrusz” de pe dealul Naphegy din Buda. Din păcate, ultimele două au dispărut, dar grupul statuar Matia Corvin, pomenit și ca simbol al Clujului, înfrumusețează și azi piața centrală a orașului – actualmente devenită pustie. Totodată, într-una dintre scrisorile lui FADRUSZ există o referire și la o posibilă solicitare pentru PÁKEI la Bratislava: „Cei din Bratislava vor să construiască o sală, pentru că orașul Bratislava nu are o sală de festivități care să îndeplinească cerințele moderne. Așadar, o casă tip palat cu hotel, cafenea sau magazine și altele asemenea, cât ai cere tu pentru proiect, nu pentru ceva cu totul definitiv, ci pentru o schiță din care ar ieși în evidență aspectele artistice și practice ale lucrării. Cred, dragul meu Lajoska, că dacă le-ar plăcea munca ta, te-ar aștepta la Bratislava o sarcină frumoasă și sper că o vei face.” (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.11)

În loc de „sarcina frumoasă” de la Bratislava, PÁKEI are ocazia să îmbogățească orașul său natal și publicul acestuia cu darul talentului său. În anii 1896-1897, în Parcul Central³⁰, pe malul lacului de agrement, se construiește ansamblul Kiosk și, în perfectă armonie cu acesta și împrejurimile sale, Pavilionul de Patinaj. Deși în corespondența studiată nu se găsește nicio referire la acestea, totuși scrisoarea datată din această perioadă de la turnătorul de fier Schlick³¹ – probabil într-o chestiune complet diferită – ne reamintește inevitabil uriașul bol din fontă care se înalță în mijlocul fântânii, fiind o componentă a ansamblului care evocă figuri mitologice prin sculpturi de origine vieneză, și în care apa căzând din garguiele cap de leu, formează o perdea ascunzând grupurile statuare ale nimfelor.

■ Fig. 14. Biserica unitariană din Odorheiu Secuiesc. Proiectul fațadei laterale, 1902. (SzuUELvt.05)

■ Fig. 14. The Unitarian Church in Odorheiu Secuiesc. Drawing of the side elevation, 1902. (SzuUELvt. 05)

■ Fig. 15. Biserica unitariană din Odorheiu Secuiesc. Detaliile de execuție ale turnurilor posterioare, 1906. (SzuUELvt. 35)

■ Fig. 15. The Unitarian Church in Odorheiu Secuiesc. Detailed implementation plans for the backside towers, 1906. (SzuUELvt. 35)

the letters exchanged between FADRUSZ and PÁKEI, presumably in 1895 (MIKLÓSI-SIKES 1998). Initially, these letters were published in 1928 by Farkas GYALUI, and this latter publication of 1998 is based on that issue (GYALUI 1928). The originals are preserved in the Museum of Architecture in Budapest, in the section dedicated to Lajos PÁKEI's legacy

²⁹ Scrisorile în Anexele 46-47.

³⁰ În maghiară: Sétatér [nota trad.].

³¹ Scrisoarea adresată lui PÁKEI Lajos de Turnătorul și Fabrica de Mașini Schlick din Budapesta, 28 august 1896 (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.18).

(MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.10–69.021.14). The warm, personal, amicable, often intimate tone of the letters leaves no doubt regarding the relationship between the two artists, which materialised in two outstanding statues and their pedestals i.e., the Matthias Corvinus monument in Cluj and the Maria Theresa monument in Bratislava, and the Fadrusz villa and studio building built on the Naphegy Hill in Buda. The last two unfortunately do not exist anymore, but the Matthias Corvinus monument, considered a symbol of Cluj, is a famous attraction of the main square, otherwise recently transformed into a barren area. Moreover, in one of these letters, FADRUSZ mentions a possible assignment for PÁKEI in Bratislava: “The city of Bratislava wants to build a hall, since it doesn’t have any assembly hall suiting modern requirements. So, a palace-like building, with a hotel, café or premises for shops, and likewise; what would be your quote for the designs, not something final, but a sketch, which would show the aesthetic and practical aspects. My dear Lajoska, I think that if your work will be liked, a nice task would await for you in Bratislava, which I strongly hope you will perform.” (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.11)

Instead of the “nice task” in Bratislava, PÁKEI is given the opportunity to enrich his native town and its community with the blessings of his talent. Between 1896 and 1897, the Kiosk Ensemble and the fully aligned Ice-Skating Pavilion, designed to be in perfect harmony with the Kiosk and its environment, are built in the Central Park³⁰, on the banks of the leisure lake. Although there is no reference to this in the correspondence we have studied, the letter³¹ signed by the Schlick iron foundry, dated around this time – though having an entirely different subject – inevitably leads our thoughts to the large cast iron basin in the middle of the public fountain with statues of mythological figures recalling the ones we can find in Vienna, where nymphs look out through the drizzle formed as lion heads that sprout water into the basin.

The second Unitarian church design made by PÁKEI Lajos is for the church in Odorhei³² designed in 1902, followed by the church in Firtănuș, and then in Deleni.³³ A significant part of the construction design plans for the church in Odorhei was discovered in 2020. Among them a

■ Fig. 16. Dezvelirea monumentului funerar al lui Sámuel BRASSAI.

© Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt fond S. Brassai, 191.

■ Fig. 16. The ceremonial unveiling of Sámuel BRASSAI's memorial tomb.

© Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt Brassai S. fonds, 191

A doua biserică unitariană a lui PÁKEI proiectată în 1902 este cea de la Odorhei³², urmată de cea de la Firtănuș și apoi Deleni.³³ Un număr important de desene din proiectul de execuție al bisericii din Odorhei a fost descoperit în 2020 cu un conținut semnificativ, printre care și câteva scrisori cu observațiile lui PÁKEI din timpul lucrărilor îndelungate de edificare a clădirii bisericii, începute în 1906-1907, precum și soluțiile sale date la problemele apărute pe parcurs, care denotă intenția arhitectului de a pune accentul pe calitate (SzuUELvt.).

Prin intermediul unor scrisori familiale, putem intercepta câteva din itinerariile și planurile de călătorie ale lui PÁKEI. În 1903, el vizitează Italia (Napoli, Pompei, Roma), în 1905 Elveția (Basel, Geneva, Lucerna, Zurich), apoi Franța (Marsilia, Lyon, Nisa). Deși, după memoriile sale, muzeele străine industriale și de arte aplicate pe care le-a vizitat în misiunile și călătoriile de studiu nu se găseau pe aceste trasee, în aceste scurte mesaje nu uită să menționeze vizitele sale la diferite alte muzee. Călătoriile nu erau doar privilegiul lui PÁKEI, fapt demonstrat de memoriile grăitoare ale soției sale Antonia FANGH despre orașul Roma, pe care le-a și prezentat în 1902 la o întrunire a Societății Dávid Ferenc (FANGH 1902).

Referitor la una dintre capodoperele lui PÁKEI, Colegiul Unitarian din Cluj, inaugurat în 1901, probabil pentru că a fost construit pe plan local, nu cunoaștem nicio corespondență în moștenirea lui PÁKEI, motiv pentru care considerăm că este important să cităm din scrisoarea de mulțumire a adunării protopopiei unitariene din Cristur³⁴, compusă de grefierul eparhial István DEÁK, în legătură cu clădirea Gimnaziului Unitarian, considerat fratele mai mic al colegiului clujean, construit în ajunul războiului:

32 În maghiară: Székelyudvarhely, azi: Odorheiu Secuiesc [nota trad.].

33 În ceea ce privește realizarea bisericilor din Odorhei și Firtănuș, acestea se succed în ordine inversă, dar, ținând cont de ordinea cronologică a proiectării, putem observa dezvoltarea continuă a planimetriei; de la cupola din Belin construită în centrul crucii latine, până la biserică din Deleni, unde turnul se ridică deasupra octogonului central al planului construit în formă de cruce greacă.

34 În maghiară: Székelykeresztúr, azi: Cristuru Secuiesc [nota trad.].

30 In Hungarian: Sétatér [transl. note].

31 The letter of Schlick Iron Foundry and Machine Factory to Lajos PÁKEI. Budapest, 28 August 1896 (MÉM MDK MO inv. No. 69.021.18).

32 In Hungarian: Székelyudvarhely, today: Odorheiu Secuiesc [transl. note].

33 The churches of Odorhei and Firtănuș were completed in reverse order, but on the basis of their design, one can follow the constant development of the layout: the dome of the church in Belin built in the middle of a Latin cross plan is followed by the Greek cross-shaped layout of the church in Deleni, where the tower is erected above the octagonal central area.

„Parcă sufletele noastre înălțate îl căutau pe Domnul Dumnezeu într-o biserică impunătoare, frumoasă; așa ne-am simțit când am trecut pentru prima dată pragul acelei frumoase creații.

După Dumnezeu care ne-a acordat sprijinul său în toată această lucrare înălțătoare a sufletului, la cine altcineva ne putem gândi decât la Domnia Voastră, cel care, pe lângă bisericile din Belin, Odorhei, Firtănuș etc., a creat în sufletul său și a făcut aieva și acest locaș de cult plăcut inimii, ca să se îndeplinească ceea ce de atâta timp au visat sufletele unitarienilor.

Mintea creatoare a Domniei Voastre, înlăturând marile obstacole ale sărăciei noastre, a oferit opera unui suflet bogat, care inspiră față de Domnia Voastră respect și recunoștință în fiecare inimă unitariană și în fiecare prieten al cultului.

Membrii adunării generale și ai poporului nostru unitarian secui nu pot păși în fața acestei opere de artă fără să-și amintească cu recunoștință și prețuire frumosul nume al Domniei Voastre, în fața căruia, de îndată ce ne scoatem cu respect pălăriile, sufletele noastre se ridică către Dumnezeul milostiv, cel care a binecuvântat săraca noastră congregație cu Domnia Voastră.

Fie ca numele Pákey, mâna Pákey, inima Pákey, mintea Pákey³⁵ să fie binecuvântate, creatoare a celei de-a doua biserici a cultului unitarienilor!

Domnia Voastră să primească expresia aprecierii și mulțumirilor noastre recunoscătoare, pe lângă exprimarea dorinței noastre călduroase să înmulțiți numărul creațiilor artistice la mulți ani de acum înainte!”³⁶

Pe lângă proiectanții și creatorii monumentelor funerare ale Panteonului transilvănean din Cimitirul Central Hajongard din Cluj, îl găsim

few letters were found containing PÁKEI's observations and answers to issues occurred during the construction works carried out in 1906-1907. His remarks reveal the endeavour of the architect to ensure quality (SzuUELvt.).

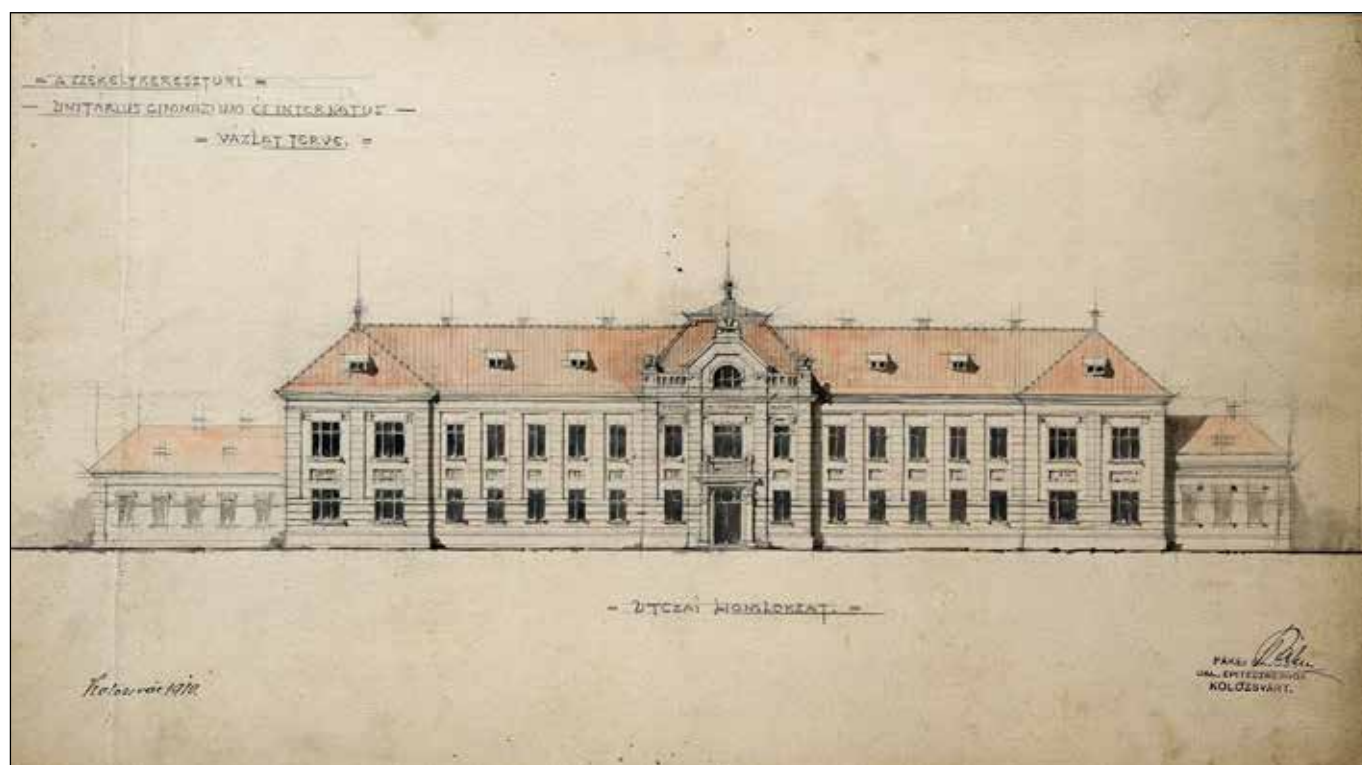
Some of the letters shed light on the itineraries and plans of his travels. In 1903 he travels to Italy (Naples, Pompeii, Rome), in 1905 to Switzerland (Basel, Geneva, Lucerne, Zurich), then to France (Marseille, Lyon, Nice). Although the foreign museums of industry and applied arts he had visited during his missions and study trips were not on these routes, he does not omit to mention his visits to various museums even in these brief notifications. Travelling was not his own privilege, as shown by the eloquent writing of his wife, FANGH Antónia, about the city of Rome, which she read in 1902 at the meeting of the Dávid Ferenc Society (FANGH 1902).

We do not have any letters regarding one of the main works of PÁKEI, the Unitarian College in Cluj, inaugurated in 1901, presumably because it was a local project. Therefore, we find it important to quote from the letter of gratitude of the Unitarian District Assembly of Cristuru³⁴, drafted by István DEÁK, the ecclesiastical notary, regarding the building of the Unitarian Gymnasium (secondary school) completed before the war, and today considered the replica of the Unitarian College in Cluj-Napoca:

35 De-a lungul vieții sale, PÁKEI însuși a folosit întotdeauna terminația „i” a numelui său în loc de forma „y”.

36 Scrisoarea lui Miklós DEÁK către Lajos PÁKEI (MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.15). Pe verso: primit la 26 mai 1915.

34 In Hungarian: Székelykeresztúr, today: Cristuru Secuiesc [transl. note].

■ Fig. 17. Fațada principală a Gimnaziului Unitarian de la Cristuru Secuiesc, 1910. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.2.A.13

■ Fig. 17. The main façade of the Unitarian Gymnasium in Cristuru Secuiesc, 1910. © Lehel MOLNÁR, MUEKvGyLvt.2.A.13

■ **Fig. 18.** Portret la bătrânețe.
© colecția Gyula GY. DÁVID

■ **Fig. 18.** Lajos PÁKEI at an old age.
© Gyula GY. DÁVID collection

“As if our praying souls were searching for Our Lord in a sublime and beautiful church; that is how we felt when we first entered this marvellous piece of art.

Our first thoughts of gratitude go to God, who provided us with his help to this mighty work, but then, to whom else can we be grateful other than you, who, besides the churches in Belin, Odorhei, Firtănuș etc., have created this temple of worship, a delight for the soul, and allowed the dream of the Unitarians to be finally fulfilled.

Your creative mind emerges from the hindrances of our poverty, and it gives us the piece of art of a rich soul, which stirs respect and induces gratitude in every Unitarian heart and in all friends of culture towards you.

The members of our general assembly and our Unitarian Szekler people cannot pass by this work of art without recalling your name full of gratefulness and appreciation and feeling respect for it. Our soul sends our prayers to God, our keeper, for making us the gift of your talent.

Blessed be the Pákey name, the Pákey hand, the Pákey heart, the Pákey³⁵ mind, who created the second place of worship for Unitarians!

Sir, please accept our grateful appreciation and thankfulness, and our strongest wish that you may multiply your works of arts for many more years to come!”³⁶

35 Throughout his life, PÁKEI himself always used the “i” ending of his name instead of the “y” form.

36 Letter of DEÁK Miklós to PÁKEI Lajos (MÉM MDK MO inv. No. 69.021.15). On the back of the letter: received on 26 May 1915.

și pe Lajos PÁKEI. El a proiectat în primul rând monumente funerare pentru personalitățile bisericii sale din orașul său natal. Una dintre cele mai semnificative dintre acestea este cea care comemorează poli-historul Sámuel BRASSAI, la execuția căreia – asemenea pavilionului de patinaj din Parcul Central și lucrărilor de sculptură de la Colegiul Unitarian – a implica-o pe tânăra sculptoriță Erzsébet KOZMA. Din scrisorile păstrate reiese că, odată cu ceremonia festivă de inaugurare a monumentului funerar, la 2 octombrie 1910, ca una dintre ultimele acțiuni ale Comitetului Memorial Brassai înainte de dizolvarea acestuia, cu contribuția lui PÁKEI, a fost achitat onorariul pentru bustul lui BRASSAI realizat de către aceasta.

Câțiva ani mai târziu, două scrisori scurte ne conduc înapoi la familia PÁKEI. Una dintre ele este o carte poștală din Opatija, care înfățișează un grup de persoane pe puntea unei nave (în care se află și Lajos PÁKEI), scrisă de soția lui PÁKEI³⁷, în care atrage atenția asupra lucrării lui PÁLMAY despre istoria familiei (PÁLMAY 1901)³⁸. Cealaltă este scrisă de PÁKEI ginerelei său Gyula HEGYI, în care pomeneste de o *Colecție familială* de imagini și scrieri legate de moștenire, care a fost adusă la Budapesta în 1916.³⁹

Un segment remarcabil al amplei opere a lui PÁKEI este cea de salvare, transmite și documentare a sculpturilor în piatră renașcentiste, ca mărturii ale istoriei arhitecturii Clujului. Una din formele sale de salvare a valorilor a fost reutilizarea acestora, astfel a înzidit în clădiri nou construite fragmente de pietre cioplite cu inscripții sau sculpturi ale clădirilor vechi, condamnate la demolare. Ancadramente de piatră⁴⁰ ale fostelor case clujene au fost încorporate în pereții Colegiului Unitarian pe care l-a proiectat, iar propria sa vilă de pe strada Republicii a devenit monumentul viu al arhitecturii renașcentiste din Cluj-Napoca. Cealaltă metodă a lui care, după exemplul predecesorilor săi, avea deja tradiții serioase la acea vreme, cu experiențe și modele, era imortalizarea grafică bazată pe relevare, desene executate de el cu precizie inginerescă potrivită pregătirii sale, adesea la un nivel artistic înalt. Ambele metode s-au încadrat în practica generală a vremii.

Menționăm aici câteva scrisori scurte pentru a documenta această muncă imensă, nu doar în ceea ce privește rezultatele sale, ci mai ales privind activitățile preliminare, de pregătire. Materialul prezentat prima oară de Jolán BALOGH (BALOGH 1944; 1975), precum și expozițiile și studiile ulterioare care tratează acest subiect (PUSZTAI 1983; 1990; GY. DÁVID 2016) discută în principal materialul finit, care este foarte prețios datorită valorii documentare, dar se vorbește foarte puțin despre procesul de elaborare. Din scrisorile analizate avem câteva fracțiuni despre acest lucru.

După cum se știe, PÁKEI își propune să prezinte, în volumul său planificat, elemente de piatră sculptate, desenate cu ajutorul datelor relevate la fața locului. Cu toate acestea, el a fost ajutat atât în procesul de relevare, cât și în redactare, deși nu putem determina amplitudinea exactă a acestui ajutor. Pe de altă parte, este clar că el a urmărit și a supravegheat elaborarea în detaliu, prin notele desenate și îndrumările sale, uneori comentarii pline de umor legate de unele desene, mărturisind

37 Scrisoare adresată d-nei Margit BÓNIS, născută PÁKEI, fiica lui Miklós PÁKEI (MNL OL P2282.17, dosar 6, nr. 77).

38 Este de remarcat faptul că în partea referitoare la familia PÁKEI – pp. 347-348 –, în mod greșit Judith (n. 1883) este numită primul copil al lui Lajos PÁKEI și Antónia FANGH. Corect ea se chema Edit (n. 1884).

39 Rândurile lui Lajos PÁKEI către ginerele său, Gyula HEGYI, scrise pe desenul rondoului hotelului și cafenelei New York, proiectat de el (MNL OL P2282.17, dosar 6, nr. 73).

40 Ancadramentul din anul 1595 a ușii casei Petrus DAUMEN demolat pe amplasamentul unde a fost construit colegiul, respectiv poarta fostului Colegiu Unitarian din 1806.

■ Fig. 19. Inscriptiile bastioanelor și porților Cetății Clujului, 1919. (BALOGH 1944, fig. 3)

■ Fig. 19. Inscriptions on bastions and gates of the Fortress of Cluj, 1919. (BALOGH 1944, fig. 3)

relația lui colegială directă: „După ce, dragă Klárka, sunteți pasionată de litere și pentru că mi-am bătut mult capul cum să vă ofer satisfacție, am înregistrat aici prin câteva litere una dintre plăcile comemorative ale principelui transilvan Bocskai.” (MUEKvGyLvt. 8.A.050)

Totuși, din materialul păstrat la Muzeul de Arhitectură din Budapesta și în Arhiva Unitariană din Cluj-Napoca, știm – sau mai bine zis putem bănuși cu mare probabilitate – că PÁKEI nu intenționa ca în volumul planificat să împărtășească doar propriile desene de relieve. În lucrarea intitulată *Monumentele de arhitectură ale orașului liber regal Cluj din secolul al XIV-lea până la jumătatea secolului al XIX-lea* ar fi fost loc și pentru fotografii de arhivă și fotocopii ale desenelor cu relieve contemporane, solicitate din colecțiile diferitelor instituții: Academia Maghiară de Științe, Muzeul Național Maghiar, Muzeul de Arte Frumoase. Drept mărturie stă scrisoarea de mulțumire a lui PÁKEI pentru fotocopiiile primite adresată lui István ZICHY, directorul Muzeului Național.⁴¹

În cele din urmă, trebuie amintită și scrisoarea lui Aladár KÖRÖSFŐI KRIESCH, în care, pentru a-l ajuta, îi trimite lui PÁKEI o schiță pictată în ulei cu bastionul Croitorilor din Cluj (de fapt PÁKEI, i-a cerut lui KÖRÖSFŐI KRIESCH desenul primei cetăți medievale a Clujului).⁴²

În legătură cu cele de mai sus, considerăm important să remarcăm că încă nu a fost efectuată prelucrarea detaliată a acestui segment al moștenirii lui PÁKEI (care, cu cele păstrate la Cluj-Napoca și Budapesta, numără împreună mai mult de cinci sute de articole) pentru a fi făcut cunoscut unui public larg, prin editare și publicare planificată.

Ultima piesă din corespondența trecută în revistă a lui PÁKEI Lajos este semnificativă. Lajos KELEMEN, în numele Asociației Muzeului

The Házsongárd Central Cemetery in Cluj-Napoca is the Pantheon of Transylvania. Lajos PÁKEI is among the creators and architects of its memorial gravesites, who designed tombs mainly for outstanding figures of his denomination. One of the most significant ones is the tomb dedicated to the memory of polymath Sámuel BRASSAI. Just as in the case of the statues of the Ice-Skating Pavilion or the Unitarian College, he involved in the works the talented young sculptor Erzsébet KOZMA. The remaining letters also confirm that on the occasion of the ceremonial handover of the memorial on 2 October 1910, as one of its last activities before being dissolved, the Brassai Memorial Committee – with the contribution of PÁKEI – pays the honorarium to the sculptor.

A few years later, two short family letters lead us again into the PÁKEI family life. One of them is signed by Ms. PÁKEI; it is a postcard from Opatija representing a group of people standing on the deck of a ship (among them Lajos PÁKEI)³⁷, in which she points to PÁLMAY's work regarding the family history (PÁLMAY 1901)³⁸. The other one is written by PÁKEI to his son-in-law, Gyula HEGYI, mentioning a *Family Collection* of visual and written materials related to the family heritage, brought to Budapest in 1916.³⁹

The work of safeguarding, transmitting, and documenting the built heritage items and Renaissance stone carvings of Cluj is an outstanding part of PÁKEI's diverse work. One of the ways of safeguarding these values was to build them in, meaning that he “inserted” the carved stones with inscriptions of old, demolished or to-be-demolished buildings into new buildings. That is how stone frames of once-existed houses of Cluj were inserted into the wall of the Unitarian College designed by him⁴⁰, and that is how his own villa on the Republicii Street became a living monument of Renaissance architecture in Cluj-Napoca. His other method was to make survey drawings. His predecessors already developed extensive traditions of this practice, with lessons learned and models, and he accomplished this tradition often on a high artistic level, with the accuracy pertinent to his profession. Both practices were aligned with the general practice of the time.

The final work he accomplished in this regard is significant, especially the preparatory work. This study documents

37 Letter to Ms BÓNIS Margit, born PÁKEI, daughter of PÁKEI Miklós (MNL OL P2282.17, Dos. 6, No. 77).

38 It should be noted that in the section about the PÁKEI family – pages 347-348 –, Judith (born in 1883) is wrongly mentioned as the first-born child of Lajos PÁKEI and Antónia FANGH. Correctly, her name is Edit (born 1884).

39 Notes written by Lajos PÁKEI to his son-in-law, Gyula HEGYI, on the drawing of the rondelle of the New York Hotel and Café (MNL OL P2282.17, Dos. 6, No. 73).

40 The 1595 door frame of Petrus DAUMEN's house demolished on the site where the college was built, and the old gate of the former Unitarian College from 1806.

41 Scrisoarea lui Lajos PÁKEI adresată contelui István ZICHY. Cluj, 31 decembrie 1917 (MUEKvGyLvt. 8.A.071.3). Deducând din partea ștearsă a textului păstrat, fotografiile arătau Biserica Reformată de pe strada Farkas (azi: Kogălniceanu), după cum atestă și desenul dublu al lui PÁKEI cu două vederi ale bisericii (MNL OL P2282.17, dosar 7, nr. 240). Pe verso: desenul mai mare provine de la Muzeul de Arte Frumoase din Budapesta.

42 Scrisoarea lui Aladár KÖRÖSFŐI KRIESCH adresată lui Lajos PÁKEI. Gödöllő, 19 mai 1918. Publicată în GYALUI 1928.

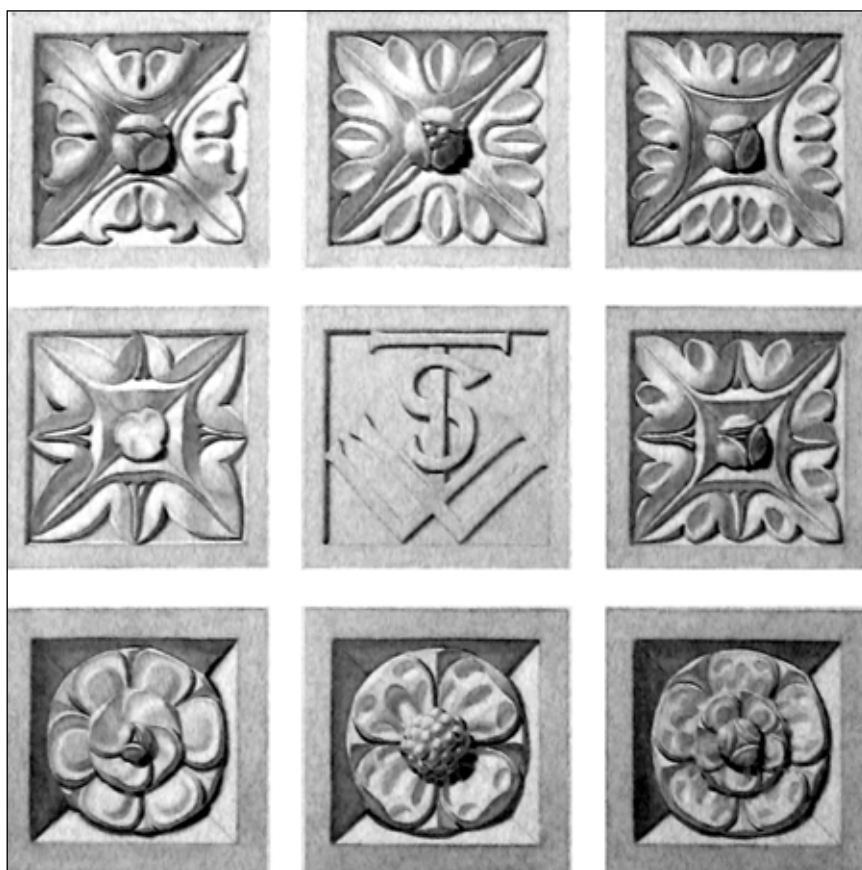
it only by mentioning a few short letters. The material first presented by Jolán BALOGH (BALOGH 1944; 1975), then the exhibitions and studies discussing this issue (PUSZTAI 1983; 1990; GY. DÁVID 2016) focus mainly on the accomplished drawings – which are extremely valuable as documents – and do not offer many details of the work process. The reviewed letters though offer a few glimpses of this process.

As it is known, PÁKEI, in his planned volume, intended to present carved heritage items based on data recorded during on-site assessments. True though that he received help in the assessment and editing work, although the precise extent of this help cannot be established. Nevertheless, it is evident from his drawn notes and guidance that he closely followed and monitored this contribution, as humorous observations to some of the drawings reveal a casual work relationship: “Since you, dear Klárka, are so passionate about letters, and as I gave a thorough thought on how to please you, I included here a memorial plaque of Bocskai, Prince of Transylvania, and the transcript of a few letters.” (MUEKvGyLtv. 8.A.050)

However, the documents preserved in the Museum of Architecture in Budapest and in the Archives of the Hungarian Unitarian Church in Cluj indicate – or at least allow us to presume – that PÁKEI wanted to share in the planned volume more than his own survey drawings. Under the title *Architectural monuments of Cluj Free Royal Town from the 14th century to the middle of the 19th century*, the volume would have included archive photos, copies of old survey drawings requested from different collections, like the Hungarian Academy of Sciences, Hungarian National Museum, Museum of Fine Arts. This is confirmed by the letter written to Count ZICHY István, museum director, in which he thanks the received photocopies.⁴¹

Finally, we think that the letter written by Aladár KÖRÖSFŐI KRIESCH is also part of this topic, to which he attaches the sketch made with oil paint of the Tailors’ Bastion in Cluj in order to bring a contribution to PÁKEI’s work (note that PÁKEI actually requested a drawing of the old fortification from KÖRÖSFŐI KRIESCH).⁴²

In relation with the above, it is important to note that the detailed research and presentation to the wider public of this part of PÁKEI’s legacy (which includes more than five hundred items, the docu-

■ Fig. 20. Cornișa fostului șemineu din casa „Wolphard-Kakas”, detalii friză. (BALOGH 1975, fig. 38)

■ Fig. 20. Details of frieze decorations on the fireplace mantle of the Wolphard-Kakas House. (BALOGH 1975, fig. 38)

Transilvaniei, îl contactează din nou cu privire la salvarea corespondenței familiale proprii, recomandând încă o dată Arhivele Muzeului Național Ardelean „prețioasei sale preocupări pentru păstrarea permanentă a scrisorilor sale de familie”, cu scopul „ca materialul valoros și prețuit să nu piară în continuare, ci să fie păstrat cât mai integru atât pentru memoria trecutului, cât și în beneficiul cercetării istorice și al onorabilei Dumneavoastră familii.”⁴³

Bibliografie/Bibliography

- *** DJC ANR – Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale Române, Cluj-Napoca [Cluj County Directorate of the National Archives of Romania, Cluj-Napoca], Fond familial Pakei [Pakei family fonds] 402.
- *** IMA – Iparművészeti Múzeum Adattára, Budapest [Arhiva Muzeului de Arte Aplicate, Budapesta / Database of the Museum of Applied Arts, Budapest], 1891/78.
- *** MÉM MDK – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest [Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centrul de Documentare a Monumentelor Istorice, Budapesta / Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Budapest].

⁴¹ The letter of Lajos PÁKEI to Count István ZICHY, Cluj, 31 December 1917 (MUEKvGyLtv. 8.A.071.3). From the part that was struck through in the draft, we can conclude that the images show the Calvinist Church in Farkas (today: Kogălniceanu) Street, which is also confirmed by PÁKEI’s double drawings on two different layouts of the church (MNL OL P2282.17, Dos. 7, No. 240). On the back of the document: The bigger drawing comes from the Museum of Fine Arts (Budapest).

⁴² The letter of Aladár KÖRÖSFŐI KRIESCH to Lajos PÁKEI, Gödöllő, 19 May 1918. Published in GYALUI 1928.

⁴³ Scrisoarea lui Lajos KELEMEN adresată lui Lajos PÁKEI. Cluj, 18 octombrie 1918. Documentul original a se vedea în MÉM MDK MO nr. inv. 69.021.16. Scrisoare publicată în SAS 1997; 2022, 1127.

- *** MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest [Arhivele Naționale Maghiare, Budapesta / National Archives of Hungary, Budapest], P1781, P 2282.
- *** MUEKvGyLvt. – Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [Arhivele Bisericii Unitariene Maghiare din Cluj, Cluj-Napoca / Archives of the Hungarian Unitarian Church in Cluj, Cluj-Napoca].
- ***SzuUELvt. – Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára, Székelyudvarhely [Arhiva Parohiei Unitariene Odorheiu Secuiesc, Odorheiu Secuiesc / Archives of the Unitarian Parish in Odorheiu Secuiesc, Odorheiu Secuiesc].
- BALOGH Jolán. 1944. *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Erdélyi Tudományos Füzetek 186. Kolozsvár.
- BALOGH Jolán. 1975. Későrenaissance kőfaragó műhelyek IV. közlemény. A kolozsvári műhelyek. *Ars Hungarica* 2: 211-276.
- BISZTRAY Gyula, SZABÓ T. Attila & TAMÁS Lajos (eds.). 1941. *Erdély Magyar Egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Története*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet.
- GYALUI Farkas. 1928. Pákey Lajosról. Fadrusz János ismeretlen leveleivel. *Ellenzék* 49/189, augusztus 6.: 10.
- GY. DÁVID Gyula. 2016. Felmérések a Híd utca 22. szám alatt. Pákei Lajos félbemaradt kiadványa kapcsán. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. ÚS IX. (XIX.) 2014: 225-258.
- GY. DÁVID Gyula. 2017. Pákei „programszerű” pályázata. *Szabadság* 29/49, március 1.: 8.
- FANGH Antónia. 1902. Pákei Lajosné [Fangh Antónia]: Emlékezés Rómára. *Magyar Polgár*, január 14./10: 1-3; január 15./11: 1-2. Republika [Republished] in *Szabadság* 32/202 (2020. szeptember 4.): 8-9.
- FEHÉR János. 2015. A bölöni unitárius templomvár. *Erdővidéki történelmi adatok* 2/1. Barót-Bölön: Dobó Valál Egyesület – Bölöni Unitárius Egyházközség.
- MIKLÓSI-SIKES Csaba. 1998. Fadrusz János kolozsvári és zilahi működése a korabeli erdélyi sajtó tükrében. *Ars Hungarica* 26/1: 105-142.
- PÁKEI Lajos. 1921. Pákei Pákey Lajos műépítész életrajza. Életrajz 1920. Jan. 12. Kolozsvár. Manuscris [manuscript]. DJC ANR Fond familial Pákei, 402. fond. fasc. 30.
- PÁLMAY József. 1901. *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy.
- PUSZTAI László (ed.). 1983. *OMF katalógus 1983. Pákei Lajos (1853–1921) rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása Székesfehérváron '83–'84 (kiállítási katalógus [catalog de expoziție / exhibition catalogue]). Budapest.
- PUSZTAI László. 1990. Pákei Lajos építész rajzi hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményeiben. *Magyar Építőművészet* 81/5: 52-55.
- SAS Péter. 1997. Kelemen Lajos levele Pákey Lajoshoz. *Keresztény Magvető* 103/2: 136-137.
- SAS Péter (ed.). 2022. *Kelemen Lajos levelezése II. 1910–1919*. Budapest: Balassi Kiadó.
- SISA József. 2003. Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József Műegyetem. *Ars Hungarica* 31/2: 441-446.

■ Fig. 21. Lajos PÁKEI. © colecția Júlia PÁSZTOHY

■ Fig. 21. Lajos PÁKEI. © Júlia PÁSZTOHY collection

ments preserved in Cluj-Napoca and Budapest included), and the publication of the planned volume are still tasks to be accomplished.

The last examined piece of the correspondence of Lajos PÁKEI bears a special significance. On behalf of the Transylvanian Museum Society, Lajos KELEMEN approaches him with the intent to safeguard his family correspondence, as the letter indicates repeatedly, and recommends him the Archives of the Transylvanian Museum “to the eternal safeguarding of the family letters”, so that “this precious, valuable material would not continue to decay, but to be preserved as complete as possible, for the memory of the past, for the sake of historic research and in honour of your respectable family.”⁴³

⁴³ The letter of Lajos KELEMEN to Lajos PÁKEI. Cluj, 18 October 1918. The original in MEM MDK MO inv. No. 69.021.16. The letter was published in SAS 1997; 2022, 1127.

■ Georgiana TIRT¹

The Mauksch-Hintz House The Pharmacy House – The “Cure” for a House

■ **Summary** (and also an “explanatory note” on how I approached this topic): *the chosen topic is an insight into the complex process that was at the basis of the “Consolidation, Restoration and Adaptive Reuse” of a historic building in Cluj, a building that, as the extensive (historical, archaeological, dendrological) studies have proven, sums up multiple stages of construction extending over six centuries (without counting the Roman period).*

The article is not a presentation of the whole process (design and project delivery) that brought the building back to life and made it what it is today. Instead, it is a (subjective) review of the characteristics and story of a building that, despite its rich and somewhat tumultuous history, is not distinguished by its many artistic components, or by its history, marked by notable owners from Cluj, of a building that, compared to others in the city, we could call modest (according to the above-mentioned criteria). In other words, the intention of the article is simply to point out How and Why such a building has become, for us today, the magnet that is called the “Hintz House”. And when I say “subjective”, I mean that I do not detail the architectural approach (analysis, versions, final proposals), but only the structural interventions imposed by the “adaptive reuse”. In short, the article (apart from the historical data) lists only certain structural changes the building has undergone over time, and how these have prompted or determined architectural and, implicitly, structural decisions, but above all, it tries to emphasize (successfully or not, you decide) the subjective value of the building.

■ **Keywords:** historic building, conservation, restoration, consolidation, adaptive reuse, structural interventions, the Hintz House

Casa Mauksch-Hintz

Casa farmaciei – „Farmacia” unei case

■ **Rezumat** (și totodată „notă explicativă” a manierei în care am abordat această temă): *subiectul ales este o incursiune în procesul complex care a stat la baza „Consolidării, restaurării și refuncționalizării” unei clădiri istorice din Orașul Cluj, clădire care, așa cum au dovedit amplele studii făcute (istorice, arheologice, dendrologice), însumează multiple etape de construire, întinse pe parcursul a șase secole (fără a pune la socoteală și perioada romană).*

Articolul nu este o prezentare a întregului proces (proiect și execuție) în urma căruia clădirea a reînviat, devenind ceea ce este acum. Ci este o trecere (subiectivă) în revistă a caracteristicilor și parcursului unui imobil care, în ciuda istoriei bogate și oarecum tumultuoase, nu se remarcă prin multitudinea de componente artistice, sau prin istoria sa, marcată de proprietari notabili ai Clujului, a unei clădiri pe care, în comparație cu altele existente în oraș, am putea-o numi modestă (după criteriile mai sus menționate). Cu alte cuvinte, intenția articolului este doar de a sublinia cum și de ce o asemenea clădire a devenit, pentru noi cei de azi, magnetul care se numește „Casa Hintz”. Iar când supun „subiectiv”, mă refer la faptul că nu detaliez demersul arhitectural (analiză, variante, propuneri finale), ci doar intervențiile structurale impuse de „refuncționalizare”. Pe scurt, articolul (în afara datelor istorice) enumeră doar anumite modificări structurale suferite în timp de imobil și modul în care acestea au condiționat sau determinat decizii arhitecturale și, implicit, structurale, dar, mai ales, încearcă să sublinieze (cu succes sau fără, Dumneavoastră veți hotărî) valoarea subiectivă a clădirii.

■ **Cuvinte cheie:** clădire istorică, conservare, restaurare, consolidare, refuncționalizare, intervenții structurale, Casa Hintz

Preambul

■ Un oraș istoric (Cluj-Napoca) – un amplasament istoric (a doua incintă fortificată) recunoscut pe orice hartă istorică a orașului. O casă istorică. Toate aceste atribute se pot regăsi într-o succintă definiție a ceea ce în lista LMI 2015 este numit „Muzeul Farmaciei”, cod listă CJ-II-m-B-07495, iar mai nou, în limbajul uzual „Casa Hintz”.

Imobilul a făcut în ultimii cca. 6-7 ani subiectul/ obiectul unui amplu proiect de consolidare, restaurare și refuncționalizare, în urma căruia a fost redat comunității, multiplicat ca funcțiune, și, mai mult decât atât, ca

¹ Engineer, historic building conservation specialist, head of Progir Structural Ltd., Cluj-Napoca, România.

¹ Inginer, specialist în conservarea clădirilor istorice, director general Progir Structural Srl., Cluj-Napoca, România.

■ Fig. 1. Casa Hintz în 2016. © Georgiana TIRT

■ Fig. 1. The Hintz House in 2016. © Georgiana TIRT

exemplu de bune practici în ale restaurării, și, și mai mult decât atât, ca exemplu de complementaritate în trinomul Beneficiar (Proprietar) – Proiectant – Executant.

De unde înainte de începerea acestui adevărat periplu (în sens figurativ, evident), imobilul din Piața Unirii nr. 28, colț cu strada Ferdinand nr. 1 însemna (pentru un neavizat) doar o clădire la un colț de stradă din centrul orașului, cu un pasaj deschis cândva în anii '60 (Fig. 1), care ascundea (nu adăpostea) o colecție muzeală (cunoscută de prea puțini) și te mai miri ce magazine obscure, a ajuns să însemne un „must see” care găzduiește azi un muzeu amplificat² a cărui colecție este amplu prezentată în cele 7 volume editate cu această ocazie (Fig. 2) și o librărie, la deschiderea cărora coada de intrare se poate spune că a fost „istorică”. (Fig. 3)

2 Deschiderea muzeului a făcut subiectul a numeroase articole, care de care mai ample, apărute în diverse publicații locale și naționale, alături de două exemple: Călin POENARU, „Asalt la Casa Hintz. Sute de oameni la redeschiderea Muzeului Farmaciei.” *Transilvania Business*, 16 ianuarie 2024, <https://www.transilvaniabusiness.ro/2024/01/16/asalt-la-casa-hintz-sute-de-oameni-la-redeschiderea-muzeului-farmaciei/>, (accesat mai 2024); Raul ȘTEF, „FOTO Muzeul Farmaciei din Cluj s-a redeschis după un deceniu incert, într-o casă cu o istorie de secole.” *Scena9*, 9 mai 2024, <https://www.scena9.ro/article/muzeul-farmaciei-casa-hintz-cluj-napoca-redeschidere>, (accesat mai 2024).

■ Fig. 2. Catalogul exhaustiv al Colecției de Istorie a Farmaciei din Cluj, 7 volume. © Ana Maria GRUIA

■ Fig. 2. Exhaustive catalogue of the History of Pharmacy Collection in Cluj, 7 volumes. © Ana Maria GRUIA

■ Fig. 3. Deschiderea librăriei (a) și Muzeului farmaciei (b). © Georgiana TIRT

■ Fig. 3. Opening of the bookshop (a) and of the Pharmacy Museum (b). © Georgiana TIRT

Preamble

■ A historical city (Cluj-Napoca) – a historical site (the second fortified enclosure) recognizable on any historical map of the city. A historic house. All these attributes can be found in a brief definition of the place listed in the National Register of Historic Monuments 2015 as the “Pharmacy Museum”, code CJ-II-m-B-07495, and more recently in daily conversation known as the “Hintz House”.

The building has been in the last 6-7 years the subject/object of an extensive project of consolidation, restoration and adaptive reuse, as a result of which it has been returned to the community, multiplied in function and, more than that, as an example of good practice in restoration and, even more than that, as an example of complementarity in the trinomial Beneficiary (Owner) - Designer - Contractor.

From where before the start of this real journey (figuratively speaking, obviously), the building at 28 Unirii Square, on the corner of Regele Ferdinand Avenue, meant (to the uninitiated) just a building on a street corner in the city center, with a passageway opened sometime in the 60s (Fig. 1), which hid (not housed) a museum collection (known only to a few) and you wonder what obscure shops, it has become a “must see”, which today houses an enlarged Museum², the collection of which is widely presented in the 7 volumes published on this occasion (Fig. 2) and a bookstore, at the opening of which it is fair to say that the queue was truly “historic” (Fig. 3).

Short history

■ In the historical study³ it is mentioned that “The first concrete historical information about the owners of the last building in the row of houses on the north side of the town’s central square⁴ is to be found in the town tax lists for this block of houses kept starting with 1564.” The same historical study also mentions the

2 The opening of the museum has been the subject of numerous articles, some of which more extensive, which appeared in various local and national publications, here are two examples: Călin POENARU, „Asalt la Casa Hintz. Sute de oameni la redeschiderea Muzeului Farmaciei.” *Transylvania Business*, 16 January 2024, <https://www.transilvianibusiness.ro/2024/01/16/asalt-la-casa-hintz-sute-de-oameni-la-redeschiderea-muzeului-farmaciei/>, (accessed May 2024); Raul ȘTEF, „FOTO Muzeul Farmaciei din Cluj s-a redeschis după un deceniu incert, într-o casă cu o istorie de secole.” *Scena9*, 9 May 2024, <https://www.scena9.ro/articol/muzeul-farmaciei-casa-hintz-cluj-napoca-redeschidere>, (accessed May 2024).

3 Art historians Zsolt KOVÁCS and Ioana RUS-CACOVEAN worked independently of each other (KOVÁCS 2017-2019; RUS-CACOVEAN 2017-2019). Although some of the information does not overlap perfectly, the short history part of the article synthesises the information of both studies. The citations come from the amendments of the two studies (KOVÁCS 2017-2019, 1-3; RUS-CACOVEAN 2017-2019, 1-3) (author’s note).

4 Hintz House (author’s note).

Scurt istoric

■ În studiul istoric³ se menționează „[...]Primele informații istorice concrete despre proprietarii ultimei clădiri al șirului de case de pe latura nordică a pieței centrale a orașului⁴ se regăsesc în listele de impozite ale orașului, în cazul acestui cvartal păstrate începând cu anul 1564[...]”.

Anul/ year	ist. art./ Art. His. Zsolt KOVÁCS	Anul/ year	ist. art./ Art. His. Ioana RUS-CACOVEAN
1564	Sala Barthos / Barthos Hall	1564	Sala Barthos / Barthos Hall
1599	Văduva lui Felten URBEGER/ Felten URBEGER’s widow	1599	Văduva lui Felten URBEGER/ Felten URBEGER’s widow
1617	Peter FILSTICH	1617	Peter FILSTICH
1629	Andras JONAS	1629	Andras JONAS
1662	Tamas SARVARI	1662	Tamas SARVARI
	Pălărierul WUTZEL – chiriaș/ WUTZEL hatter – tenant	1727	Samuel SCHWARTZ – posibil chiriaș/ possible tenant
1733	Daniel KARACSONFALVI	1733	Daniel KARACSONFALVI
1752	Tobias MAUKSCH	1752	Tobias MAUKSCH
		începutul sec. XIX/ beginning of the 19 th c.	Familia Szlaby / Szlaby Family
		1851	Familia Hintz/ Hintz Family
		1949	Naționalizată/ nationalized

■ **Tabel 1.** Lista proprietarilor și anii vânzărilor/ menționărilor în documentele studiate de autorii studiului istoric. © Georgiana TIRT

■ **Table 1.** List of owners and years of sales/ mentions in the documents studied by the authors of the historical study. © Georgiana TIRT

În același studiu istoric se mai menționează și succesiunea vânzărilor/ a proprietarilor (Tabel 1), respectiv atât dimensiunea și planimetria clădirii, cât și tipul și numărul încăperilor (distribuție pe înălțime și funcțiune); aceste ultime informații se găsesc în lista de impozite din 1796. „[...] lista de impozite din anul 1796, în care sunt trecute încăperile casei, fiind totodată specificate și clădirile anexă ale clădirilor din oraș. Astfel în acest inventar este consemnată pivnița care poate să adăpostească 53 de butoaie de vin. La parterul casei sunt amintite nu mai puțin de 8 încăperi boltite, dintre care una era de dimensiuni mai ample (între 24 și 20 de picioare), o altă cameră mijlocie (între 20 și 16 picioare), iar două de dimensiuni mai mici (între 16 și 13 picioare). Patru încăperi mai mici de la parter sunt trecute la categoria de cămări, trei dintre acestea fiind catalogate având între 16 și 12 picioare, iar una între 12 și 8 picioare. La etajul clădirii apar 6 încăperi tăvănite, două de dimensiuni mari, trei mijlocii și o cămară. Este interesant că pe parcelă sunt consemnate 2 bucătării de vară la etaj și două la parter. Deși în celelalte cazuri lista cuprinde și anexele (de ex. grajduri) curții, în acest caz această categorie nu apare, ceea ce înseamnă că cel mai probabil curtea nu avea încă acest tip de anexă. Lista din anul 1796 cuprinde și câteva precizări care dezvăluie și informații legate de funcțiile vechi ale clădirii, printre acestea apărând informația conform căreia camera farmaciei⁵ a fost trecută printre cămările listei, iar laboratorul (Laboratorium) figurează printre bucătăriile de vară. Tot de la precizările listei aflăm că edificiul senatorului Tobias MAUKSCH a dobândit imuni-

3 Istoricii de artă Zsolt KOVÁCS și Ioana RUS-CACOVEAN au lucrat independent unul de celălalt (KOVÁCS 2017-2019; RUS-CACOVEAN 2017-2019). Deși unele informații nu se suprapun perfect, partea de scurt istoric sintetizează informațiile ambelor studii. Citatele provin din completările celor două studii (KOVÁCS 2017-2019, 1-3; RUS-CACOVEAN 2017-2019, 1-3) (notă autor).

4 Casa Hintz (notă autor).

5 În limba maghiară: Patika Ház.

tate perpetuă de la administrația locală în 27 martie 1758, iar în 5 iunie 1760 de la instituțiile guberniale.”

În același studiu istoric se mai găsește o altă mențiune importantă: „Planimetria asimetrică a subsolului și diferențele de nivel între cele trei încăperi dinspre piață și cele două încăperi dinspre nord indică că la acest nivel clădirea actuală înglobează cel mai probabil structuri medievale sau renașcentiste provenite din două case diferite, legate între ele cel târziu la începutul secolului al XVII-lea. Aceste clădiri nu se întindeau până la aliniamentul actual al străzii, clădirea barocă edificată în anii 1750 fiind lărgită în această direcție. Pe baza documentării structurilor actuale ale subsolului se poate afirma că cea mai veche parte, databilă cu elemente arhitecturale in situ, este încăperea nordică a subsolului, care păstrează în poziție originală patru ancadramente ale golurilor de aerisire. Forma dreptunghiulară culcată, cu partea inferioară și superioară cu plan înclinat ale celor trei ancadramente ale zidului estic prezintă forme tipice goticului târziu, fiind databile în secolele XV-XVI.... presupunem că unirea celor două clădiri medievale a avut loc cel târziu la începutul secolului al XVII-lea. La parterul clădirii se păstrează structuri vechi din casa renașcentistă doar în încăperile din colțul sud-vestic al casei actuale, în zona în care inițial era gangul casei dinspre piața centrală. În rest structurile portante ale clădirii provin din faza din anii 1750, cu o serie de modificări ale acestora cu ocazia transformărilor de la începutul și de la sfârșitul secolului al XIX-lea și din anii 1930.” (Fig. 4)

■ **Fig. 4.** Harta Cluj, cu Casa Hintz, 1691. Aliniamentul casei este același cu cel actual.

© Giovanni MORANDO-VISCONTI: Mappa della Transilvania

■ **Fig. 4.** Map of Cluj, with Hintz House, 1691. The alignment of the house is the same as the current one. © Giovanni MORANDO-VISCONTI: Mappa della Transilvania

În afara studiului istoric menționat, s-au făcut și alte studii conexe: ample săpături și cercetări arheologice (în subsolul clădirii și în exteriorul ei), studii de parament (urmate de restaurarea picturii murale). În ceea ce privește analiza dendrocronologică, aceasta s-a făcut în baza a 7 probe prelevate din elemente de lemn, unele înzidite în pereți, altele provenind din săpătura arheologică. Rezultatele cercetării dendrocronologice sunt sistematizate în Tabelul 2.

Cercetările istorice și arheologice au permis realizarea unei periodizări a evoluției imobilului principal. (Fig. 5. a-c) După cum se poate vedea în Fig. 5. a, săpăturile arheologice au scos la iveală în subsol (ceea ce era de așteptat, dat fiind suprapunerea peste orașul roman) existența unor fundații romane.

succession of sales/ owners (Table 1), both the size and floor plan of the building and the type and number of rooms (distribution by height and function); the latter information is found in the tax list of 1796. “[...] The tax list of 1796, in which the rooms of the house are listed, as well as the annexe buildings of the buildings in the town. Thus, in this inventory is recorded the cellar that can accommodate 53 barrels of wine. On the ground floor of the house are mentioned no less than 8 rooms with vaulted ceilings, one of which was larger in size (between 24 and 20 feet), another medium-sized room (between 20 and 16 feet), and two smaller rooms (between 16 and 13 feet). Four smaller rooms on the ground floor are put into the category of storerooms, three of which are described between 16 and 12 feet and one between 12 and 8 feet in size. On the first floor of the building, there are 6 rooms, two large ones, three medium-sized ones and a storeroom. Interestingly, there are two summer kitchens upstairs and two downstairs. Although in other cases the list also includes annexes (e.g. stables) in the courtyard, in this case this category does not appear, which means that most likely there was no such annex yet in the courtyard. The list from 1796 also contains a number of details that reveal information about the former functions of the building, including the fact that the pharmacy room⁵ was listed among the storerooms, and the laboratory (*Laboratorium*) among the summer kitchens. We learn also from the list that the building of Senator Tobias MAUKSCH acquired permanent immunity from the local administration on March 27, 1758, and on June 5, 1760 from the governmental institutions.”

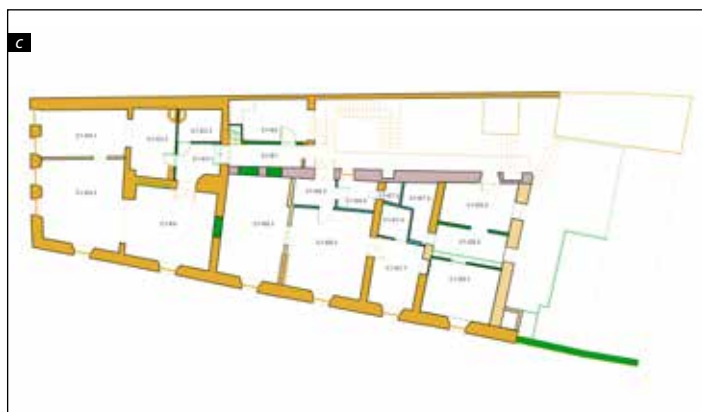
There is another important mention in the same historical study: “The asymmetrical plan of the basement and the differences in level between the three rooms looking onto the square and the two rooms on the north side indicate that at this level the current building most probably encompasses medieval or Renaissance structures from two different houses, linked together at the latest in the early 17th century. These buildings did not extend all the way to the current alignment of the street, the Baroque building erected in the 1750s was enlarged in this direction. Based on the documentation of the current basement structures it can be stated that the oldest dated part with architectural elements in situ is the northern basement room, which preserves four frames of the air vents in their original position. The oblong rectangular shape, with the lower and upper parts of the three frames on the eastern wall having inclined planes is typical of the late Gothic, dating back to the 15th - 16th centuries..., we assume that the merging of the two medieval buildings took place at the latest in the

⁵ In Hungarian: Patika Ház (Pharmacy House).

Descrierea probelor	Specia	An (alburn)	K	Poziția sincron	Datare
Sample description	Species	Year (sapwood)	K	Synchronous position	Dating
Scândură groasă 2cm, din fereastra pivniței	stejar	70 (19)	-	?	?
2 cm thick plank from cellar window	oak				
Coarda șarpantei 16x18 cm	molid	57	K?	1753-1809	1809
16x18 cm roof tie-beam	spruce				
Grindă înzidită sub gangul de la etaj, posibil cosoroaba șarpantei casei parter	stejar	119 (-)	-	1553-1671	cca/ ca. 1684
Beam embedded in wall under the upstairs passageway, possibly the wall-plate of the roof of the house with ground-floor	oak				
Pragul pivniței, grindă profilată reutilizată 19x24.5 cm	molid	133	-	1430-1562	după/ after 1562
Cellar threshold, re-used profiled beam 19x24.5 cm	spruce				
Element din săpătură arheologică 27x27 cm, umed moale	stejar	59 (-)	-	?	?
27x27 cm element from an archaeological excavation, moist soft	oak				
Coarda șarpantei, 15x17 cm	molid	71	K?	?	?
Roof tie-beam, 15x17 cm	spruce				
Coarda șarpantei, 16x21 cm	molid	65	-	1734-1798	după/ after 1798
Roof tie-beam, 16x21 cm	spruce				

■ **Tabel 2.** Rezultatele cercetării dendrocronologice. © Anno Domini Dendrolab

■ **Table 2.** Results of dendrochronological research. © Anno Domini Dendrolab

LEGENDĂ/CAPTION	
■	perioada romană Roman period
■	perioada romană/ medievală I Roman/ Medieval I period
■	perioada medievală I (sec. XV – XVI) Medieval I period (15 th -16 th century)
■	perioada medievală II (sec. XVI – XVII) Medieval II period (16 th -17 th century)
■	perioada barocă (sec. XVIII) Baroque period (18 th century)
■	sec. XIX 19 th century
■	început de sec. XX early 20 th century
■	perioada 1945-1990 between 1945-1990
■	perioada de după 1990 after 1990
■	zidărie presupusă supposed masonry

■ **Fig. 5.** Periodizare. **a.** Plan subsol. **b.** Plan parter. **c.** Plan etaj. © Studiul istoric

■ **Fig. 5.** Periodization. **a.** Basement plan. **b.** Ground floor plan. **c.** Floor plan.
© Historical study

■ **Fig. 6.** Imagini din gang. **a.** Acces. **b.** Scara. **c.** Cursivă. **d.** Vedere de ansamblu. © Georgiana TIRT
 ■ **Fig. 6.** Images from the passageway. **a.** Access. **b.** Stairs. **c.** Gallery access. **d.** Overall view.
 © Georgiana TIRT

Important de observat că în sec. XIX casa avea o formă de L care se păstrează până în prezent, cu un gang de acces din curte (adosat peretelui calcan al casei învecinate, Piața Unirii nr. 27) în care este amplasată o scară de acces la etaj, a cărei tipologie și execuție este specifică celei de-a doua jumătăți a secolului XIX (trepte din lespezi de piatră încastate în zid, balustradă metalică din fier forjat). Tot în acest gang, la etaj, există și un balcon-cursivă, tipic aceleiași perioade. (Fig. 6. a-d)

Ceea ce nu se regăsește în reprezentarea grafică a periodizării execuției este acoperișul atipic, care acoperă și întreg gangul, respectiv șarpanta de mari dimensiuni atât în plan, cât mai ales pe înălțime. (Fig. 7) O particularitate care a fost speculată în proiect este „zona colectoare” a apelor pluviale, o rezolvare ingenioasă în scopul diminuării înălțimii coamei pe limita de proprietate, astfel încât cota acesteia să nu depășească cota coamei casei alăturate, Piața Unirii nr. 27. (Fig. 8)

În ceea ce privește aspectul exterior (tâmplării, decorațiuni), acesta a trecut în sec. XIX – XX prin mai multe transformări, după cum se poate vedea în imagini. (Fig. 9-11)

early 17th century. On the ground floor of the building, old structures from the Renaissance house are preserved only in the rooms on the south-west corner of the present house, in the area where the passageway of the house was originally located, facing the central square. Otherwise, the load-bearing structures of the building date back to the 1750s, with a number of alterations during the transformations in the early and late 19th century, and in the 1930s.” (Fig. 4)

In addition to the historical study mentioned (from which I have just quoted), there were also other related studies that were carried out: extensive excavations and archaeological research (in the basement and outside the building), wall archaeology research (followed by the restoration of the murals - as we shall see later), as well as a dendrochronological analysis. As for the dendrochronological dating, it was done on the basis of 7 samples taken from wooden elements (some embedded in the walls, others coming from the archaeological excavation). The results of the dendrochronological research are systematized in Table 2.

The historical and archaeological researches have allowed a periodisation of the evolution of the main building. (Fig. 5. a-c). As can be seen in Fig. 5. a, the archaeological excavations revealed the existence of Roman foundations in the basement (which was to be expected, given being superimposed upon the Roman city).

It is important to note that in the 19th century, the house had an L-shape that is preserved to this day, with a passageway from the courtyard (attached to the wall of the neighbouring house, 27 Unirii Square) in which there is a staircase to the first floor, the type and construction of which is typical of the second half of the 19th century (steps made of stone slabs embedded in the wall, wrought iron railing). Also in this passageway, on the first floor, there is a gallery access, typical of the same period. (Fig. 6. a-d)

What is not found in the graphical representation of the construction periods is the atypical roof (it also covers the entire passageway), as well as the large roof structure, both in plan and especially in height. (Fig. 7) A uniqueness speculated in the project is “the rainwater collection area”, an ingenious solution in order to reduce the ridge height on the property boundary, so that its height does not exceed the ridge height of the adjacent house, at 27 Unirii Square. (Fig. 8)

As for the exterior appearance (woodwork, decorations), it underwent several transformations in the 19th and 20th centuries, as can be seen in the attached pictures. (Fig. 9-11)

Structure. Previous structural interventions

■ In order to present the most important aspects of the project, as well as the related interventions with emphasis on the

■ **Fig. 7.** Acoperiș, vedere sudică. © Virgil POP
 ■ **Fig. 7.** The roof, South view. © Virgil POP

■ **Fig. 9.** După 1865. © Domeniul public
 ■ **Fig. 9.** After 1865. © Public domain

■ **Fig. 8.** Acoperiș „jgheab colector”. © Georgiana TIRT
 ■ **Fig. 8.** The “Rain gutter” roof. © Georgiana TIRT

■ **Fig. 10.** Aproximativ 1904. © Arhiva Familiei Hintz
 ■ **Fig. 10.** Around 1904. © Hintz Family Archive

structural ones, it is necessary to give a minimal presentation of the functional (from the start date of the project, 2016) and structural configuration of the building and the features that give its charm, as well as the challenges they posed. As can be seen both from the plans explaining the timeline of its evolution and from the photos above, the height regime of the building is Basement+Ground Floor+First Floor+ Attic. (Fig. 12) The construction, at the ground floor, first floor and attic level can be described as a quadrilateral of quasi-trapezoidal shape, with sides varying between 9.75 m (south)-16.85 m (north), as well as 31.55 m (east)-34.6 m (west); the passageway (included in this area) is rectangular with sides of about 4.50m/15.25m.

The planimetric and structural relationship of the levels is extremely impor-

■ **Fig. 11.** Anii '50. © Arhiva Familiei Hintz
 ■ **Fig. 11.** In the 1950s. © Hintz Family Archive

Structură. Intervenții structurale anterioare

■ În vederea prezentării celor mai importante aspecte ale proiectului, respectiv a intervențiilor aferente, cu accent pe cele cu caracter structural, este necesară o minimă prezentare a configurației funcționale (de la data începerii proiectului, 2016) și structurale a clădirii și a particularităților care fac farmecul ei, dar și provocările cauzate de acestea. După cum s-a putut vedea atât din planurile în care este explicată periodizarea evoluției, cât și din fotografii, regimul de înălțime al clădirii este Subsolv+Parter+Etaj+Pod. (Fig. 12) Construcția, la nivelul parterului, etajului și podului se poate înscrie într-un patrulater de formă cvasi-trapezoidală, cu laturile variind între 9.75 m (sud)-16.85 m (nord), respectiv 31.55 m (est)-34.6 m (vest); gangul (inclus în această suprafață) are formă dreptunghiulară cu laturile cca 4.50m/15.25m.

■ Fig. 12. Suprapunerea pereților Subsolv-Parter-Etaj. © Progir Structural

■ Fig. 12. Overlap of basement - ground floor - first floor walls. © Progir Structural

Referitor la această dezvoltare pe verticală a construcției, extrem de importantă este relația planimetrică și structurală a nivelurilor. Refacerea din sec. XVIII (urmată demolării parterului existent la acea dată) nu a ținut decât aproximativ cont de configurația subsolului păstrat (situație dusă la extrem în zona centrală, cea care a unificat cele două case medievale, amplasate în extremitățile nordică și sudică a casei unificate); prin urmare pereții parterului sunt, în bună parte, doar „în vecinătatea” pereților subsolului (Fig. 5. c). Dar nu același lucru se întâmplă în cazul relației pereților parterului cu cei ai etajului, care sunt cvasi aliniați.

Revenind la relația pe verticală din zona centrală, construirea peste bolta de piatră (cilindrică, cu deschidere mare, puțin peste 7.0 m) a peretelui longitudinal median al casei baroce (ceea ce a dus la o încărcare linară substanțială, dată atât de greutatea proprie a pereților parter+etaj, cât și a planșeelor peste parter și etaj, nemaivorbind de șarpanta de mari proporții), a avut ca urmări necesitatea consolidării acestei bolți, prin amplasarea în subsol (în sec. XIX) a unui nou ax structural, realizat din trei pilaștri dreptunghiulari legați cu arce – aproape – în plin cintru.

O altă particularitate, care a provocat atât supoziții, cât și o cercetare oarecum nefinalizată (a cotei de fundare a peretelui parter), dar concluzionată și (astfel) soluționată, este alinierea peretelui parter din extremitatea estică a casei (spre strada Ferdinand) cu precădere în zona ei centrală și nordică. Peretele parter este distanțat față de cel de la subsol, iar cercetarea interiorului ferestrelor de aerisire a relevat o cezură în buiandrug (parțial realizat din câte o lespede de piatră, parțial fiind un arc din cărămidă) care poziționează delimitarea peretelui medieval (subsol) de cel baroc (parter).

tant with regard to this vertical development of the building. The reconstruction from the 18th century (following the demolition of the existing ground floor at that time) did not take into account the configuration of the preserved basement (a situation taken to extreme in the central area, which unified the two mediaeval houses, located at the northern and southern extremities of the unified house); thus the ground floor walls are, to a large extent, only “in the vicinity” of the basement walls (Fig. 5. c). However, the same is not true of the relationship between the walls of the ground floor and the walls of the first floor, which are quasi-aligned.

Returning to the vertical relationship in the central area, building over the stone vault (barrel vault, with a large opening, just over 7.0 m) of the longitudinal median wall of the Baroque house (which resulted in a substantial linear load, given both by the weight of the walls of the ground floor + first floor, as well as of the slabs above the ground floor and first floor, not to mention the large roof structure) resulted in the need to reinforce this vault by placing a new structural axis, made of three rectangular pillars connected with (almost) round arches in the basement (in the 19th century).

Another peculiarity that has given rise to conjectures and a somewhat unfinished but concluded and (thus) resolved research (of the foundation elevation of the ground floor wall) is the alignment of the ground floor wall at the eastern end of the house (towards Ferdinand Street), especially in its central and northern area. The ground floor wall is separate from the basement wall, and the investigation of the interior of the ventilation windows revealed a gap in the lintel (partly made of a stone slab, partly a brick arch) which positions the delimitation of the mediaeval (basement) wall from the Baroque (ground floor) one.

Functionally: the basement, only partially used, housed the museum collection on the “history of pharmacy” in three of the rooms; on the ground floor there were also three rooms used by the museum, while the rest had been used for different commercial spaces; the first floor, which had been used as ‘living quarters’, had lost this attribute more than 10 years ago and had been replaced by ‘offices’; the attic, which was very special and had a previous function determined by the existence of the pharmacy, was no longer used (we will return to this topic, ‘the attic’, in the chapter on ‘interventions’).

From a structural point of view, both the types of structural elements, as well as the material and techniques used to build them differ (more or less) from period to period. A brief description of the structural sub-units is given below.

The foundations are made of stone masonry, their depth varying according to the ground level of the basement (which varies from stage to stage). The

basement walls are made entirely of stone masonry, the ground floor walls – mainly of stone masonry, but there are also brick additions, the first-floor walls – of brick masonry, except for the western wall of the south-facing room and the room next to it, which are made of stone masonry (but in this case the material and the building method differ). The slabs are either vaulted, in the basement and on the ground floor, or plane on the first floor; the exception is the slab at the southern end of the ground floor, over the passageway opened in the 1960s and the adjoining room, which was modified at the end of the 19th century, so that today it is still a planar slab with adjoining timber beams. (Fig. 13-15)

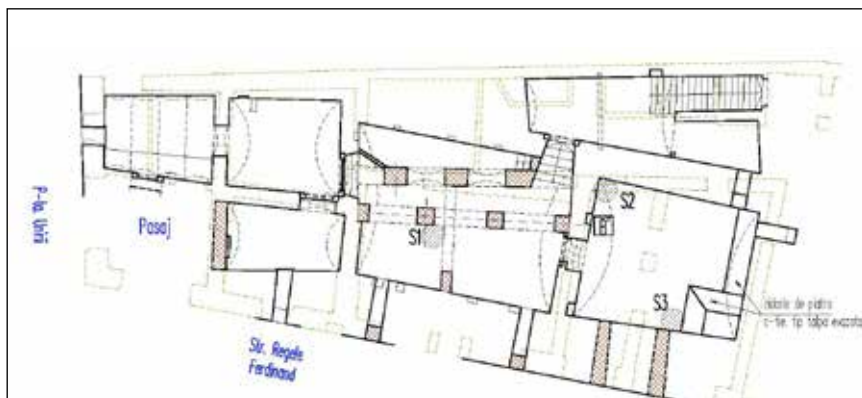
The staircases: the stairs from the courtyard to the basement were rebuilt in the 1960s (?) in reinforced concrete, possibly replacing a staircase with timber beams, which had a similar configuration; the staircase to the first floor, built in the 19th century, has already been mentioned (Fig. 6. b); the staircase connecting the ground floor and the basement in the museum space was built at the same time as this development (late '60s). The eclectic, pine timber roof structure is of considerable height, almost 10.0 m from the wall-plates to the ridge; it is designed in three registers, so that at a height of about 4.0 m and about 7.0 m from the base there are platforms on which the plants used in the pharmacy were dried (Fig. 6. a-c). From a structural point of view, it consists of 7 main trusses transversely (4 complete and 3 sectioned, adjusted to the lateral roof slopes) and 18 secondary trusses; these are built in the traditional way, except that the secondary trusses also have tie-beams, not only trimmers connected with header beams; longitudinally there are 3 bracing frames, one of which is attached to the firewall. (Fig. 16-18)

After a summary of the structure sub-units, it is also necessary to briefly describe their condition and the level of intervention required to remedy the existing damages. The foundations did not show any damages and no signs of general or local subsidence were found; it should be noted that the eastern wall of the ground floor, which is adjacent to (and not above) the basement wall, showed no signs of subsidence (this is important to note because the investigation of the foundation of this wall stopped, under objective conditions, at -2.50 from the street level, well above the general foundation level, which is about -4.40...-4.60). The basement walls, most of which were left unplastered, showed no major, only minor deteriorations (insignificant gaps, washed-out plaster etc.), but the humidity level was high, although the groundwater is well below the footing; the necessary interventions were minimal, those inherent in such situations: cleaning the surfaces, deepening and subsequent filling of joints, treatment of surfaces

Din punct de vedere funcțional: subsolul, doar parțial utilizat, adăpostea în trei dintre încăperi colecția muzeală de „istorie a farmaciei”; la parter erau, de asemenea, trei încăperi utilizate de muzeu, în timp ce în rest funcționaseră spații comerciale diferite; etajul, care avusese destinație de „locuință” își pierduse de mai bine de 10 ani acest atribut, fiind înlocuit cu cel de „birouri”; podul, extrem de particular și cu o funcțiune anterioară determinată de existența farmaciei, nu mai era utilizat (la acest subiect, „podul”, ne vom reîntoarce în capitoul „intervenții”).

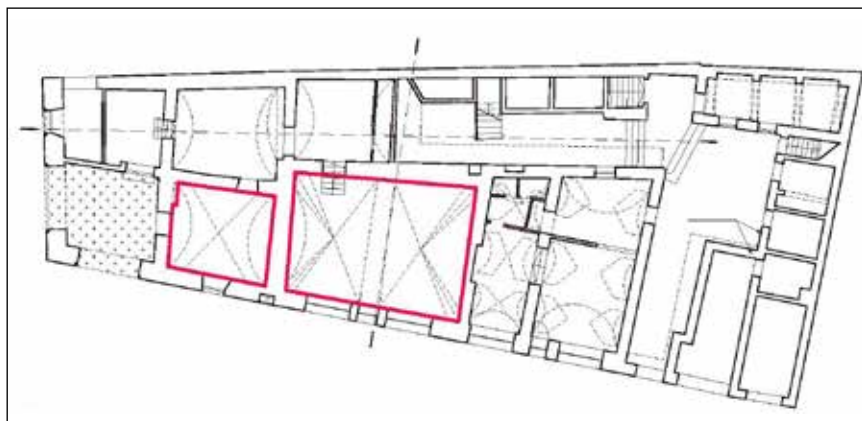
Din punct de vedere structural, atât tipologia elementelor structurale, cât și materialele și tehnicile de punere în operă diferă (mai mult, sau mai puțin) de la perioadă la perioadă. O descriere succintă a subansamblurilor structurale este prezentată în cele ce urmează.

Fundațiile sunt realizate din zidărie de piatră, adâncimea lor variind în funcție de cota de călcare în subsol (care diferă de la etapă la etapă). Pereții subsolului sunt integral realizați din zidărie de piatră, ai parterului – preponderent din zidărie de piatră, dar există și completări cu cărămidă, pereții etajului – din zidărie de cărămidă, cu excepția celui vestic, din încăperea sudică, respectiv cea alăturată acesteia, care sunt realizați din zidărie de piatră (dar în acest caz materialul și modalitatea de zidire diferă). Planșeele sunt fie boltite, la subsol și parter, fie planare, la etaj; excepție face planșeul din extremitatea sudică a parterului, peste pasajul deschis în anii '60 și încăperea alăturată, care a fost modificat la sfârșitul secolului al XIX-lea, astfel încât în prezent este tot un planșeu planar, cu grinzi de lemn alăturate. (Fig. 13-15)

■ Fig. 13. Configurația planșeului peste subsol. © Progir Structural

■ Fig. 13. Slab configuration over the basement. © Progir Structural

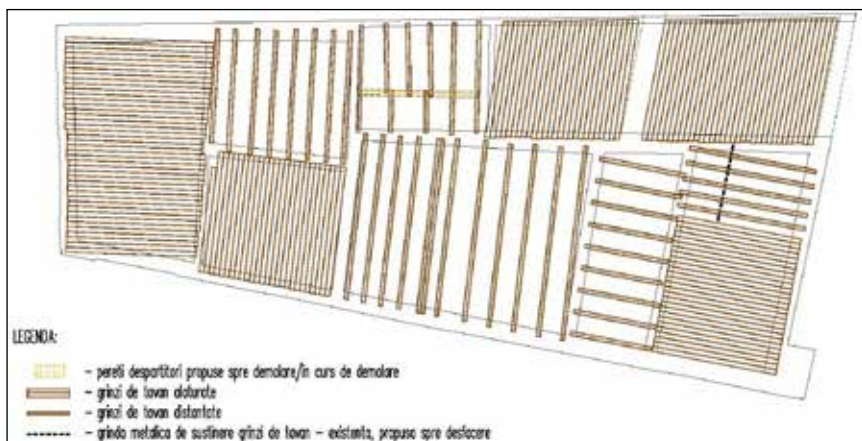

■ Fig. 14. Configurația planșeului peste parter. Sunt marcate cu roșu încăperile a căror bolti erau decorate cu pictură și stucatură valoroasă, ceea ce a limitat intervențiile de consolidare.

© Progir Structural

■ Fig. 14. Slab configuration over the ground floor. Marked in red are the rooms with vaulted ceilings decorated with valuable murals and stucco work, which limited the consolidation works.

© Progir Structural

■ **Fig. 15.** Configurația planșului peste etaj. După cum se observă, diferă atât direcția pe care sunt pozate grinzile, cât și distanța dintre ele. © Progir Structural

■ **Fig. 15.** Slab configuration over the first floor. As you can see, both the direction in which the beams are placed and the distance between them differ. © Progir Structural

Scările: cea de acces din curte la subsol a fost refăcută în anii '60 (?) din beton armat, posibil înlocuind o scară cu trepte din grinzile de lemn, care avea o configurație similară; cea de acces la etaj, realizată în sec XIX, a fost deja menționată (Fig. 6. b); cea de legătură între parter și subsol în spațiul muzeului a fost realizată concomitent cu această amenajare (sfârșitul anilor '60). Șarpanta acoperișului, de factură eclectică, realizată din lemn de rășinoase, are o înălțime considerabilă, de aproape 10.0 m de la nivelul cosoroabelor la coamă; este dezvoltată în trei registre, astfel încât la o înălțime de cca 4.0 m, respectiv cca 7.0 m de la bază sunt platforme pe care se uscau plantele utilizate în farmacie (Fig. 6. a-c). Din punct de vedere structural, pe direcție transversală este compusă din 7 ferme principale (4 complete și 3 secționare, adaptate pantelor laterale ale acoperișului) și 18 ferme secundare; aceste sunt alcătuite în manieră tradițională, cu mențiunea că și fermele secundare au corzi, nu doar grinzișoare conectate cu longeroane; pe direcție longitudinală există 3 ferme de rigidizare, una adosată peretelui calcan. (Fig. 16-18)

O dată prezentate succint subansamblurile structurale, este necesară și o scurtă prezentare a stării lor, respectiv a nivelului necesar de intervenție în vederea remedierii degradărilor existente. Fundațiile nu prezintau degradări și nu au fost identificate rezultate provocate de tasare generală sau locală; de menționat că nici în cazul peretelui estic al parterului, cel

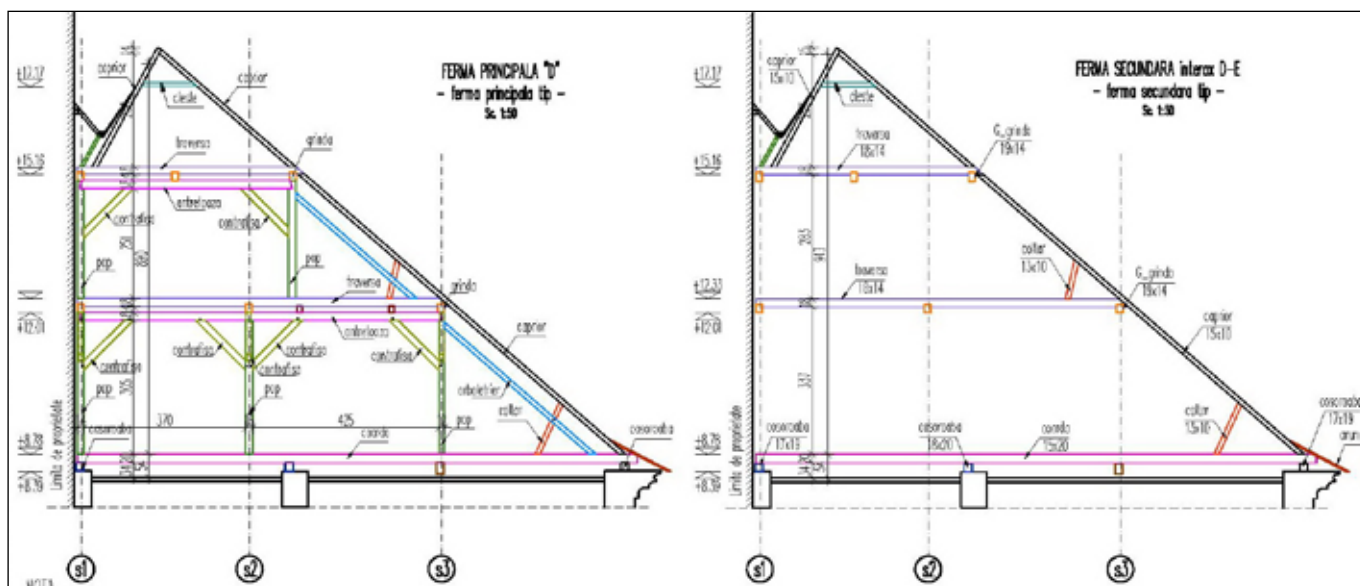
■ **Fig. 16.** Șarpantă, plan la nivelul corzilor. În viniță se vede planul învelitoare, pe care este marcat și „jgheabul colector”. © Progir Structural

■ **Fig. 16.** Roof structure, plan at tie-beam level. The small illustration shows the plan of the roof with the “rain gutter” marked. © Progir Structural

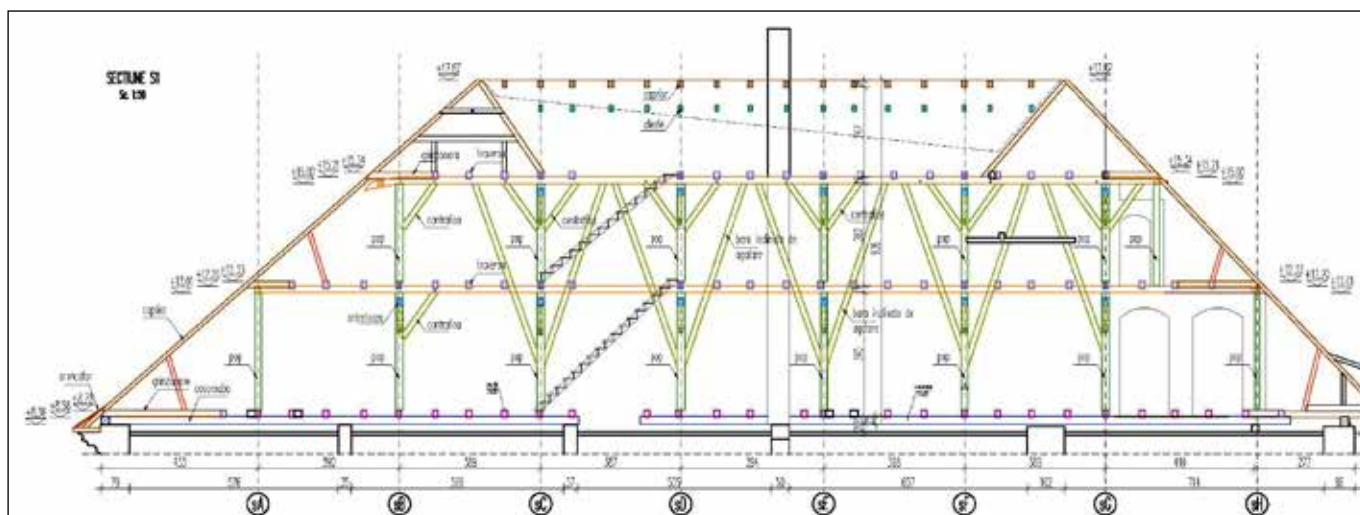
with solutions formulated specifically for stone (to prevent its further degradation). No significant previous changes have been observed on this level, except for the closure of the passage to the room below the corridor (marked by a medieval stone frame – according to the Historical survey). Structural interventions were minimal, characteristic of this type of masonry. The walls of the ground floor, completely plastered, underwent multiple interventions to modify the openings (including the eastern wall, where the windows underwent modifications in at least 2 stages), some of them were the result of the partitioning of the historic spaces (Fig. 19), and some had obvious cracks, especially the transverse ones separating the rooms.

In order to identify all the previous interventions and degradations, and to determine the right approach, the masonry (after preliminary and complete research of the type of plaster) was uncovered (followed by the typical operations: brushing, cleaning joints, identifying discontinuities, etc.).⁶ This research was extremely laborious, but also extremely useful for the progress of the project. The walls of the first floor, also completely plastered, showed several modifications of openings and even space divisions as well; the condition of the exterior walls was generally good, but the same cannot be said about the interior ones: these showed multiple cracks and changes, made without maintaining the continuity of the masonry. The staircases: the poorly designed staircase leading to the basement (uneven steps, inappropriate slope) required similar reconstruction; the museum staircase was removed but the cavity in the vault was preserved (covered with a tempered glass plate mounted in a metal frame set in the floor plane); the staircase to the first floor showed no major damage, but it was necessary to check and (where necessary) restore the continuity of the slabs. The roof structure posed some of the biggest problems in terms of concept and intervention; although in principle well designed and carried out in terms of vertical load bearing, its stiffness to horizontal loads in transverse direction was much undersized, which resulted in the inclination of the posts with an angle of about 1.2...1.5° (which means an inclination of about 15...20 cm at the top of the posts, at their maximum height, near the firewall). Relatively few of the timber elements were damaged by biological attack, but most of the common rafters were de-

⁶ It is worth mentioning that many of the city's buildings from the 18th century, on which I had the opportunity to work, and which were partially modified after their construction, left much to be desired in terms of both the material and the construction of the walls, and the subsequent modifications were poorly carried out, even in the case of important buildings, such as the Mikes Palace and the Bogdánffy House. In these cases, the quality of the vaults was clearly superior to that of the walls.

■ Fig. 17. Șarpantă, ferme transversale, principală și secundară. Deschiderea „gheabului” variază funcție de poziția fermei. © Progir Structural
■ Fig. 17. Roof structure, cross, main and secondary trusses. The “gutter” opening varies depending on the position of the truss. © Progir Structural

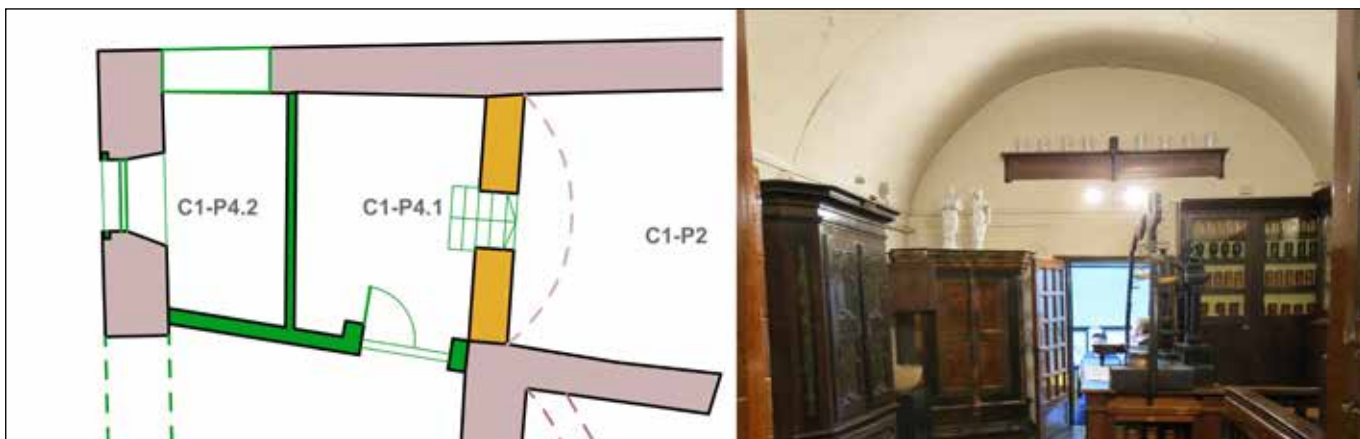
■ Fig. 18. Șarpantă, fermă longitudinală adosată calcanului. © Progir Structural
■ Fig. 18. Roof structure, longitudinal truss attached to the fire wall. © Progir Structural

formed (undersized cross-section), necessitating their replacement.

Before presenting the most important interventions, it is useful to summarize the important aspects that led to the solutions adopted later: previous modifications, valuable artistic components, results of researches and studies, the structural condition of certain (structural) sub-units, etc. In this respect, I have highlighted the most important aspects that have led to interventions that I would classify as “major” (other than local reinforcements of structural elements, inherent and usual in such cases: consolidation-reconstruction of walls, consolidation of vaults, etc.):

- lack of vertical structural continuity (mentioned above, shown in Fig. 12);
- division of space in the room in the access area from the Unirii Square (Fig. 19);

amplasat lângă (nu peste) cel al subsolului, nu au existat semne de tasare. Este importantă această precizare, deoarece cercetarea bazei acestui perete s-a oprit, dat fiind condițiile obiective, la cota -2.50 față de cota străzii, mult deasupra cotei generale de fundare, care este cca -4.40...-4.60. Pereții subsolului, în majoritatea lor netencuiți, nu prezentau degradări importante, ci doar unele minore (lacune nesemnificative, tencuială spălată, etc.), în schimb nivelul de umiditate era ridicat, cu toate că apa freatică este mult sub cota de fundare; intervențiile necesare au fost minime, cele inerente în asemenea situații: curățarea suprafețelor, adâncirea și mătrea-ulterioară a rosturilor, tratarea suprafețelor cu soluții specifice pietrei (care să împiedice ulterioara ei dezagregare). La acest nivel nu s-au observat modificări anterioare substanțiale, cu excepția închiderii golului de trecere spre încăperea de sub pasaj (marcat de un ancadrament de piatră, medieval – conform studiului istoric). Intervențiile structurale au fost minime, caracteristice acestui tip de zidărie. Pereții parterului, complet tencuiți, au suferit multiple intervenții de modificare a golurilor (inclusiv peretele estic, a căror ferestre au trecut prin cel puțin 2 etape de modificare), unii dintre aceștia au fost rezultatul unei compartimentări a spațiilor

■ **Fig. 19.** Parter. Peretele, marcat galben, care compartimentează spațiul inițial care era continuu (stânga). În fundal peretele de compartimentare (dreapta). © Progir Structural, Georgiana TIRT

■ **Fig. 19.** Ground floor. Wall, marked yellow, dividing the original space which was continuous (left). Partition wall in the background (right). © Progir Structural, Georgiana TIRT

istorice (Fig. 19), iar alții aveau evidente crăpături, cu precădere cei transversali, care delimitează încăperile.

Pentru identificarea tuturor intervențiilor anterioare și a degradărilor, respectiv în vederea stabilirii modului de abordare, s-a făcut (după prealabila și completa cercetare a tipului tencuielii) decopertarea zidăriei (urmată de operațiunile caracteristice: periere, curățare rosturi, identificare discontinuități, etc).⁶ Această cercetare a fost extrem de laborioasă, dar și extrem de utilă pentru evoluția proiectului. Pereții etajului, de asemenea complet tencuiți, prezintă și ei câteva modificări de goluri și chiar și divizări ale spațiului; starea celor perimetrali era în general bună, dar nu același lucru se poate spune despre cea a celor interiori: aceștia prezintă multiple crăpături și modificări, făcute fără continuizarea zidăriei. Scările: cea de acces la subsol, prost configurată (trepte inegale, pantă neadecvată), a impus refacerea ei într-o manieră similară; cea din muzeu s-a anulat, dar s-a păstrat golul realizat în boltă (acesta s-a acoperit cu o placă din sticlă securizată, montată într-o ramă metalică postată în planul pardoselii); cea de acces la etaj nu prezenta degradări majore, dar a fost necesară verificarea și refacerea (unde a fost cazul) continuității rezemării lespezilor. Șarpanta a ridicat unele dintre cele mai mari probleme în ceea ce privește conceptul și modul de intervenție; chiar dacă în principiu a fost bine concepută și realizată în ceea ce privește preluarea sarcinilor verticale, rigiditatea ei la încărcări orizontale în direcție transversală a fost mult subdimensionată, ceea ce a dus la înclinarea popilor cu un unghi de cca 1.2...1.5°, ceea ce înseamnă o înclinare de cca 15...20 cm la partea superioară a popilor, la înălțimea lor maximă, lângă calcan. Relativ puține dintre elementele de lemn erau degradate de atacuri biologice, dar căpriorii erau în marea lor majoritate deformați (secțiunea lor fiind subdimensionată), ceea ce a impus înlocuirea lor.

Înainte de a prezenta cele mai importante intervenții, este util să sintetizez aspectele importante care au condus la soluțiile adoptate ulterior: modificări anterioare, componente artistice valoroase, rezultate ale cercetărilor și studiilor făcute, starea structurală a anumitor subsansambluri (structurale), etc. În acest sens, am extras cele mai importante aspecte care au condus la intervenții pe care le-aș categorisi ca „majore” (altele decât consolidările locale ale elementelor structurale, inerente și obișnuite în asemenea cazuri: consolidare-refacere pereți, consolidare bolți, etc.):

- the opening of the passageway on the ground floor (Fig. 20) together with closing the corresponding basement room (Fig. 21);
- the structural condition, and especially the limited possibilities for reinforcing the decorated vaults (Fig. 12);
- structural problems of the roof.

Brief presentation of the architectural proposals

■ The project proposed the consolidation of the building, namely its restoration and adaptive reuse, including a loft conversion, without modifying the roof. In terms of future functions, a redistribution of the space allocated to the museum in the basement and on the ground floor, and the arrangement of a commercial space with a cultural function, was planned; in this sense, the museum was to occupy the entire basement, and about half of the space on the ground floor, while the other half was to be used as a bookshop. The first floor and the attic were to be used for offices.

As a preamble to the presentation of the specific structural interventions, it seems necessary to briefly review the major changes that occurred after the Baroque phase (18th century) and the extent to which they were preserved or removed/modified by the architectural project.

In the *basement*, after the extensions (finalized in the 18th century) and the unification of the space, the following important interventions were carried out:

- the first consolidation of the central vault, which was affected by the load of the ground floor and later also of the first-floor structure; the consolidation was carried out after the construction of the first floor (Fig. 22) – it was preserved as such;
- the second consolidation of the same vault (four quasi-square pillars, on which a beam rests in direct contact with the vault), possibly built im-

⁶ De menționat că în cazul multora dintre clădirile orașului la care am avut ocazia să lucrez, datând din sec XVIII și modificate parțial ulterior edificării, realizarea pereților lăsa mult de dorit, atât ca material cât și ca modalitate de execuție, iar modificările ulterioare erau precar realizate, chiar și în cazul clădirilor importante, de exemplu Palatul „Mikes”, Casa „Bogdánffy”. În aceste cazuri calitatea bolților era net superioară celei a pereților.

mediately after the lowering of the height of the corresponding room on the ground floor (the filling at the vault key over the vault was only 15 cm) (Fig. 22) – it was preserved as such;

- the removal of the vault in the south room (possibly similar to the others, stone barrel vault) and its replacement with a floor made of brick jack vaulting resting on metal profiles (Prussian vaulting) – it was preserved as such;
- closing off the room under the pedestrian passage opened in the 1960s – the project proposed to reopen this room;
- during the setup of the Pharmacy Museum in the late 1960s – early 1970s, a direct access staircase was introduced in one of the basement rooms, for which a 0.80x2.20 m gap was cut in the stone vault – the staircase was removed, but the gap in the vault was kept, and covered with a tempered glass slab;
- closing most of the vents, except for two in the museum space; this led to an increase in humidity, which is still felt today – these were reopened and a ventilation system was installed in each of them, in addition to the air conditioning system.

In addition to those mentioned, two other major changes (structural or with structural impact) have been proposed by the project:

- the opening of a direct access to the basement, located in the room leading into the Museum and the installation of a metal staircase;
- extending the Pharmacy Museum into the entire basement.

On the ground floor, interventions were carried out in two stages:

- in the 19th century, the interior space of the ground floor was extended towards the inner courtyard with another room with a barrel vault ceiling made of brick masonry (Fig. 23) – it has been preserved as such;
- in the 19th century the original space was divided (Fig. 19) – the mentioned wall was demolished to restore the (supposed) former spaciousness;
- in the 19th century, it is possible that in the first vault segment (Fig. 24) a plane timber joist floor slab was inserted (Fig. 25, 26) (there is not enough historical data to be certain of the exact period when it was made) – it has been preserved as such.

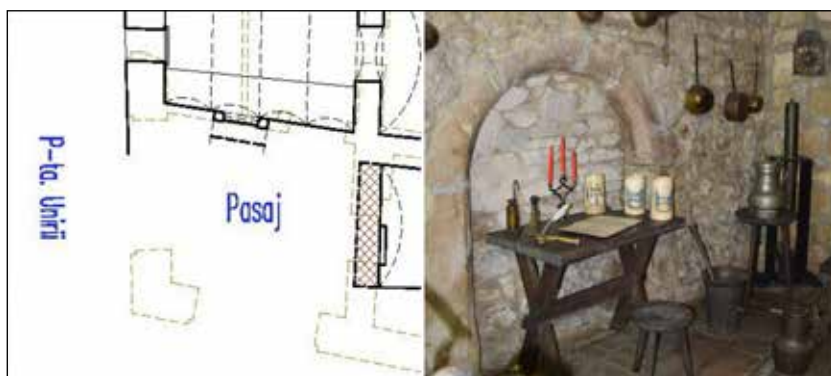
The first floor, according to the phases from the Historical study, was rebuilt in the 19th century, theoretically in the same period when the staircase was introduced and the attic was extended. Subsequently, possibly after the nationalization in 1949, small compartmentalisations and changes were made to the openings.

- lipsa de continuitate structurală pe verticală (menționată anterior, prezentată în Fig. 12);
- compartimentarea spațiului încăperii din zona de acces dinspre Piața Unirii (Fig. 19);
- deschiderea pasajului la parter (Fig. 20), corelată cu închiderea încăperii aferente, la subsol (Fig. 21);
- starea structurală, și mai ales limitarea posibilităților de consolidare a bolților decorate (Fig. 12);
- probleme structurale ale șarpantei.

■ Fig. 20. Parter. Pasajul deschis prin clădire. © Progir Structural, Georgiana TIRT

■ Fig. 20. Ground floor. Open passageway through the building. © Progir Structural, Georgiana TIRT

■ Fig. 21. Subsol. Încăperea de sub pasaj a fost scoasă din funcțiune: a fost umplută cu pământ, accesul spre ea a fost închis, bolta a fost demolată, iar în locul ei s-a realizat un planșeu de beton (stânga). Ancadramentul golului de trecere blocat, vizibil în spațiul muzeal (dreapta).

© Progir Structural, Georgiana TIRT

■ Fig. 21. Basement. The room under the passageway was dismantled: it was filled with earth, the access leading to it was closed, the vault was demolished and a concrete slab was built in its place (left). Frame of the blocked opening, visible in the museum space (right).

© Progir Structural, Georgiana TIRT

Scurtă prezentare a propunerilor arhitecturale

■ Prin proiect s-a propus consolidarea construcției, respectiv restaurarea și refuncționalizarea ei, inclusiv mansardarea podului, fără modificarea șarpantei. Din punct de vedere al funcțiunilor viitoare, la subsol și la parter s-a gândit o redistribuire a spațiului alocat muzeului și amenajarea unui spațiu comercial cu o funcțiune culturală; în acest sens muzeul urma să se extindă în întreg subsolul, iar la parter să ocupe circa jumătate din suprafață, în timp ce în cealaltă jumătate urma să funcționeze o librărie. Etajul și mansarda urmau să găzduiască spații de birouri.

Ca preambul a prezentării intervențiilor structurale particulare, mi se pare necesară o scurtă trecere în revistă a modificărilor majore care au survenit după etapa barocă (sec. XVIII), și măsura în care acestea au fost păstrate sau îndepărtate/ modificate prin proiectul de arhitectură.

■ **Fig. 22.** Consolidarea bolții peste subsol, în încăperea centrală (în prim plan cea din sec. XX, în plan secund cea din sec. XIX). © Georgiana TIRT
■ **Fig. 22.** Reinforcement of the vault above the basement, in the central hall (20th century vault in the foreground, 19th century vault in the background).
© Georgiana TIRT

La subsol, ulterior extinderilor și unificării spațiului (finalizate în sec. XVIII), intervențiile importante au fost următoarele:

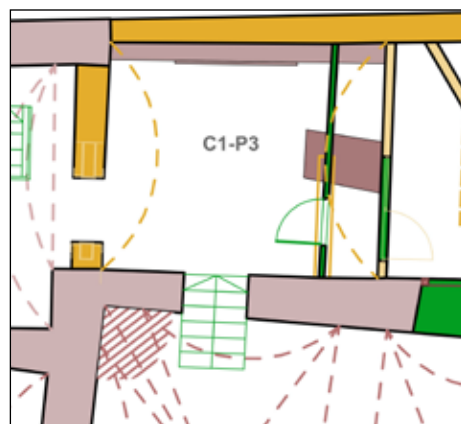
- prima consolidare a bolții centrale, afectată de încărcarea dată de structura parterului, ulterior și a etajului; consolidarea a fost făcută după construirea etajului (Fig. 22) – s-a păstrat ca atare;
- a doua consolidare a aceleiași bolți (patru pilaștri cvasi-pătrați, pe care reazemă o grindă în contact direct cu bolta), posibil realizată imediat după scăderea cotei de călcare în încăperea corespondentă de la parter (umplutura la cheie peste respectiva boltă avea doar 15 cm) (Fig. 22) – s-a păstrat ca atare;
- desfacerea bolții din încăperea sudică (posibil să fi fost similară cu celelalte, cilindrică din piatră) și înlocuirea ei cu un planșeu din bolțișoare de cărămidă rezemate pe profile metalice (sistem de bolți prusace) – s-a păstrat ca atare;
- închiderea încăperii de sub pasajul pietonal deschis în anii '60 – prin proiect s-a propus redeschiderea acestei încăperi;
- amenajarea Muzeului Farmaciei, la sfârșitul anilor '60 – începutul anilor '70, a introdus o scară directă de acces într-una din încăperile amenajate ale subsolului, pentru care s-a tăiat un gol de cca 0.80x2.20 m în bolta de piatră – scara s-a anulat, dar s-a păstrat golul practicat în boltă, care s-a acoperit cu un planșeu realizat din sticlă securizată;
- închiderea majorității golurilor de aerisire, cu excepția a două păstrate în spațiul muzeal; a condus la creșterea nivelului de umiditate, fapt care se resimte încă și în prezent – s-au redeschis și s-a prevăzut un sistem de ventilație amplasat în fiecare dintre acestea, suplimentar instalației de climatizare.

În plus față de cele menționate, s-au mai propus încă două modificări majore (structurale sau cu impact structural) propuse prin proiect:

- deschiderea unui acces direct spre subsol, amplasat în încăperea prin care se accede în Muzeu și amplasarea unei scări metalice;
- extinderea Muzeului Farmaciei în întreg subsolul.

La parter, s-a intervenit în două etape:

- în sec XIX s-a extins spațiul interior al parterului spre curtea interioară cu încă o încăpere, acoperită cu boltă cilindrică, realizată din zidărie de cărămidă (Fig. 23) – s-a păstrat ca atare;
- în sec. XIX s-a compartimentat spațiul inițial (Fig. 19) – pentru a se reveni la (presupusa) spațialitate anterioară, s-a demolat peretele menționat;
- în sec. XIX, este posibil să se fi introdus în prima travee (Fig. 24) un planșeu planar realizat din grinzi de lemn alăturate (Fig. 25, 26) (nu există suficiente date istorice pentru o opinie certă a perioadei exacte când s-a realizat) – s-a păstrat ca atare.

■ **Fig. 23.** Încăpere extinsă spre curtea interioară, acoperită cu boltă cilindrică. © Progir Structural
■ **Fig. 23.** Room extended towards the inner courtyard, with barrel vault ceiling. © Progir Structural

■ **Fig. 24.** Încăperile de la parter al căror planșeu, presupus boltit, s-a înlocuit cu un planșeu nou din grinzi de lemn alăturate, în prezent peste pasaj și încăperile alăturate. © Progir Structural
■ **Fig. 24.** The ground floor rooms, where the presumed vaulted slab was replaced with a new timber joist floor slab, currently over the passageway and the adjoining rooms. © Progir Structural

■ **Fig. 25.** Desfacerea peretelui. În partea superioară a fotografiei sunt vizibile capetele grinzilor de lemn. © Georgiana TIRT
■ **Fig. 25.** Deconstruction of the wall. The ends of the timber beams are visible at the top of the photo. © Georgiana TIRT

■ **Fig. 26.** Planșeu planar, unitar, vizibil în întreaga încăpăre de la etaj, suprapusă peste cele două spații distincte de la parter. © Georgiana TIRT
■ **Fig. 26.** Uniform plane slab, visible throughout the upstairs space, placed above the two separate ground floor spaces. © Georgiana TIRT

The structural conformation of the first floor – was preserved as such, returning to the compartmentalization from the 19th century.

Major changes proposed by the project:
– building a staircase leading to the attic.

The roof structure/ the attic. The construction of the roof structure in the 19th century is a major intervention (covering the courtyard in this way is unique in the city), impressive in terms of its size, shape and the solution for rainwater collection (a problem due to the difference in height from the neighbouring building, 27 Unirii Square, Fig. 7-8).

Major changes proposed by the project: the loft conversion and the transformation of the “rain gutter” area by introducing a horizontal skylight.

Brief presentation of the structural solutions

■ Before listing and briefly describing the interventions carried out, it should be mentioned that in the first stage, after previously removing the plaster, we analysed, documented and drew the situation of all the walls and vaults. The plans, made for each and every room, contained (in addition to the code and the position of the room in the plan of the respective level) both the layout of the walls (represented both graphically and in photographs) and the plan of the vault in the room, as well as the degradations and changes in openings and materials. I have chosen 2 of these rooms as examples: S2 (Basement) – the room in which the vault was reinforced by two sets of pillars, and P5 (ground floor) – the largest and most representative room in the building, in which the windows have undergone several modifications. Their analysis (mod-

Etajul, conform etapizării din studiul istoric, a fost refăcut în sec. XIX, teoretic în aceeași perioadă când a fost introdusă scara de acces și s-a extins podul. Ulterior, posibil după naționalizarea din 1949, au fost făcute mici compartimentări și modificări de goluri.

Conformarea structurală a etajului – s-a păstrat ca atare, revenindu-se la compartimentarea din sec. XIX.

Modificări majore propuse prin proiect:

– realizarea unei scări pentru accesul la mansardă.

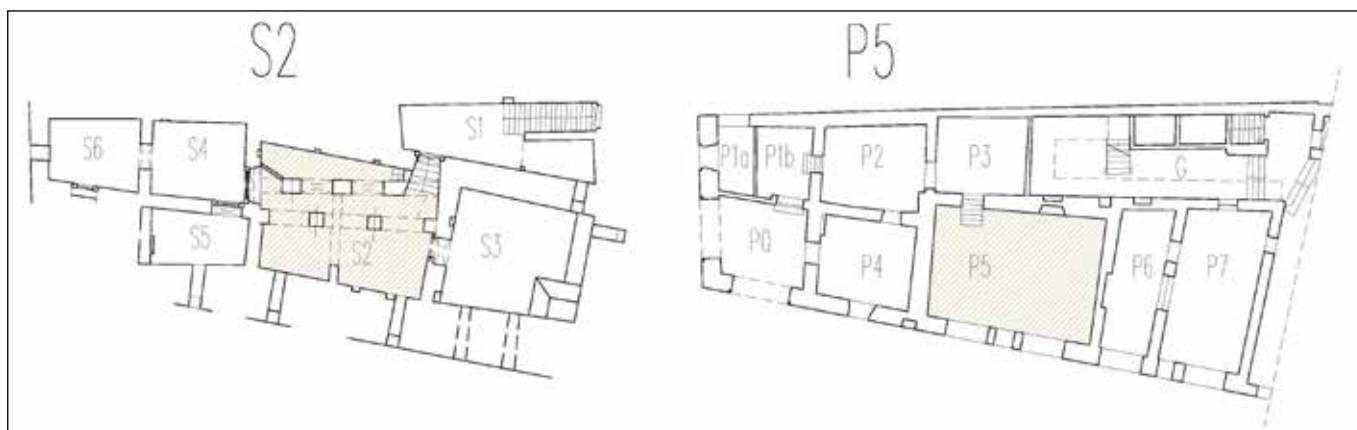
Șarpanta/ podul: edificarea în sec XIX a acestui acoperiș/ acestei șarpante este o intervenție capitală (acoperirea curții în această manieră este unică în oraș), impresionantă prin gabarit, formă, și mod de rezolvare a preluării apelor pluviale (problemă derivată din diferența de înălțime față de imobilul vecin, Piața Unirii nr. 27. (Fig. 7-8)

Modificări majore propuse prin proiect: mansardarea podului și transformarea zonei „jgheabului colector” prin introducerea unui luminator orizontal.

Scurtă prezentare a rezolvărilor structurale

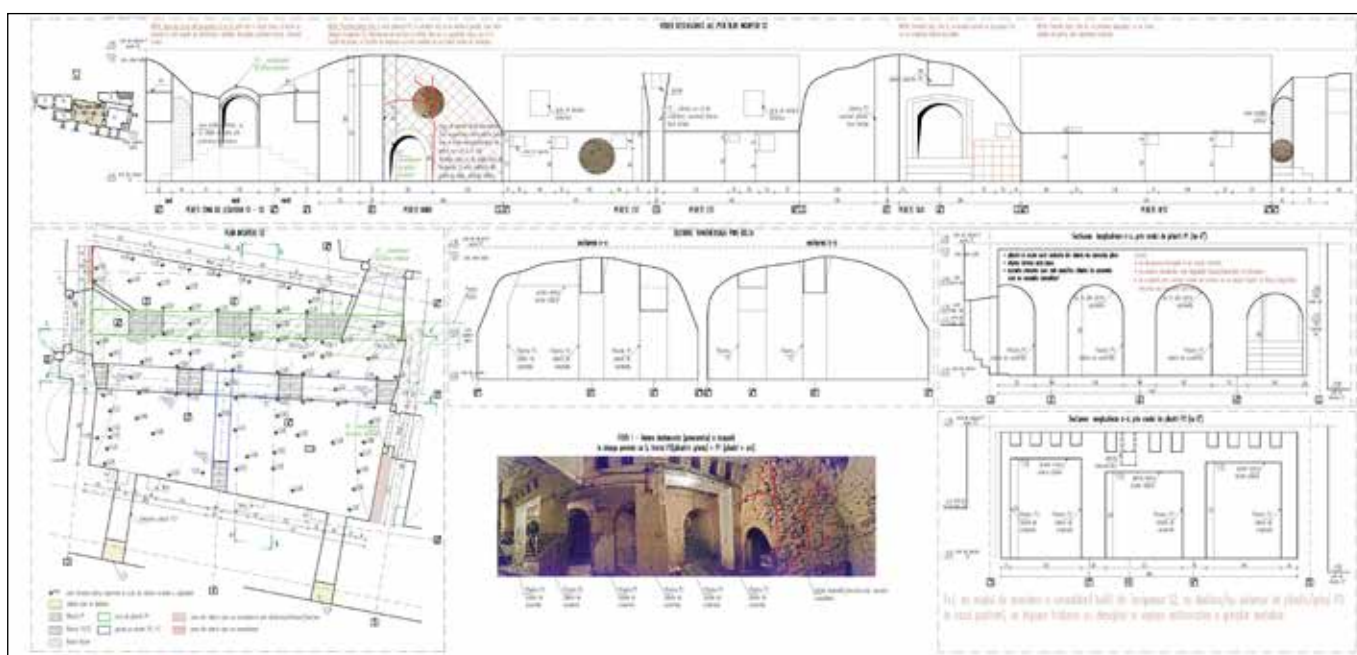
■ Înainte de a enumera și descrie pe scurt intervențiile făcute este necesar să menționez că în prima etapă, după prealabila desfacere a tencuielilor, am analizat, documentat și desenat situația tuturor pereților și bolților. Planșele, făcute pentru fiecare încăpăre în parte, conțineau (în afară de codul și poziția încăperii în planul nivelului respectiv) atât desfășurata pereților (reprezentată atât grafic, cât și prin fotografii) și planul bolții din încăpăre, cât și degradările și modificările de goluri și materiale. Pentru exemplificare am ales 2 din aceste încăperi: S2 (Subsol) – încăpărea în care se făcuseră consolidările bolții prin amplasarea celor două seturi de pilaștri și P5 (parter) – încăpărea cea mai mare și reprezentativă din clădire, ale cărei ferestre au trecut prin mai multe modificări. Analizarea acestora (a modificării ferestrelor) a condus la soluția ulterior adoptată. (Fig. 27, 28, 29, 30)

În cele ce urmează voi trece în revistă intervențiile structurale importante, urmând să exemplific câteva dintre acestea. În plus față de cele ce se vor menționa, toate elementele structurale (pereți, bolți, arce) s-au consolidat în funcție de degradările avute.

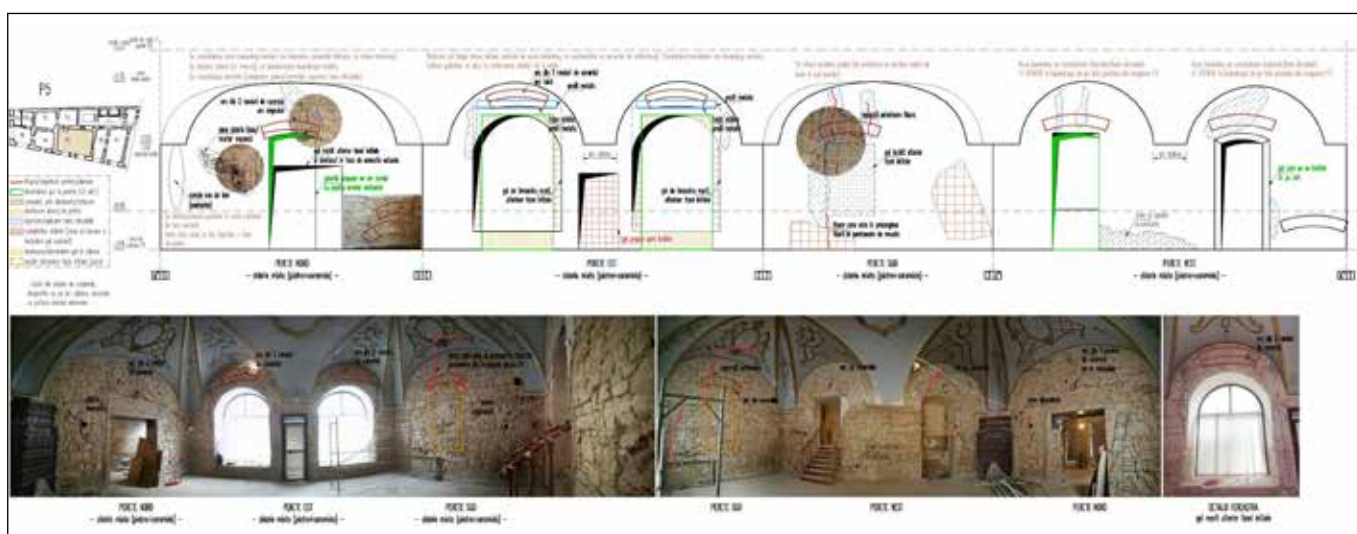
■ Fig. 27. Codificarea încăperilor. Plan subsol (sus). Plan parter (jos). © Progir Structural

■ Fig. 27. Room coding. Basement floor plan (above). Ground floor plan (below). © Progir Structural

■ Fig. 28. Extras din planșa de reprezentare a încăperii S2. © Progir Structural

■ Fig. 28. Excerpt from the representation plan of room S2. © Progir Structural

■ Fig. 29. Extras din planșa de reprezentare a încăperii P5. © Progir Structural

■ Fig. 29. Excerpt from the representation plan of room P5. © Progir Structural

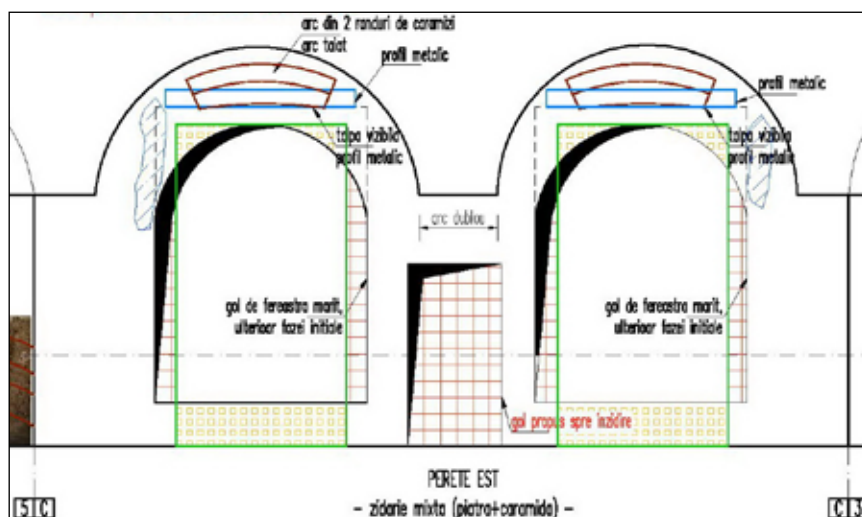
ifying the windows) led to the solution adopted later. (Fig. 27, 28, 29, 30)

In the following, I will review the important structural interventions and give examples of some of them. In addition to those mentioned, all structural elements (walls, vaults, arches) have been reinforced according to the degradations.

Basement:

- underpinning of the walls in rooms S4-S5-S6-S7 to reduce the ground level (minor underpinning);
 - the construction of a sanded concrete slab on the ground (including the necessary layering); a perimeter aeration layer of about 15x30 cm filled with mono-granular gravel was included;
 - opening the blocked vents;
 - the installation of a metal staircase to the basement in room S6 (interaxis 1-2/A-B), which required the partial demolition (and thus reinforcement) of the basement wall;
 - reconfiguration of the stairs leading from the courtyard to the basement;
 - the creation of a light well to the courtyard;
 - opening of the room under the passageway; the intrados of the concrete slab was reinforced and the upper part was insulated and waterproofed;
- Ground floor:

- removal and re-laying floors in all rooms;
- reconfiguration of the opening of the museum entrance door;
- removing the wall at axis 2/A-B between rooms P1b and P2 and replacing it with a reinforced concrete arch (this involved supporting the slabs with timber beams, both above the ground floor and above the first floor, for the duration of the works. (Fig. 31, 32) Although the use of concrete in historic buildings is not desirable, in this case, it was still chosen after analysing a metal version. As far as the support of the timber beams of the floor above room P1a,

■ Fig. 30. Încăperea P5, detalierea evoluției golurilor ferestrelor spre stradă. © Progir Structural

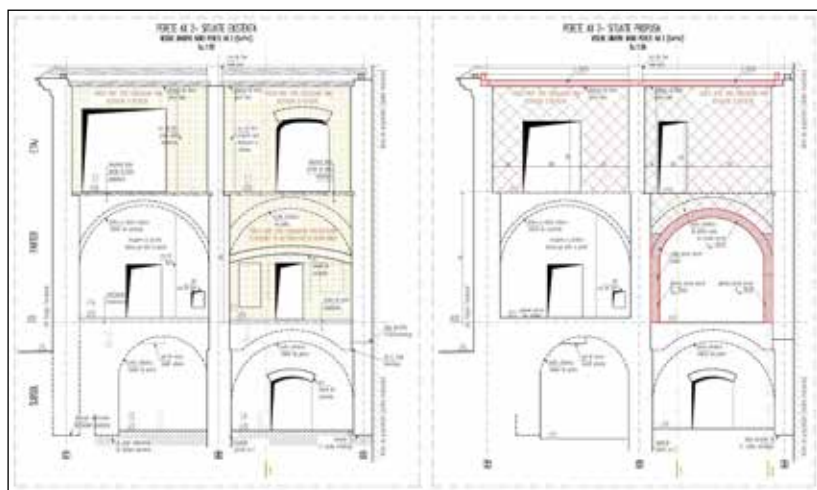
■ Fig. 30. Room P5, detailing the evolution of the window openings facing the street. © Progir Structural

Subsol:

- subzidirea pereților în vederea coborârii cotei de călcare în încăperile S4-S5-S6-S7 (subzidiri de mică amploare);
- realizarea unei plăci de beton șlefuit pe sol (inclusiv stratificația necesară); perimetral s-a prevăzut un strat de aerisire de cca 15x30 cm umplut cu pietriș monogranular;
- deschiderea gurilor de aerisire astupate;
- amplasarea unei scări metalice de acces la subsol în încăperea S6 (interaxis 1-2/A-B), ceea ce a impus desfacerea parțială a planșeului peste subsol (implicit și consolidarea lui);
- reconfigurarea scării de acces din curte spre subsol;
- realizarea unei curți de lumină spre curte;
- deschiderea încăperii de sub pasaj; s-a consolidat intradosul planșeului de beton și s-a termoizolat și hidroizolat la partea superioară.

Parter:

- desfacerea și refacerea pardoselii în toate încăperile;
- reconfigurarea golului ușii de acces în muzeu (încăperea P1b);
- desfacerea peretelui ax 2/A-B, între încăperile P1b și P2 și înlocuirea lui cu un arc de beton armat (a presupus sprijinirea planșeelor cu grinzi de lemn, atât cel peste parter cât și cel peste etaj, pe toată durata lucrărilor. (Fig. 31, 32) Chiar dacă nu este de dorit utilizarea

■ Fig. 31. Desfacere perete între încăperile P1a și P2 și realizarea arcului înlocuitor. Situație existentă (stânga), situație propusă (dreapta). © Progir Structural

■ Fig. 31. Opening the wall between rooms P1a and P2 and construction of the replacement arch. Existing situation (left), proposed situation (right). © Progir Structural

■ Fig. 32. Arc de beton armat. © Georgiana TIRT

■ Fig. 32. Reinforced concrete arch. © Georgiana TIRT

betonului în cazul construcțiilor istorice, în acest caz, după analiza unei variante metalice, s-a optat totuși pentru soluția menționată. În ceea ce privește rezemarea grinzilor de lemn ale planșeului peste încăperea P1a, a fost necesară scurtarea lor și modificarea rezemării acestora (Fig. 33) astfel încât peretele refăcut al etajului să aibă un contact direct cu arcul nou executat (anterior, peretele rezema pe capetele grinzilor de lemn).

În timpul lucrărilor de consolidare la nivelul parterului, s-au descoperit urme de pictură pe bolta sălii P2. În urma curățării ei, s-a constatat că datează din aceeași perioadă cu pictura din *officina*. Dar spre deosebire de aceea, care a suferit în timp numeroase intervenții, aceasta s-a considerat că a păstrat culorile și pigmenții inițiali.

Etaj:

- desfacerea și refacerea pardoselii în toate încăperile;
- desfacerea/ refacerea peretelui ax 2/A-B-C;
- restructurarea golurilor de uși; în mare măsură s-a revenit la golurile inițiale, prin urmare s-au consolidat arcele-buiandrug existente;
- consolidarea scării de acces la etaj, prin injectarea rosturilor dintre lespezile de piatră;

■ Fig. 34. Plan etaj. Marcarea modificărilor, intervențiilor. © Georgiana TIRT

■ Fig. 34. First floor plan. Marking of changes, interventions. © Georgiana TIRT

- realizarea unei structuri metalice (Fig. 35) pentru podinele de călcare în încăperile E5, E6 (Fig. 34) situate peste bolțile decorate de la parter (Fig. 12); s-a optat pentru această soluție datorită posibilităților minime de intervenție în vederea consolidării acestora; astfel bolțile au devenit autoportante (după minime intervenții la extrados, s-a repus umplutura pe poziție); la desfacerea pardoselii și umpluturii de peste aceste bolți s-a găsit o grindă de rigidizare amplasată în zona mediană a încăperii E6 (Fig. 36), respectiv peste bolta din încăperea P5 (existența acesteia explică deformația minimă a peretelui parter, ax C, în zona respectivă);

■ Fig. 36. Grindă de rigidizare, din beton armat amplasată în zona mediană a planșeului peste încăperea P5. © Georgiana TIRT

■ Fig. 36. Reinforced concrete stiffening beam placed in the middle area of the slab over room P5. © Georgiana TIRT

■ Fig. 33. Rezemarea grinzilor de lemn ale planșeului peste parter, pe o grindă metalică. © Georgiana TIRT

■ Fig. 33. Timber floor joists placed on a metal beam above the ground floor. © Georgiana TIRT

■ Fig. 35.a, b. Structura metalică a podinei de la etaj, în încăperea E6 (stânga) și în plan secund E5 (dreapta). © Georgiana TIRT

■ Fig. 35.a, b. Metal structure of the decking on the first floor in room E6 (left), in the background E5 (right). © Georgiana TIRT

they had to be shortened and their support had to be modified (Fig. 33) so that the rebuilt wall of the floor would be in direct contact with the newly constructed arch (previously the wall was supported by the ends of the timber beams).

During the consolidation works on the ground floor, traces of mural paintings were discovered on the vault of room P2. After cleaning it, it was found to date from the same period as the painting in

the *officina* (laboratory). But unlike that one, which has undergone many interventions over time, this one is considered to have kept its original colours and pigments.

First floor:

- removing and re-laying floors in all rooms;
- removing/ rebuilding the wall at axis 2/A-B-C;
- restructuring of door openings; to a large extent the original openings have been preserved, so the existing arch lintels have been reinforced;
- reinforcing the staircase to the first floor by filling the joints between the stone slabs;
- building a metal structure (Fig. 35) for the decking in rooms E5, E6 (Fig. 34) located above the decorated vaults on the ground floor (Fig. 12); this solution was chosen because of the minimal intervention required to reinforce them; the vaults were thus made self-supporting (after minimal interventions on the extrados, the filling was put back in place); when the floor and filling over these vaults were removed a stiffening beam was found in the middle area of room E6 (Fig. 36), over the vault in room P5 (its presence explains the minimal deformation of the ground floor wall, axis C, in this area);
- the construction of a metal staircase to the attic in rooms E1 and E2, between axes 3-3a/A-B (Fig. 37, Fig. 42);
- the construction of a reinforced concrete slab in rooms E1 and E2 to support the staircase to the attic (to avoid unloading on the brick vault above the ground floor); in this case, a version of supporting the staircase on a metal structure was also analysed, but in the end, the solution with this type of slab was chosen

The roof structure/ attic:

- loft conversion in the existing space, while keeping the mezzanine (in the original description, this level was considered the 2nd register of the roof structure);
- reinforcement of the rigidity of the roof structure by inserting a series of posts in the longitudinal direction, fitted with counter braces; their placement was made taking into account the furnishing and use of space (an aisle is created between the axis of the newly created truss and the axis of the central longitudinal truss); in addition, transverse bracing is installed in both register 1 and register 2 (these were positioned in the transverse trusses bordering the sanitary units, so they do not disturb the furnishing and operation) (Fig. 36, 37, 38, 39);
- construction of a slab with a structure made of main steel beams (placed below the level of the tie-

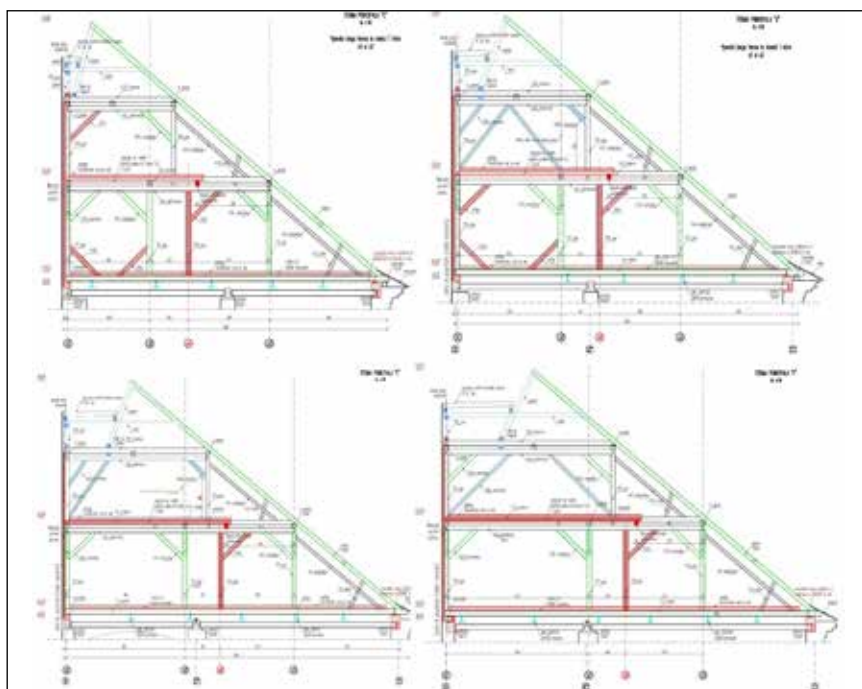
■ Fig. 37. Șarpanta. Plan la nivelul corzilor. Popii propuși sunt marcați cu roșu. © Progir Structural

■ Fig. 37. The roof structure. Plan at tie-beam level. The proposed posts are marked in red. © Progir Structural

- realizarea unei scări metalice de acces în podul mansardat, amplasată în încăperile E1 și E2, interax 3-3a/A-B (Fig. 37, Fig. 42);
- realizarea unui planșeu din beton armat în încăperile E1 și E2, în vederea rezemării scării de acces în pod (pentru a evita descărcarea pe bolta de cărămidă de peste parter); și în acest caz s-a analizat o variantă de rezemare pe o structură metalică, dar în final s-a optat pentru soluția cu acest tip de planșeu.

Șarpantă/pod:

- mansardarea podului în spațiul existent, cu păstrarea nivelului supantei (în descrierea inițială acest nivel era considerat registrul 2 al șarpantei);
- consolidarea rigidității șarpantei, prin introducerea în direcție longitudinală a unui șir de popi, prevăzuți cu contrafișe; amplasarea acestora s-a făcut ținându-se cont de mobilarea și utilizarea spațiului (între axul fermei nou create și cel al fermei longitudinale centrale se creează un culoar); în plus, se montează contravântuiri în plan transversal, atât în registrul 1, cât și în registrul 2 (acestea s-au poziționat în fermele transversale care mărginesc grupurile sanitare, prin urmare nu perturbă mobilarea și funcționarea) (Fig. 36, 37, 38, 39);

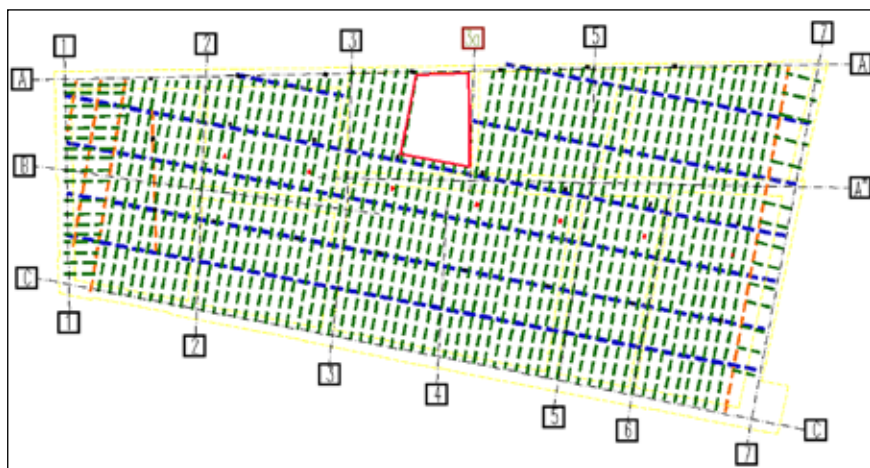
■ Fig. 38. Șarpantă. Ferme principale transversale, C și D. Elementele structurale noi sunt marcate cu roșu și albastru. În planul orizontal superior este marcat luminatorul propus. © Progir Structural

■ Fig. 38. Roof structure. Transverse main trusses, C and D. New structural elements are marked in red and blue. The proposed skylight is marked in the upper horizontal plane. © Progir Structural

- realizarea unui planșeu cu structura din grinzi metalice principale (amplasate sub nivelul corzilor, pe direcție perpendiculară față de acestea) și secundare (amplasate paralel cu corzile, în planul acestora) (Fig. 39, 40);
- realizarea unei scări de acces la mansardă și supantă (Fig. 42);
- se montează în zona superioară un luminator. (Fig. 41, 43).

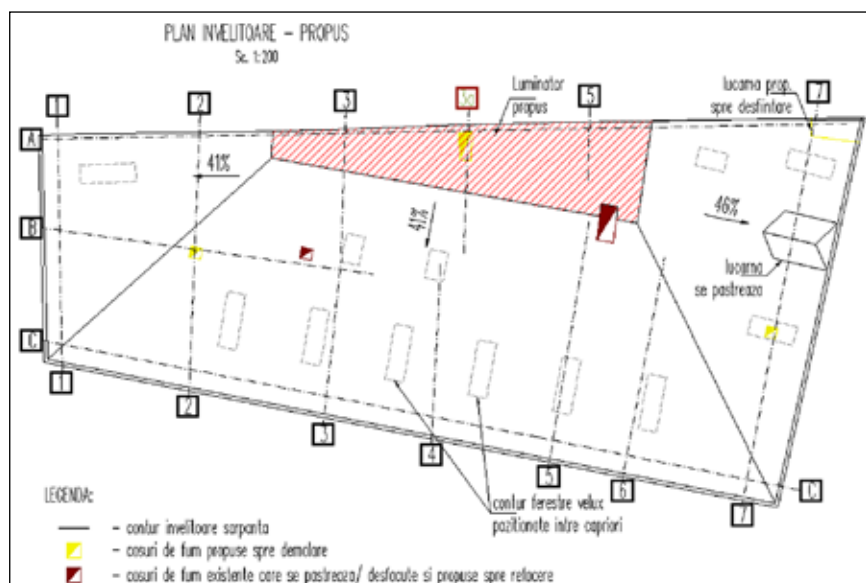
Pe întreaga durată a șantierului, fiecare zi a adus noi și noi situații neprevăzute, a căror rezolvare nu a fost întotdeauna la îndemână: nu mă refer la lucrările menționate deja, ci la cele „mici și neînsemnate”, care se dovedeau deseori dificil de abordat și laborios de executat. Lucrările, enumerate sau nu, au fost extrem de ample, iar finalizarea lor s-a făcut cu multiplele eforturi ale tuturor celor implicați: cercetători, proiectanți, restauratori și executanți, și nu în ultimul caz, proprietar.

Înainte de încheiere este important de subliniat că această lucrare nu a beneficiat de fonduri naționale, europene, etc.. A fost integral finanțată de către proprietar, descendentul farmaciștilor Hintz, Georg HINTZ, care a dovedit un interes istoric rar întâlnit și o profundă aplecare spre înțelegerea „restaurării” ca fapt în sine, dar și ca necesitate istorică. (Fig. 44-48)

■ Fig. 40. Structură planșeu la nivelul mansardei (grinzile principale sunt figurate cu albastru, iar cele secundare cu verde). © Progir Structural

■ Fig. 40. Slab structure in the attic (main beams in blue, secondary beams in green). © Progir Structural

■ Fig. 41. Plan învelitoare (cu roșu este marcat luminatorul propus). © Progir Structural

■ Fig. 41. Roof covering plan (the proposed skylight is marked in red). © Progir Structural

■ Fig. 39. Montarea grinzilor principale (sus) și cele secundare (jos) ale planșeului mansardei. © Georgiana TIRT

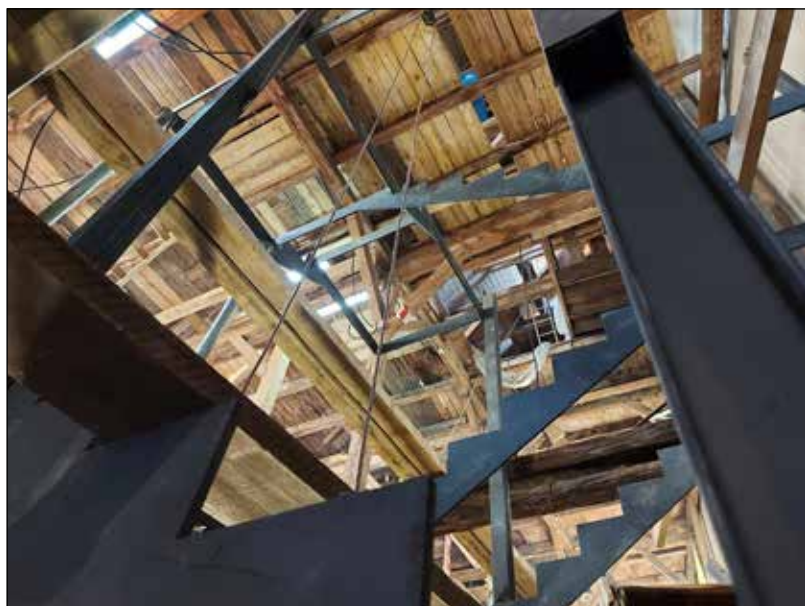
■ Fig. 39. Installing the main beams of the slab (above) and the secondary beams of the slab (below) in the attic. © Georgiana TIRT

beams, perpendicular to them) and secondary beams (placed parallel to the tie-beams, in their plane) (Fig. 39, 40);

- construction of a staircase to the attic and mezzanine (Fig. 42);
- a skylight is installed in the upper area (Fig. 41, 43).

Throughout the entire duration of the construction, each day brought new and unexpected situations, which were not always easy to solve: I am not referring to the works already mentioned, but to the “small and insignificant” ones, which often proved difficult and laborious. The works, whether listed or not, were extremely extensive, and their completion was made possible with the multiple efforts of all those involved: researchers, designers, restorers and contractors, and not least, the Owner.

Before concluding, it is important to emphasize that this work has not benefited from national or European funds, etc. It was entirely financed by the Owner, the descendant of the Hintz pharmacists, Mr. Georg HINTZ, who showed a rare historical interest and a deep inclination towards understanding “restoration” as a fact in itself, but also as a historical necessity. (Fig. 44-48)

■ Fig. 42. Scară metalică etaj-mansardă-supantă. © Georgiana TIRT
■ Fig. 42. Metal staircase first floor-attic-mezzanine. © Georgiana TIRT

■ Fig. 43. Luminator. © Georgiana TIRT
■ Fig. 43. Skylight. © Georgiana TIRT

■ Fig. 44. Încăperile P6-P7, cele mai afectate de modificarea golurilor în pereți. © Georgiana TIRT
■ Fig. 44. Rooms P6-P7, most affected by the changes in wall openings. © Georgiana TIRT

■ Fig. 45. Încăperea P2, în care s-a descoperit pictura anterior necunoscută. © Georgiana TIRT
■ Fig. 45. Room P2, in which the previously unknown mural painting was discovered. © Georgiana TIRT

■ Fig. 46. Încăperea P4, officina. Pictură murală a. înainte și b. după restaurare. © Georgiana TIRT
■ Fig. 46. Room P4, officina. Wall painting a. before and b. after restoration. © Georgiana TIRT

■ Fig. 47. Încăperea P5, sala mare **a.** înainte și **b.** după restaurare. © Georgiana TIRT
 ■ Fig. 47. Room P5, the Great Hall **a.** before and **b.** after restoration. © Georgiana TIRT

■ Fig. 48. Mansarda finalizată. © Georgiana TIRT
 ■ Fig. 48. The finished loft. © Georgiana TIRT

Bibliografie/Bibliography

- GRUIA, Ana Maria (ed.), *Pharmatrans. All Things Apotecary in 16th–20th century Transylvania. The History of Pharmacy Collection in Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2023.
- KISS, Lóránd. „Studiu de parament Casa Mauksch–Hintz” (parte a documentației proiectului de restaurare) [Building Archaeology Study, Mauksch–Hintz House (part of the conservation project’s documentation, manuscript)], 2017.
- KOVÁCS, Zsolt. „Studiu istoric Casa Mauksch–Hintz”, „Casa Mauksch–Hintz, Date istorice (completare)” (parte a documentației proiectului de restaurare, manuscris) [Historical Study, Mauksch–Hintz House, Mauksch–Hintz House, Historical Data, Amendment (part of the conservation project’s documentation, manuscript)], 2017–2019.
- MORANDO-VISCONTI, Giovanni. *Mappa della Transilvania*, 1691.
- Planwerk. „Proiect arhitectură pentru restaurarea, consolidarea și reconversia Casei Mauksch–Hintz”, 2017.
- POENARU, Călin. „Asalt la Casa Hintz. Sute de oameni la redeschiderea Muzeului Farmaciei.” *Transilvania Business*, 16 ianuarie 2024, <https://www.transilvianabusiness.ro/2024/01/16/asalt-la-casa-hintz-sute-de-oameni-la-redeschiderea-muzeului-farmaciei/>.
- Progir Structural. „Proiect Structural pentru restaurarea, consolidarea și reconversia Casei Mauksch–Hintz”, 2017.
- RUS-CACOVEAN, Ioana. „Studiu istoric Casa Mauksch–Hintz”, „Notă de completare a studiului istoric al Casei Mauksch–Hintz, Str. Regele Ferdinand nr.1 Piața Unirii nr. 28, Cluj-Napoca, jud. Cluj” (parte a documentației proiectului de restaurare, manuscris) [Historical Study of the Mauksch–Hintz House, Amendment for the Historical Study of the Mauksch–Hintz House (part of the conservation project’s documentation, manuscript)], 2017–2019.
- ȘTEF, Raul. „FOTO Muzeul Farmaciei din Cluj s-a redeschis după un deceniu incert, într-o casă cu o istorie de secole.” *Scena9*, 9 mai 2024, <https://www.scena9.ro/article/muzeul-farmaciei-casa-hintz-cluj-napoca-redeschidere>.

Echipa / Staff

■ Proiect arhitectură/ Architectural design: Planwerk ■ Proiect structură/ Structural design: Progir Structural ■ Proiect instalații/ Installations design: Progir Proiectare Construcții ■ Amenajări interioare/ Interior design: arh./ arch. Klara VEER, Birou individual de arhitectură/ Individual Architecture Office ■ Amenajare muzeu/ Museum design: arh./ arch. Xénia FURU ■ Studii istorice/ Art history study: Zsolt KOVÁCS, Ioana RUS-CACOVEAN, Radu LUPESCU, arh./ arch. Tamás EMÓDI ■ Cercetare arheologică/ Archeological research: Zsolt CSÓK ■ Cercetare dendrocronologică/ Dendrochronological research: Boglárka TÓTH, Anno Domini Dendrolab ■ Cercetare biologică/ Biology research: Livia BUCȘA ■ Experiză tehnică/ Technical expertise: Augustin POPA ■ Studiu geologic/ Geological study: Virgil DRĂGULEANU ■ Restaurare pictură și stucatură/ Painting and stucco conservation: Lóránd KISS ■ Pietrărie și feronerie/ Stone and iron elements conservation: Zoltán KISS, Imago Picta ■ Antreprenor general/ General contractor: WeberBau ■ Construcții metalice/ Metal constructions: Metalint ■ Structuri de lemn/ Timber structures: Attila GÁLFFY & team ■ Project manager: ing./ eng. Marcel IONESCU-STÂNGĂ ■ Diriginte de șantier/ Construction site manager: ing./ eng. Cristina COLDEA, ing./ eng. Imola KIRIZSÁN.

■ BALDAVÁRI Eszter ■ KOVÁCS Gergely Károly¹

Architect FOERK Ernő, a Great Figure of Historic Building Conservation in Hungary, Was Born 155 Years Ago²

155 de ani de la nașterea arhitectului FOERK Ernő, o figură importantă în domeniul protecției monumentelor istorice din Ungaria²

155 éve született FOERK Ernő építész, a magyar műemlékvédelem jelentős alakja²

FOERK Ernő – architect and applied artist

■ He was born as FÖRK Ernő on February 3, 1868, in Timișoara, Romania³, the son of FÖRK Károly Gusztáv, a printing house owner. He started his studies at the ornamental sculpture section of the Hungarian Royal National School of Applied Arts in Budapest, but during his training he was attracted mainly to architecture and

1 Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Monument Protection Documentation Department, Budapest, Hungary.

2 The article appeared originally in Hungarian on 3 February 2023, on the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center website: <https://memmdk.hu/cikkek/evfordulok/155-eve-szuletett-foerk-erno-epitesz-a-hazai-muemlekvedelem-jelentos-alakja>. The current version contains minor modifications [ed. note].

3 Since the article discusses events mostly prior to World War I and the Treaty of Trianon (1920), most settlements mentioned were part of the Austro-Hungarian Monarchy. In the English translation, we use the current settlement names and include, here necessary, the countries that they are currently part of [ed. note].

FOERK Ernő, arhitect și artizan

■ S-a născut sub numele de FÖRK Ernő pe 3 februarie 1868 la Timișoara, fiind fiul lui FÖRK Károly Gusztáv, proprietarul unei tipografii. Și-a început studiile la secția de sculptură ornamentală a Școlii Regale Maghiare de Arte Aplicate, dar în timpul pregătirii sale a fost atras mai mult de arhitectură și de artele aplicate. După finalizarea studiilor în 1888, a acceptat un post în biroul de arhitectură al lui PUCHER József. În 1889, a primit o bursă regală și a devenit studentul lui Friedrich VON SCHMIDT la Academia de Arte Frumoase din Viena, unde a

1 Colegi ai Muzeului Maghiar de Arhitectură și Centrului de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice, Budapesta, Ungaria.

2 Articolul a apărut original în limba maghiară, în data de 3 februarie 2023, pe pagina de web a Muzeului Maghiar de Arhitectură și Centrului de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice: <https://memmdk.hu/cikkek/evfordulok/155-eve-szuletett-foerk-erno-epitesz-a-hazai-muemlekvedelem-jelentos-alakja> [variante actuală apare cu modificări minore (nota ed.)].

FOERK Ernő építész és iparművész

■ FÖRK Ernő néven született 1868. február 3-án Temesváron FÖRK Károly Gusztáv nyomdatulajdonos fiaként. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti iskola díszítő szobrászat szakosztályán kezdte meg tanulmányait, a képzés ideje alatt azonban inkább az építészethez és az iparművészethez vonzódott. Tanulmányai befejeztével 1888-ban PUCHER József építészeti irodájában helyezkedett el. 1889-ben királyi ösztöndíjjal a bécsi Képzőművészeti Akadémián Friedrich VON SCHMIDT növendéke lett, ahol háromszor is akadémiai díjat nyert terveivel. A nyári tanulmányutak során bejárta Közép-Európa legszebb műemlékeit felmérési

1 A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ munkatársai, Budapest, Magyarország.

2 Eredeti megjelenés 2023. február 3-án a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ honlapján: <https://memmdk.hu/cikkek/evfordulok/155-eve-szuletett-foerk-erno-epitesz-a-hazai-muemlekvedelem-jelentos-alakja> [jelen változat kisebb módosításokat tartalmaz (szerk. megj.)].

applied arts. After completing his studies in 1888, he was employed at PUCHER József's architectural bureau. In 1889, he was awarded a royal scholarship to study with Friedrich VON SCHMIDT at the Academy of Fine Arts in Vienna, where he won three academic prizes for his designs. During his summer study trips, he visited the most beautiful historic buildings of Central Europe, making survey drawings, which were later published in the album of the Wiener Bauhütte self-study circle.

After his return from Vienna in 1892, he had the opportunity to work in STEINDL Imre's bureau on the interior designs of the Hungarian Parliament Building. In addition to his involvement in constructing the Parliament, he was STEINDL Imre's teaching assistant at the Medieval Department of the Royal Joseph University in Budapest from 1893 to 1897. Later, he became a teacher at the Higher Vocational School for Building Industry, where he taught the history and morphology of architecture until his retirement.

From 1910 onwards, he supervised the surveys of historic buildings carried out by his students and published the results of these works in nine volumes between 1912 and 1930. On several occasions, he based his restoration designs on the surveys of his students. Examples are the restoration of the vault covering the Reformed Church in Dej, Romania, as well as of the Máriássy Mansion and its ancillary garden pavilion called Dardanelles in Markušovce, Slovakia. While working in STEINDL's bureau, he met architect SÁNDY Gyula, with whom he elaborated many prize-winning designs, including the first design for the Votive Church and Cathedral of Our Lady of Hungary in Szeged in 1903.

Between 1900 and 1907, they successfully applied for the refurbishment of the towers of the Lutheran Church in Brezno, Slovakia – winning both the first and the second prize with their designs – and of the Reformed Church in Nagykőrös,

■ **Fig. 1.** FOERK Ernő and his students in Dej, Romania, in the summer of 1915 (photo by STIASZNY Henrik).
© Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Museum Department, inv.no. 70.466

■ **Fig. 1.** FOERK Ernő și studenții săi la Dej în vara anului 1915 (fotografie de STIASZNY Henrik).
© MÉM MDK, Departamentul Muzeului, nr. inv. 70.466

■ **1. ábra.** FOERK Ernő és diákjai Désen 1915 nyarán (STIASZNY Henrik felvétele). © MÉM MDK, Múzeumi Osztály, ltsz. 70.466

fost distins cu trei premii academice pentru proiectele sale. În timpul călătoriilor sale de studiu de vară, a vizitat cele mai frumoase monumente istorice din Europa Centrală, realizând relevé care au fost publicate ulterior în albumul asociației Wiener Bauhütte.

După întoarcerea de la Viena în 1892, a avut ocazia de a participa la elaborarea planurilor interioare ale Parlamentului maghiar în biroul lui STEINDL Imre. Pe lângă lucrările la clădirea Parlamentului, între 1893 și 1897 a fost asistent universitar la departamentul medieval al Universității Tehnice Regale Iosif, iar ulterior a devenit lector la Școala Industrială Superioară de Construcții, unde a predat istoria arhitecturii și morfologia construcțiilor până la pensionare.

Din 1910 a condus întocmirea relevéelor monumentelor istorice de către studenți, care au fost publicate în nouă volume între 1912 și 1930. În mai multe rânduri, și-a bazat planurile de restaurare pe relevéele întocmite de studenții săi. Exemplele includ restaurarea bolții Bisericii Reformate din Dej și restaurarea Conacului Máriássy și a pavilionului de grădină cunoscut sub numele de Dardanele

rajzokat készítve, melyek később a Wiener Bauhütte önképzőkör albumában jelentek meg.

Bécsből hazatérve 1892-ben STEINDL Imre irodájában vehetett részt az Országház belső terveinek kidolgozásában. Az Országház munkálatain kívül STEINDL Imre mellett a Királyi József Műegyetem középkori tanszékén volt tanársegéd 1893 és 1897 között, később a Felsőépítő Ipariskolához került oktatónak, ahol az építészettörténetet és az építési alaktant tanította nyugdíjba vonulásáig.

1910-től a hallgatók műemléki felméréseit irányította, melyek kilenc kötetben jelentek meg 1912 és 1930 között. Műemlék-helyreállítási terveit több ízben tanítványai felméréseire alapozta. Példaként említhető a dési református templom boltozatának felújítása, valamint a márkusfalvi Máriássy-kastély és a Dardanelláknak nevezett kerti pavilon helyreállítása. A Steindl-irodában ismerkedett meg SÁNDY Gyula építésszel, akivel számos díjazott pályatervet készített, köztük a szegedi fogadalmi templom első pályatervét 1903-ban. 1900 és 1907 között nagy sikerrel pályáztak a breznóbányai evangélikus –

which were later restored according to their designs. They achieved further successes with their designs for the General Post Office in Bratislava, the Palace of the Ministry of Defence in Vienna, the Palace of Justice in Sofia, and the Peace Palace in The Hague. The design competition for the General Post Office in Zagreb was one of the first initiatives in the series of large-scale postal building projects of the turn of the century. The edifice was completed in 1903.

In 1904, the widow of deputy TŰKÖRY Alajos commissioned FOERK Ernő and SÁNDY Gyula to design her mansion in the village of Dioš, near the town of Daruvar, Croatia, which was finished in 1905.

FOERK made numerous study trips across all of Europe and published in 1906 a detailed report consisting of several parts – entitled *Olasz levelek* [Italian Letters] – in which he recounted his trip to Italy. Hence, considering his entire oeuvre, it is no coincidence that Italian influences are most evident in FOERK's architecture.

After discontinuing the collaboration with SÁNDY Gyula in 1905, FOERK joined PETROVÁČZ Gyula, the chief architect of the diocese of Kalocsa. Together, they designed and restored many churches, including those in Jánoshalma, Fajsztomp, and Kalocsa.

During these times, he was commissioned by the church building committee in Szeged to revise the designs made for the Votive Church by SCHULEK Frigyes. The construction work on the church began in 1913 but was interrupted by the outbreak of World War I and could be resumed only after the war, in 1923. However, thanks to the long break, instead of erecting the baptistery in the area behind the apse of the church, the recently discovered Demetrius Tower was reconfigured for this purpose, thus endowing the historic building with a new function. After its construction, the church became the seat of the Diocese of Szeged-Csanád and is not only FOERK Ernő's main oeuvre but also a symbol of interwar Hungary.

din Markušovce, Slovacia. În biroul lui STEINDL l-a cunoscut pe arhitectul SÁNDY Gyula, cu care a pregătit mai multe proiecte premiate, inclusiv primul proiect pentru biserica votivă din Szeged, în 1903. Între 1900 și 1907, cei doi au concurat cu succes pentru restaurarea turnului Bisericii Evanghelice din Brezno, Slovacia – câștigând atât premiul I, cât și cel II cu proiectele lor – și a turnului Bisericii Reformate din Nagykőrös, Ungaria, care au fost restaurate conform planurilor lor. De asemenea, au avut succes în concursurile de proiecte pentru Palatul Poștei din Bratislava, Palatul Ministerului Apărării din Viena, Palatul de Justiție din Sofia și Palatul Păcii din Haga. Concursul de proiecte pentru Palatul Poștei din Zagreb a fost unul dintre primele proiecte postale de mare anvergură ale vremii, iar clădirea a fost finalizată în 1903.

În 1904, FOERK Ernő și SÁNDY Gyula au primit sarcina de a proiecta castelul văduvei lui TŰKÖRY Alajos, în Dioš de lângă Daruvar, Croația, care a fost finalizat în 1905.

FOERK a efectuat mai multe călătorii de studiu în străinătate prin Europa, iar călătoria sa din 1906 în Italia a făcut obiectul unui raport în mai multe părți intitulat *Olasz levelek* [Scrisori italiene]. Prin urmare, nu este o coincidență faptul că influențele italiene sunt cele mai evidente în arhitectura lui FOERK.

După colaborarea cu SÁNDY Gyula, arhitectul s-a asociat începând din 1905 cu PETROVÁČZ Gyula, arhitectul șef al diecezei de Kalocsa, cu care a proiectat sau restaurat mai multe biserici, inclusiv cele din Jánoshalma, Fajsztomp și Kalocsa în Ungaria.

În acea perioadă a primit sarcina de la comitetul de construcție a bisericii din Szeged să revizuiască planurile bisericii votive întocmite de SCHULEK Frigyes. Construcția bisericii a început în 1913, dar a fost întreruptă din cauza izbucnirii Primului Război Mondial și a putut fi reluată abia după terminarea războiului, în 1923. Însă tocmai acestei pauze lungi i se datorează faptul că baptisteriul nu s-a construit în zona din spatele absidei bisericii, așa cum s-a prevăzut inițial, ci s-a amenajat în Turnul Dumitru

FOERK és SÁNDY nyerte el az első és a második díjat is terveikkel – és a nagykőrösi református templomtornyok átalakítására, amelyek terveik alapján újjaltak meg. A pozsonyi postapalota, a bécsi hadügyminisztériumi palota, a szófiai igazságügyi palota és a hágai békepalota tervpályázatán is sikereket értek el. A zágrábi postapalota tervpályázata a korabeli nagyobb szabású postaépítkezések egyik első kezdeményezése volt, az épület 1903-ra készült el.

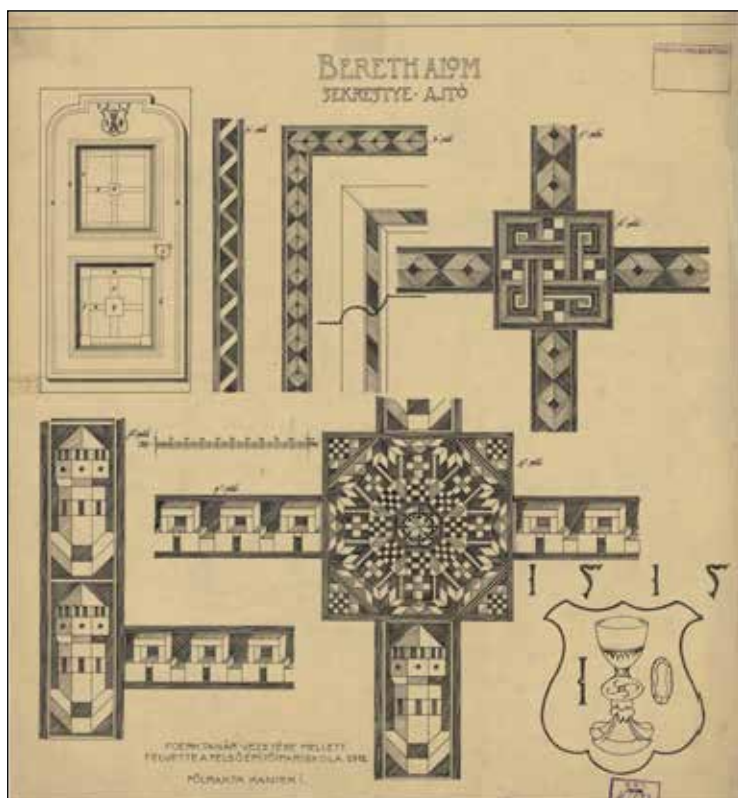
FOERK Ernő és SÁNDY Gyula 1904-ben kaptak megbízást özv. TŰKÖRY Alajosné Daruvár melletti diósszentpáli kastélyának megtervezésére, amely 1905-ben készült el.

FOERK többször is tett külföldi tanulmányutakat Európa-szerte, 1906-os itáliai utazásáról *Olasz levelek* címmel jelent meg többszörös beszámolója. Az életművet tekintve nem véletlen tehát, hogy az itáliai hatások érzékelhetők a leginkább FOERK építészetében.

Az építész SÁNDY Gyulával való együttműködése után 1905-től PETROVÁČZ Gyulával, a kalocsai egyházmegye főépítészével társult, akivel számos templomot tervezett vagy újjított fel, többek között Jánoshalmán, Fajszon, Tómpán és Kalocsán.

Ekkoriban kapott megbízást a szegedi templomépítő bizottság által a fogadalmi templom SCHULEK Frigyes által készített terveinek átdolgozására. A templom építési munkálatai 1913-ban kezdődtek meg, de az első világháború kitörése miatt félbemaradt építkezés csak a háború befejeztével, 1923-ban indulhatott meg újra. A hosszú szünetnek köszönhető azonban, hogy a keresztlőkápolnát a templom apszisa mögötti terület helyett az akkor előkerült Dömötör-toronyban alakították ki, ezzel új funkciót adva a műemléknek. A fogadalmi templom, amely megépülte után a szeged-csanádi egyházmegye székhelye lett, nemcsak FOERK Ernő életművének fő alkotása, hanem a két világháború közötti Magyarország szimbóluma is.

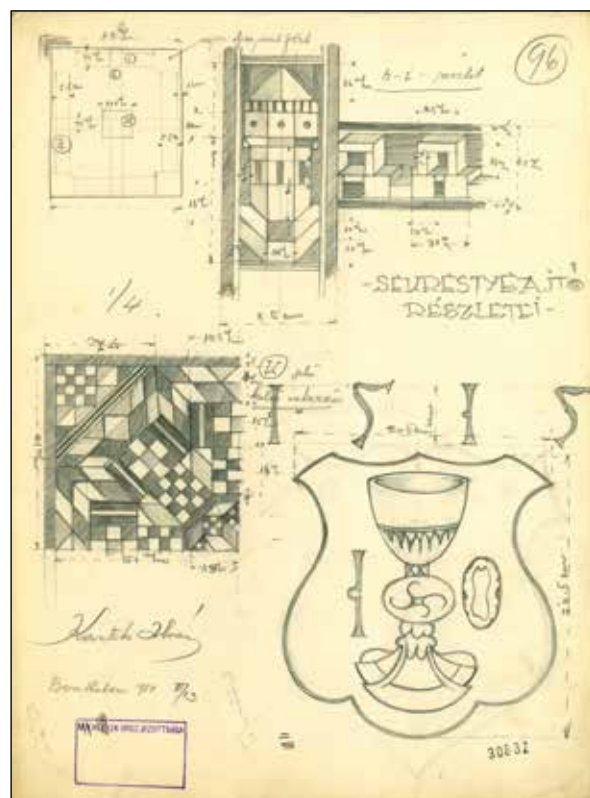
A dóm építése közben GLATTFELDER Gyula (1911-től csanádi püspök) újabb megbízást adott az építésnek, a temesvári római katolikus

■ **Fig. 2.** Biertan, Romania, fortified church. Details of the sacristy door. Drawing by KANTEK István, 1912. © Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Plan library, inv. no. K 1723

■ **Fig. 2.** Biertan, biserică fortificată. Detalii ale ușii sacristiei. Desen de KANTEK István, 1912. © MÉM MDK, Biblioteca de proiecte, nr. inv. K 1723

■ **2. ábra.** Berethalom, erődtemplom. A sekrestyeajtó részletei. KANTEK István rajza, 1912. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 1723

■ **Fig. 3.** Biertan, Romania, fortified church. Details of the sacristy door – on-site survey drawing by KANTEK István, 1912. © Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Plan library, inv. no. K 30832

■ **Fig. 3.** Biertan, biserică fortificată. Detalii ale ușii sacristiei – relevu realizat la fața locului de KANTEK István, 1912. © MÉM MDK, Biblioteca de proiecte, nr. inv. K 30832

■ **3. ábra.** Berethalom, erődtemplom. A sekrestyeajtó részletei – helyszíni felmérési rajz. KANTEK István, 1912. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 30832

During the construction of the cathedral, GLATTFELDER Gyula – who became the bishop of Csanád in 1911 – commissioned the architect to design the building ensemble of the Roman Catholic Seminary in Timișoara, which was completed in 1913.

During World War I, while the construction of the Votive Church in Szeged was halted, the Hungarian Geographical Society commissioned a group of architects – FOERK Ernő, the teachers at the Higher Vocational School for Building Industry and the architects of the National Commission of Historic Monuments – to survey the historic buildings of the Balkan Region. In 1917 and 1918, the members divided themselves into several subgroups. They made two trips and surveyed the major architectural monuments of Serbia, Kosovo, Montenegro, Northern Macedonia, and Albania. FOERK Ernő recounted these travels in his

descoperit recent, dând monumentului o nouă funcție. Biserica votivă, care după construirea sa a devenit sediul diecezei de Szeged-Csanád, nu este doar opera principală a lui FOERK Ernő, ci și un simbol al Ungariei interbelice.

În timp ce se construia catedrala, GLATTFELDER Gyula (episcop de Csanád/Cenad din 1911) l-a desemnat pe arhitect să proiecteze un ansamblu de clădiri pentru Seminarul Romano-Catolic din Timișoara, finalizat în 1913.

În timpul Primului Război Mondial, în timp ce lucrările de construcție a bisericii votive din Szeged s-au oprit, Societatea Maghiară de Geografie a însărcinat un grup de arhitecți: FOERK Ernő și profesori de la Școala Industrială Superioară de Construcții, precum și arhitecți din cadrul Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice, să releve monumentele istorice din regiunea balcanică. În 1917 și 1918,

seminariu edificiu-ter-vezését, amely 1913-ra készült el.

Az első világháború alatt – amíg a szegedi fogadalmi templom építési munkái álltak – a Magyar Földrajzi Társaság megbízott egy építészekből álló csoportot: FOERK Ernő és a Felső Építő Ipariskola oktatóit, valamint a Műemlékek Országos Bizottságának építészeit, hogy mérjék fel a balkáni régió műemlékeit. 1917-ben és 1918-ban két utazásra került sor, melyek során több csoportra osztva készítettek felméréseket Szerbia, Koszovó, Montenegró, Észak-Macedónia és Albánia jelentősebb építészeti emlékeiről. FOERK Ernő az itteni utazásait *Balkáni levelek* címmel ismertette 1918-ban.

FOERK Ernő tervei alapján 1927-ben épült fel az újpesti Állami Fa- és Fémipari Szakiskola épülete a Kereskedelemügyi Minisztérium megbízásából. Budapest Tripolisznak nevezett angyal földi városrészében épült meg 1930-ban a Szent Mihályról

Balkáni levelek [Balkan Letters] in 1918.

The Wood and Metal Industry Public School in Újpest was commissioned by the Ministry of Trade and Commerce and built in 1927 according to FOERK Ernő's designs. In 1930, the parish church named after Saint Michael was built in the former residential area called Tripolis of the Angyalföld district in Budapest and was consecrated on 21 September by Cardinal SERÉDI Jusztinián, Prince Primate of Hungary. In 1932, FOERK was commissioned by the Salesians of Szombathely to build a parish church. The work was finished in 1938, but as FOERK Ernő passed away in the meantime, it was completed with one tower instead of the planned two, under the supervision of BRENNER János, an architect from Szombathely.

FOERK Ernő and historic building conservation in Hungary

■ As the name of the former Vienna office – the Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale [Central Commission for the Research and Conservation of Historic Monuments] – implied, the two fundamental activities of historic building conservation are learning and preserving, i.e. research and documentation, as well as conservation/restoration. FOERK Ernő, who was a member of the National Commission of Historic Monuments from 1910 onwards and had acted as its architectural rapporteur since 1921, was a pioneer of both fields.

From 1910, he organised and supervised the holiday surveys of historic buildings carried out by the students at the Higher Vocational School for Building Industry. The first trips, in which his eldest son FOERK Károly also took part as a student of the institution, were aimed at documenting the fortified Gothic churches in the vicinity of

au fost organizate două călătorii, în cadrul cărora arhitectii împărțiți în mai multe grupuri au relevat cele mai importante monumente arhitecturale din Serbia, Kosovo, Muntenegru, Macedonia de Nord și Albania. FOERK Ernő a descris aceste călătorii în 1918 sub titlul *Balkáni levelek* [Scrisori balcanice].

Pe baza planurilor lui FOERK Ernő, în 1927 a fost construită clădirea Școlii Profesionale de Stat pentru Industria Lemnului și Metalului din Újpest, la cererea Ministerului Comerțului. În 1930, în zona cunoscută sub numele de Tripolis a cartierul Angyalföld din Budapesta, a fost construită biserica parohială cu hramul Sfântului Mihail, sfințită pe 21 septembrie de Cardinalul SERÉDI Jusztinián, Prinț-primat al Ungariei. FOERK a primit de la salezienii din Szombathely sarcina să construiască o biserică parohială în 1932. Lucrările de construcție au fost terminate în 1938, însă deoarece între timp FOERK Ernő a încetat din viață, lucrarea a fost finalizată cu un singur turn în loc de două, sub conducerea lui BRENNER János, un arhitect din Szombathely.

FOERK Ernő în cadrul protecției monumentelor istorice din Ungaria

■ După cum sugera și numele fostului birou vienez, Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale [Comisia Centrală Pentru Cercetarea și Conservarea Monumentelor Istorice], cele două activități de bază în domeniul protecției monumentelor sunt cunoașterea și păstrarea, adică cercetarea-documentarea și restaurarea. FOERK Ernő, care din 1910 a fost membru iar din 1921 referent de arhitectură al Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice, a fost un pionier în ambele domenii.

Din 1910, a organizat și supravegheat excursiile de vacanță ale studenților Școlii Industriale Superioare de Construcții pentru relevarea monumentelor istorice. Primele excursii, la care a participat și fiul său cel mare,

elnevezett plébániatemplom, amelyet szeptember 21-én szentelt fel SERÉDI Jusztinián bíboros, hercegprímás. FOERK 1932-ben kapott megbízást a szombathelyi szalézi rendtől plébániatemplom építésére. A munkák 1938-ra fejeződtek be, de mivel időközben FOERK Ernő meghalt, művét – a tervezett kettő helyett egy toronnyal – BRENNER János szombathelyi építész vezetésével fejezték be.

FOERK Ernő a magyar műemlékvédelemben

■ Ahogy az egykori bécsi hivatal, a Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale a nevében hordozta, a műemlékvédelem két alaptevékenysége a megismerés és a megőrzés, vagyis a kutatás-dokumentálás, valamint a helyreállítás. FOERK Ernő, aki 1910-től a Műemlékek Országos Bizottságának tagja, 1921-től építészeti előadója volt, mindkét területen maradandót alkotott.

1910-től ő szervezte és felügyelte a Felső Építő Ipariskola hallgatóinak szünidei műemlékfelméréseit. Az első kiszállásokkal – amelyeken az intézmény diákjaként idősebb fia, FOERK Károly is részt vett – Segesvár környéki gótikus erődtemplomok felvételét célozták meg, de éppilyen jelentős dokumentációs anyag készült a szepességi felmérések alkalmával. Műemlék-helyreállítási terveit több ízben tanítványai felméréseire alapozta. Példaként említhető a dési református templom boltozatának felújítása, amelyhez a boltgerinc vasbetonból készült volna (az elképzelés azonban nem valósult meg), valamint a márkusfalvi Máriássy-kastély Daranellák nevet viselő kerti pavilonjának helyreállítása.

1912-es olaszországi útja során, május 2-ai feljegyzésében így írt az orvietói dómról: „A templom most restaurálás alatt van, mind kiszedték belőle a későbbi időkből származó ingó kincseit és úgy látszik, nem is akarják azokat visszahelyezni, mert már a Museo civico-ban vannak felállítva. Egyszerűen purifikálják, kaptafára húzzák, mint már annyi történeti

Sighișoara, Romania, but the surveys in the Spiš Region, Slovakia, produced documentation of similar importance. On several occasions, he based his restoration designs on the surveys of his students. One can give as examples the restoration of the vault of the Reformed Church in Dej/Dés, for which the vault ridge should have been made of reinforced concrete (a project that was never materialised), as well as of the garden pavilion called Dardanelles, ancillary to the Máriássy Mansion in Markušovce.

During his 1912 trip to Italy, his note regarding the Orvieto Cathedral made on 2 May reads as follows: "The church is now under restoration; all its movable treasures from later times have been taken away and, as it seems, they do not want to put them back since these are already displayed in the Museo civico. In short, it is being purified, according to a uniform approach, as this has been done to so many historic buildings only to make them consistent with a certain style." In his note put down the following day, he added: "For me, the Pantheon or the Colosseum, S. Apollinare, S. Ambrogio, and the Milan Cathedral or the Orvieto Cathedral are artistic acts, just as Saint Peter's Basilica or the Church of the Gesù in Rome."

Indeed, if one considers FOERK's work of assessing the built heritage, it becomes clear that the attention he devoted to historic buildings erected during the modern era, mainly Baroque buildings, was an essential element, too. Markušovce's case proves this point. Yet, his restoration designs reveal that when he had to decide between the conservation or the restoration of a specific building, he did not necessarily opt for the former. A good example of this is the restoration of the old church belonging to the Premonstratensian abbey in Ócsa, which was implemented between 1922 and 1924 according to FOERK's designs, but only after lengthy debate and the dismissal of some of his original ideas (e.g. raising the western tower pair with brick masonry and the construction of a crossing tower). As further important works of his, one might also mention the reconstruction of the

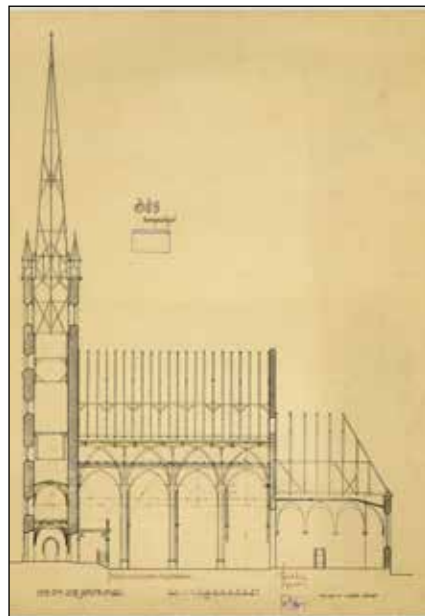
FOERK Károly, în calitate de student, au avut ca scop documentarea bisericilor gotice fortificate din apropierea orașului Sighișoara, dar la fel de importantă a fost și documentarea relievelor din regiunea Spiš, Slovacia. El și-a bazat în mai multe rânduri planurile de restaurare pe relievele întocmite de studenții săi. Exemplele includ reconstrucția boltii Bisericii Reformate din Dej, care ar fi trebuit să aibă nervura longitudinală din beton armat (ideea nu s-a realizat niciodată), și restaurarea pavilionului din grădina Conacului Máriássy din Markušovce, Slovacia, cunoscut sub numele de Dardanele.

În timpul călătoriei sale în Italia din 1912, el a scris în însemnările sale din 2 mai despre Domul din Orvieto: „Biserica este acum în curs de restaurare, toate comorile mobile de mai târziu au fost scoase din ea și se pare că nu vor să le pună înapoi, pentru că sunt deja expuse în Museo civico. Pe scurt, s-a purificat, cu o abordare uniformizată, așa cum s-a întâmplat și în cazul atâtor monumente istorice, doar pentru a fi conforme unui singur stil.” În însemnările sale din a doua zi, a adăugat: „Pentru mine, Panteonul sau Colosseumul, S. Apollinare, S. Ambrogio, Domul din Milano sau cel din Orvieto sunt un act artistic, la fel de artistic ca Biserica Sfântul Petru sau Il Gesù din Roma.”

Într-adevăr, unul dintre elementele esențiale ale activității lui FOERK a fost faptul că și-a îndreptat atenția și asupra clădirilor din epocile mai recente, în principal baroce, atunci când a făcut inventarul valorilor monumentelor istorice, așa cum demonstrează și cazul Markušovce, Slovacia. Cu toate acestea, dacă ne uităm la planurile sale de restaurare, devine clar că la problema conservării sau restaurării nu era neapărat în favoarea primei variante. Un bun exemplu în acest sens este cazul fostei biserici premonstratense din Ócsa, a cărei restaurare a fost realizată între anii 1922-1924 conform planurilor lui FOERK, însă doar după lungi discuții, respingând unele dintre ideile sale inițiale (de exemplu, ridicarea din cărămidă a perechii de turnuri vestice, construirea turnului peste careu).

emléket, csak azért, hogy stílszerű legyen.” A következő napi feljegyzésében hozzászól: „Előttem épp oly művészi tett a Pantheon vagy a Colosseum, a S. Apollinare, S. Ambrogio, meg a milánói vagy orvietói dóm, mint akár a Péter-templom vagy az Il Gesù Rómában.”

Való igaz, FOERK munkásságának egyik lényeges eleme volt, hogy a műemléki értékek számbavételekor az újkori, elsősorban barokk épületekre is kiterjesztette a figyelmét, amint azt Márkusfalva esete is tanúsítja. Mégis, ha áttekintjük az általa tervezett helyreállításokat, megmutatkozik, hogy a konzerválni vagy restaurálni kérdés-feltevés esetében nem feltétlenül az előbbi mellett tette le a voksát. Hűen példázza mindezt Ócsa egykori premonstrei prépostsági templomának esete, amelynek helyreállítása 1922–1924 között FOERK tervei szerint, ám eredeti elképzelései (pl. nyugati toronypár téglából való felmagasítása, négyezeti torony kiépítése) egy részét elvetve, hosszú vitákat követően

■ Fig. 4. FOERK Ernő: Dej, Romania, Reformed Church. Longitudinal section – restoration design, 1914. Original drawing by UNGÁR József, 1913. © Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Plan library, inv. no. K 167

■ Fig. 4. FOERK Ernő: Dej, biserica reformată. Secțiune longitudinală – plan de restaurare. 1914. Desen original de UNGÁR József, 1913. © MÉM MDK, Biblioteca de proiecte, nr. inv. K 167

■ 4. ábra. FOERK Ernő: Dés, református templom. Hosszmetszet – helyreállítási terv. 1914. Eredeti rajz: UNGÁR József, 1913. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 167

ruined tower of the Saint Demetrius Church in Szeged and the restoration of the Ottoman dome of the Rudas Thermal Baths.

Printre cele mai importante lucrări ale sale se numără completarea turnului trunchiat al bisericii Sfântul Dumitru din Szeged și restaurarea cupolei turcești a Băilor Rudas din Budapesta.

ment végbe. Fontosabb munkái közül megemlíthető még a szegedi Szent Demeter-templom csonkatornyának kiépítése vagy a Rudas Fürdő török kupolájának helyreállítása.

Bibliography and source of illustrations / Bibliografie și sursa figurilor / Bibliográfia és ábrák forrása

- *** MÉM MDK – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centrul de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice / Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center], Múzeumi Osztály [Departamentul Muzeului / Museum Department]; Tudományos irattár [Arhiva Științifică / Document Archives]; Tervtár [Arhiva Tehnică / Print&Drawing Archives].
- *** MOB iratok [documente ale Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice / documents of the National Commission of Historic Monuments] 1911/50., 1915/434., 1921/225., 233. Hivatali iratok [Documente oficiale / Official documents]. MÉM MDK, Tudományos irattár.
- BALDAVÁRI Eszter. 2018. „Alkotóművész és bűvárkodó tudós ember”. Foerk Ernő (1868–1934) születésének 150. évfordulójára emlékezünk. *Magyar Iparművészet* 4: 26–30.
- BALDAVÁRI Eszter. 2019. From the Foundation Stone to the Cathedral: Architecture of the Votive Church of Szeged. *YBL Journal of Built Environment* 7/2: 57–64.
- BALDAVÁRI Eszter. 2020. Az alapkőtől a székesegyházig. A szegedi fogadalmi templom építéstörténete. *Deliberationes. A Gál Ferenc Főiskola tudományos folyóirata* 1: 75–84.
- BALDAVÁRI Eszter & Boris DUNDOVIĆ. 2021. The Balkan Letters by Ernő Foerk: A Travelogue Mapping the Architectural Trajectories of Ottoman Heritage. Discovering Dalmatia VII International Conference. Travel Stories: the Grand Tour, Travellers, Travel Itineraries, Travelogues, 10 December, online/Split.
- BODÓ Péter. 2015. Sándy Gyula (1868–1953), a pártázatok mestere. In: *Építőművészek Ybl és Lechner korában*, szerk. ROZSNYAI József, 264–291. Budapest: Terc.
- DÁVID Eszter. 100 éve kezdődtek meg az ócsai tornyok átalakítási munkálatai. A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ honlapja. <https://memmdk.hu/cikkek/muemleki-helyreallitasok/100-eve-kezdodtek-meg-az-ocsai-tornyok-atalakitasi-munkalatai>.
- DUNDOVIĆ, Boris. 2016. The Palace of the Post and Telegraph Administration Office in Jurišićeva Street, Zagreb Architectural and Stylistic Features. *Prostor. A Scholarly Journal Of Architecture And Urban Planning* 51: 14–31.
- DUNDOVIĆ, Boris. 2019. Ernő Foerk and Gyula Sándy's Tüköry Mansion in Dioš, Croatia: Genealogy of Architectural and Stylistic Features. *YBL Journal of Built Environment* 7/2: 40–51.
- ENTZ Géza. 1966. A kalocsai székesegyház faragványai. *A Szépművészeti Múzeum közleményei* 66: 134–144.
- FOERK Ernő naplója, MÉM MDK, Múzeumi Osztály, Foerk Ernő-hagyaték, ltsz. [Lásamântul Foerk Ernő, nr.inv. / Foerk Ernő bequest inv.no.] 2021.1.263.
- FOERK Ernő. 1906–07. Olasz levelek. *Magyar Iparoktatás*.
- FOERK Ernő. 1911–12. Olasz levelek. *Magyar Iparoktatás*.
- FOERK Ernő. 1926. Árpád-kori templomaink típusai. *A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye* 9–12: 113–127.
- GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin. 1996. A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920–1934). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok* (Művészettörténet-műemlékvédelem 9.), szerk. BARDOLY István & HARIS Andrea, 145–169. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- HADIK András (közread. és bev.). 1998. Foerk Ernőről és a Magyar Építészeti Múzeumban lévő dokumentumanyagáról. In: *Lapis Angularis II. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*, szerk. HAJDÚ Virág & PRAK-FALVI Endre, 13–19. Budapest: OMVH, Magyar Építészeti Múzeum.
- KOVÁCS Gergely. 2019. The History of the summer survey of the Hungarian Royal Public Higher Architectural School – in the mirror of collection resources. *YBL Journal of Built Environment* 7/2: 9–21.
- ROZMANN, Viktor. 2019. The Turn-of-the-Century Monument Protection Practice in Light of Ernő Foerk's Work. *YBL Journal of Built Environment* 7/2: 74–81.
- SÁNDY Gyula. 2005. Hogyan lettem és hogyan voltam én templomépítő, -tervező és művezető építész? In: *Lapis Angularis VI. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*, szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán, HADIK András, PRAK-FALVI Endre & ZÁSZKALICZY Zsuzsanna, 13–218. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum.
- SISA József (szerk.). 2020. *Az Országház építése és művészete*. Budapest: Országgyűlés Hivatala.
- SZAKÁCS Béla Zsolt. 2019. Ernő Foerk and the Medieval Cathedrals of Kalocsa. *YBL Journal of Built Environment* 7/2: 82–88.
- ZOMBORI István. 2005. A Fogadalmi templomtól a püspöki székesegyházig. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok. Studia Historica* 8. 407–440.

In memoriam MIKLÓSI-SIKES Csaba

■ Csaba MIKLÓSI-SIKES, a historian from Sümeg, former director of the Kisfaludy Sándor Museum and a representative of the Sümeg City Council (2002-2010), has passed away at the age of 76. May he rest in peace, our condolences to the family!¹

Csaba MIKLÓSI-SIKES (Aghireșu, Cluj County, October 20, 1947) was a cultural historian and journalist. He graduated from the Fine Arts High School in Cluj-Napoca (1966) and earned a degree from a higher technical school (1969). He worked at the Cluj County Research and Planning Institute (1971-89). Specializing in historic building conservation, his urban history, ethnographic, photo-historical, and fine arts writings were published in *Igazság*, *Korunk*, *Utunk*, *Református Szemle*, *A Hét*, and *Művelődés* literary journals. Besides presenting the streets, squares, and buildings of Cluj-Napoca based on old sources, he was also fond of exploring the history of Țara Călatei.² For the 1981 *Korunk* Yearbook, he created a heritage map of Țara Călatei. His university lectures illustrated the traditional and modern urban landscapes of Bistrița (Bistrița County), Gherla (Cluj County), and Gheorgheni (Harghita County). Since 1989, he worked in the municipal museum of Sümeg, Hungary.³

■ Csaba MIKLÓSI-SIKES (1947-2023) folclorist maghiar, jurnalist, istoric local, muzeolog, 2018. © Sümeg – Televiziunea municipală

■ Csaba MIKLÓSI-SIKES (1947-2023) Hungarian folklorist, journalist, local historian, museologist, 2018. © Sümeg – Municipal television

■ MIKLÓSI-SIKES Csaba (1947-2023) erdélyi magyar népművelő, újságíró, helytörténész, muzeológus, 2018. © Sümeg – Városi televízió

■ Csaba MIKLÓSI-SIKES, istoric din Sümeg, fost director al Muzeului Kisfaludy Sándor și reprezentant al Consiliului Local al orașului Sümeg (2002-2010), a decedat la vârsta de 76 de ani. Odihnească-se în pace, condoleanțe familiei!¹

Csaba MIKLÓSI-SIKES (Aghireșu, 20 octombrie 1947) a fost istoric cultural și jurnalist. A absolvit Liceul de Arte Plastice din Cluj-Napoca (1966) și a obținut diplomă la școală tehnică superioară (1969). A lucrat la Institutul de Cercetare și Planificare al Județului Cluj (1971-89). Specializat în conservarea monumentelor, scrierile sale de istorie urbană, etnografie, fotoistorie și arte plastice au fost publicate în revistele literare *Igazság*, *Korunk*, *Utunk*, *Református Szemle*, *A Hét* și *Művelődés*. Pe lângă prezentarea străzilor, piețelor și clădirilor din Cluj-Napoca pe baza surselor vechi, a fost, de asemenea, pasionat de explorarea istoriei Țării Călatei. Pentru Anuarul *Korunk* din 1981, a creat o hartă a patrimoniului din Țara Călatei. În prelegerile sale universitare, a prezentat peisajele urbane tradiționale și moderne ale orașelor Bistrița, Gherla și Gheorgheni. Din 1989, a lucrat la muzeul municipal din Sümeg, Ungaria.²

■ Életének 76. évében elhunyt MIKLÓSI-SIKES Csaba sümegi helytörténész, a Kisfaludy Sándor Múzeum egykori igazgatója, Sümeg város önkormányzati képviselője (2002-2010).

Nyugodjon békében, részvétünk a Családnak!¹

MIKLÓSI-SIKES Csaba (Egeres, 1947. okt. 20.) népművelő, újságíró. Kolozsvárt képzőművészeti líceumot végzett (1966) és felsőfokú technikumon diplomát szerzett (1969). A Kolozs megyei Kutató és Tervező Intézet alkalmazottja (1971-89). A műemlékvédelemre szakosította magát, várostörténeti, néprajzi, fotótörténeti és képzőművészeti írásait az *Igazság*, *Korunk*, *Utunk*, *Református Szemle*, *A Hét*, *Művelődés* közölte. Kolozsvár utcáinak, tereinek, épületeinek régi források alapján történő sorozatos bemutatása mellett szívesen foglalkozott Kalotaszeg múltjával. Az 1981-es *Korunk Évkönyv* számára elkészítette Kalotaszeg műemléktérképét. Szabadegyetemi előadásain Beszterce, Szamosújvár, Gyergyószentmiklós hagyományos és korszerű városképét szemléltette. 1989 óta Magyarországon, Sümeg városi múzeumában dolgozott.²

1 Originally published in: Facebook page of Sümegi szó, 27 November 2023.

https://www.facebook.com/photo.php?fbid=376067928314835&set=a.178941314694165&type=3&locale=hu_HU&paipv=0&eav=AfYXoT_JK-nrnIrGEp4ARrjGzBkjcFT-HS8D3rOwVceiFW1MgcoDthUmEliSuStC7t0&_rdr

2 In Hungarian: Kalotaszeg, in Romanian: Țara Călatei, is a region in Transylvania, Romania.

3 Originally published in: homepage of Kriterion Publishing House, <https://kriterion.ro/glossary/miklosi-sikes-csaba/>.

1 Publicat original pe: pagina de Facebook Sümegi szó, 27 noiembrie 2023.

https://www.facebook.com/photo.php?fbid=376067928314835&set=a.178941314694165&type=3&locale=hu_HU&paipv=0&eav=AfYXoT_JK-nrnIrGEp4ARrjGzBkjcFT-HS8D3rOwVceiFW1MgcoDthUmEliSuStC7t0&_rdr

2 Publicat original pe: site-ul editurii Kriterion, <https://kriterion.ro/glossary/miklosi-sikes-csaba/>.

1 Eredeti megjelenés: a Sümegi Szó Facebook-oldala, 2023. november 27.

https://www.facebook.com/photo.php?fbid=376067928314835&set=a.178941314694165&type=3&locale=hu_HU&paipv=0&eav=AfYXoT_JK-nrnIrGEp4ARrjGzBkjcFT-HS8D3rOwVceiFW1MgcoDthUmEliSuStC7t0&_rdr

2 Eredeti megjelenés: a Kriterion Könyvkiadó honlapja, <https://kriterion.ro/glossary/miklosi-sikes-csaba/>.